

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јелена Г. Живановић

**ПРОИЗВОДЊА, УВОЗ И ДИСТРИБУЦИЈА
ЖИТАРИЦА У РИМСКОМ ПЕРИОДУ НА ТЛУ
ПРОВИНЦИЈЕ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ**

докторска дисертација

Београд, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Jelena G. Živanović

**MANUFACTURE, IMPORT AND DISTRIBUTION
OF GRAINS IN THE ROMAN PERIOD IN UPPER
MOESIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Ментор:

др Мирослав Вујовић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за археологију

Чланови комисије:

др Ивана Поповић, научни саветник, Археолошки институт, Београд

др Сташа Бабић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, одељење за археологију

Производња, увоз и дистрибуција житарица у римском периоду на тлу провинције Горње Мезије

Резиме

Већи део територије данашње Србије ушао је у састав Римске империје током I века наше ере. Укључивање у римски провинцијални систем донео је овом простору другачији вид организације насеља у складу са потребама нове управе. Римска провинција Горња Мезија, нудила је осим рудног богатства које се у античким изворима помиње уз њено име, и услове за развој сточарства и земљорадње. Оснивањем римских провинција на територији данашње Србије неминовно је порастао број становника доласком војних јединица. Из извора сазнајемо да су Римљани познавали и разне типове земљишта и према томе вршили поделе у зависности за шта ће земљиште бити коришћено. Тако наилазимо на термин *ager sationalis*, који се односи само на терене под житарицама. Истраживана је територија провинције Горње Мезије са геоморфолошким карактеристикама те регије и могућностима за производњу житарица, затим врсте житарица које су могле бити гајене, као и значај пољопривредне производње у економском развоју провинције Горње Мезије. Највеће промене провинцији Горњој Мезији донела је римска војска која је своје сталне логоре подигла већ крајем I века у Сингидунуму (Београд) и Виминацијуму (Костолац), а бројна мања утврђења широм границе- лимеса и унутрашњости провинције. Римска војска је имала организовани систем снабдевања храном. Међу намирнице које су спадале у редовна војникова следовања убрајају се и житарице. Археолошка истраживања античких локалитета, анализа алата коришћеног при обрађивању земље, као и материјала који посредно има везе са пољопривредном производњом, доприноси утврђивању степена искоришћености обрадивих површина и њиховог ширења доласком римске управе на централни Балкан, утврђивање промена насталих у непосредној производњи житарица и у организацији њихове експлоатације и дистрибуције, као и утврђивање могућег увоза житарица из суседних провинција. Улога војске, нарочито њених ветерана који су након одслужене војне службе добијали земљишни посед велика је, и заслужује важно место у проучавању организације пољопривредне производње и укључивања балканско-панонских провинција у римску империју. Ради доприноса сазнању о привреди римске

провинције Горње Мезије од I до краја III века изабрани метод комбинује обраду археолошког материјала са античких налазишта везаног за производњу и складиштење житарица и античке изворе који се баве пољопривредом у Римском царству, односно археолошки са теоријским методом. Значајна је распрострањеност култова аграрних божанстава у римској провинцији Горњој Мезији (Либер, Либера, Церес, Силван, Тера Матер, Пријап). Општи је закључак да становништво територије Горње Мезије, иако претежно земљорадничко, није било у стању да произведе довољне количине житарица за себе и војску. Сељачка имања Горње Мезије су, вероватно била малих димензија, а не тако бројно становништво провинције сконцентрисано на подмиривање сопствених потреба у храни. Током читавог трајања провинције Горње Мезије (од краја I до краја III века), слика производње житарица се није знатније мењала. Карактеристична појава са краја III века на простору тада већ подељене провинције Горње Мезије, су велика пољопривредна имања и бројна складишта за житарице. Враћање становништва на земљу, и везивање за пољопривредна имања, држава примењује када више нема начина да опорави своју привреду. Релативна стабилност, и привредни развој у провинцијама, поремећени су, вероватно, од тренутка када је држава, односно њени грађани, почели више да троше, него што зарађују. Опет су, најбројније земљорадничко становништво Горње Мезије, те промене најмање погодиле.

Кључне речи: римски период, пољопривреда, Горња Мезија, житарице, пољопривредни алат, аграрни култови, војни ветерани, римска војска, *hospitium*, жрвањ, антички извор

Археологија

Археологија римског периода

УДК: 633 „652“ (497.11) (043.3)

УДК: 904:338.43„00/02“ (497.11) (043 3)

Summary

Much of the territory of today's Serbia became part of the Roman Empire in the first century AD. Roman provincial system was brought to this area a different kind of organization of settlements in accordance to the needs of the new administration. The Roman province of Upper Moesia, offered not just mineral resources, which are mentioned in ancient sources, but also the conditions for the development of agriculture. Establishment of the Roman provinces in the territory of Serbia is related with coming of military units and increased population. From roman sources we learn that the Romans knew about various types of soil and therefore the division performed according to what the land will be used. Thus we find the term *ager sationalis*, which applies only to fields with grains. Territory of the province of Upper Moesia was study and also the geomorphologic characteristics of the region and the opportunities for the production of grains, as well as the importance of agriculture in the economic development of the province of Upper Moesia. The biggest change in the province of Upper Moesia was made by the Roman army, and their permanent camps rise in Singidunum (Belgrade) and Viminacium (Kostolac), and numerous smaller fortifications across the border-*limes* and interior, by the end of the first century. The Roman army had organized food supply system. Among the foods that fall within the ordinary soldier's rations were also the grains. Archaeological excavations of roman sites, the analysis of tools used in farming, as well as materials that indirectly have to do with farming, contributes to knowing of utilization of the arable land. The expansion of arrivals administration to the central of the Roman Balkans, determine changes incurred in the direct production of cereals in the organization and their exploitation and distribution, as well as determining the possible importation of cereals from neighboring provinces. The role of the military, especially its veteran who after serving military service got a big land property, and deserves an important place in the study of the organization of agricultural production and the inclusion of Balkan-Pannonian provinces of the Roman empire. In order to contribute to the knowledge economy of the Roman province of Upper Moesia and the end of the third century

studding method combines the processing of archaeological material from the ancient sites related to the production and storage of grain and ancient sources involved in agriculture in the Roman Empire, and the archaeological theoretical method. There is a significant incidence of agrarian cults of deities in the Roman province of Upper Moesia (Liber, Libera, Ceres, Silvan, Terra Mater, Priapus). The general conclusion is that the population of the territory of Upper Moesia, although predominantly rural, has been unable to produce sufficient amounts of grain for themselves and the military. Peasant farms of Upper Moesia, probably a small and not so densely populated province is concentrated on meeting the food needs of their own. Province of Upper Moesia (from the end of the first through the third century), the image of cereal is not significantly changed. Characteristic of the end of the third century in the already divided province of Upper Moesia, was the large number of farms and grain storage. Restoring people to the ground, and tying for the farms, the state applies when there is no other way to recover its economy. The relative stability and economic development in the provinces, was distorted, probably from the time when the state and its citizens, began to spend more than they earn. Again, most of the population of Moesia Superior, living mainly from agriculture, and these changes affected the least.

Key words: the Roman period, agriculture, Upper Moesia, grains, agricultural tools, agricultural cults, military veterans, the Roman army, horreum, grindstone, ancient sources

Arcaeology

Archaeology of Roman Period

UDK: 633 „652“ (497.11) (043.3)

UDK: 904:338.43„00/02“ (497.11) (043 3)

САДРЖАЈ:

I Увод	1
II Опште карактеристике житарица	6
II. 1. <i>Житарице као археоботанички материјал</i>	10
III Историјско географски оквир истраживања.....	13
III. 1. <i>Утицај римских освајања на економију становништва Горње Мезије</i>	18
IV Геолошке и геоморфолошке карактеристике Горње Мезије . <i>Насељеност Горње Мезије у римском периоду на основу археолошког материјала</i>	23
IV.1. <i>Типови земљишта на територији Горње Мезије</i>	35
V Житарице у римском периоду	38
V.1. <i>Пољопривредно земљиште у римском периоду</i>	51
V.2. <i>Археолошки материјал - према свом месту у процесу производње житарица</i>	57
V.2.1. <i>Расподела земљишта</i>	60
V.2.2. <i>Крчење шума и растиња</i>	60
V.2.3. <i>Припрема земље за орање</i>	61
V.2.3.a. <i>Мотична земљорадња</i>	61
V.2.3.b. <i>Орање земље</i>	63
V.2.4. <i>Сетва (satio)</i>	70
V.2.5. <i>Жетва (messio)</i>	71
V.2.6. <i>Вршидба (trituratatio)</i>	73
V.2.7. <i>Овејавање</i>	75
V.2.8. <i>Складиштење житарица</i>	75
V.2.9. <i>Прерада жита</i>	79
V.3. <i>Дистрибуција житарица</i>	83
V.4. <i>Увоз и трговина житарицама</i>	85
V. 5. <i>Веровање античког човека у божанства пољопривреде - аграрни култови на територији Горње Мезије</i>	92
VI Улога војске у производњи, увозу и дистрибуцији житарица на	

простору Горње Мезије	107
VI.1. <i>Снабдевање Римске војске житарицама</i>	110
VI.1.1. <i>Како је вршена набавка житарица за војску?</i>	115
VI.1.2. <i>Организација снабдевања Римске војске житарицама.</i>	118
VI.1.3. <i>Снабдевање војника у ратном походу житарицама.....</i>	120
VI.1.4. <i>Складиштење и дистрибуција житарица за војску</i>	120
VI.1.5. <i>Дистрибуција житарица војницима у ратном походу .</i>	131
VI.2. <i>Исхрана житарицама у римској војсци</i>	137
VI.3. <i>Утицај Римске војске на производњу житарица на тлу</i> <i>Горње Мезије</i>	138
VII <i>Закључна разматрања</i>	143
VIII <i>Литература</i>	149
Списак коришћених извора	163
Попис прилога	165
Прилози	

I Увод

За развој насеља и култура на неком простору веома је значајна природна средина, односно привредни потенцијали и услови неопходни за живот и активности људи. Овим се првенствено мисли на изворе хране и сировине за израду оруђа и оружја. Последњих година све је већа заинтересованост научника да се баве питањима производње, трговине и употребе ресурса које пружа животна средина. Економска археологија је све популарнија, јер су питања о коришћењу и последицама искоришћавања природних ресурса и данас актуелна у светској економији.

Географска средина је у прошлости имала, али и данас има непосредан утицај на локације и густину насеља на одређеном подручју. Рељеф и клима су најзначајнији географски фактори, док за економски развој насеља и људске популације највећи значај имају геолошка и педолошка средина, као и биљни и животињски свет. (Јовић 1997: 28) Уз природне факторе на развој друштва и привреде у оквиру њега, значајно утичу и историјске околности под којима је друштво напредовало.

Користећи се резултатима палеоботанике, палеозоологије, петролошко-минеролошких истраживања, геохемије, педологије, и др, приликом археолошких истраживања, добијамо егзактне податке који помажу вернијој реконструкцији живота некадашњих друштава. Интердисциплинарност у научним истраживањима користи свим ангажованим дисциплинама, те је од пресудног значаја обједињавање и шире сагледавање добијених резултата како би закључци о постављеним проблемима били јаснији.

Привредни развој једне области у многоме зависи од природних ресурса, али без организоване експлоатације и производње, нема привређивања које доноси дугорочну корист. У прошлости нису владала иста правила привређивања, нити је однос према ресурсима био сличан данашњем, али је жеља за преживљавањем и за обезбеђивањем сигурности довела до унапређивања примарних активности. Технолошки и културолошки напредци дешавали су се постепено и скоро паралелно. Међу најстаријим гранама привреде је пољопривредна производња започета у тренутку када су људи схватили да сами могу да утичу на развој биљака и животиња. У оквиру пољопривредне производње, гајење житарица је одувек било на првом месту према распрострањености, али и према могућностима искоришћености њихових плодова.

Житарице су важан чинилац људске исхране и оне су вековима гајене и свакодневно конзумиране широм света. Као најважнија намирница у исхрани људи, пшенично зрно, од кога су добијана разна јела, али и брашно за мешање хлеба, у римском периоду било је јако цењено. Становништво Римског царства претежно се бавило пољопривредом, а вероватно је гајење житарица била основна делатност античког земљорадника. Ширењем своје територије, Римљани су добијали велика земљишна пространства која су мање или више била погодна за земљорадњу. Територија Србије, односно њен највећи део, је последње године Августове владавине ушао у састав Римског царства као део провинције Мезије (14. године наше ере). Посматрајући геоморфолошке карактеристике Горње Мезије може се закључити да она спада у пољопривредно погодну регију. Међутим, и поред слабе истражености предримских насеља, те непотпуне слике, према историјским сазнањима, друштвене околности које су на овом подручју владале крајем старе и почетком нове ере, не дозвољавају да се говори о знатно развијеној земљорадњи тога времена.

Укључивање у римски провинцијални систем донео је овом простору другачији вид организације насеља у складу са потребама нове управе, што је, вероватно, било пресудно за привредни развој ове регије у односу на претходне периоде. Римска провинција Горња Мезија, настала поделом раније основане провинције Мезије на две нове, 86. године, која је захватала највећи део данашње Србије, нудила је осим рудног богатства, које се у античким изворима помиње уз њено име, и погодне услове за развој сточарства и земљорадње. С обзиром да се оснивање градова на простору данашње Србије везује тек за долазак Римљана, претпоставља се да је становништво територије Мезије, пре римског освајања, углавном живело у сеоским насељима и да се претежно бавило пољопривредном производњом. Велике реке са својим притокама

(Дунав, Велика Морава, Јужна Морава, Млава...) стварале су долине погодне за пољопривреду. Римским освајањем долине су постале погодне и за градњу путева, а речни токови за комуникацију водом. Материјални остаци са територије Горње Мезије потврђују да су те области у римском периоду биле насељене, али недовољна истраженост нам отежава закључивање о величини и карактеру тих насеља. Дакле проблематика постављена овим радом тиче се производње, чувања и транспорта житарица у провинцији Горњој Мезији (од 86. до 272. године) и захтева анализу и тумачење свог расположивог археолошког, али и историјског материјала који се односи на ову тему.

За решавање проблема производње житарица у провинцији Горњој Мезији потребно је сагледати могућности саме територије за производњу житарица и упоредити их са подацима које нам пружа археологија. Нажалост, материјални трагови самог производа гајења житарица, ретко се очувају у археолошком слоју, те нам у помоћ притичу посредни материјални докази, као што су алати коришћени у производњи, затим објекти за чување житарица, али и антички извори који нам говоре о организацији и дOMETИМА пољопривредне и економске науке у римском периоду. Истраживање ове области помогло би нам да утврдимо у којој мери је становништво Горње Мезије успевало да одговори на захтеве нове власти према житарицама, крећући од претпоставке да су се староседеоци ових крајева углавном бавили обрадом земље и да су са ње добијали количине хране довољне за задовољавање личних потреба. Са сигурношћу можемо једино да кажемо да се за римски период у овим крајевима везује појава насеља градског типа, а да је за привредни развој овог подручја најзаслужнија Римска војска. Међутим, много је већи број питања него што, у овом тренутку, археологија може да нам пружи одговора. Да ли су становници масовније почели да производе житарице јер су од тога имали користи, или су вишкови били (не)довољни да се исплате сви порези и прохтеви Рима? У којој мери је производња била аутономна, а колико контролисана од стране локалних заједница и државе? Да ли су, претпостављени вишкови са ових простора, били само регионално дистрибуирани?

Основне претпоставке, од којих би се кренуло у истраживање, биле би, дакле, да се велики проценат становништва са територије провинције Горње Мезије, бавио пољопривредном производњом у периоду римске доминације, и да су на обрађиваном земљишту највише гајене житарице (повољни климатско-географски услови; биле су

основа свакодневне исхране како људи тако и гајене стоке; њиховом прерадом добијано је неколико различитих јела). Ово би била традиција коју је аутохтоно становништво, које је своју економију у великој мери заснивало на пољопривредној производњи, наставило и у првим вековима наше ере. Претпоставка је да је укључивањем територије данашње Србије у римски управни систем и доласком сталне војне посаде у ове крајеве дошло, између осталог и у пољопривреди, до нових видова организације и експлоатације земљишта. Улога војске, нарочито њених ветерана који су након одслужене војне службе добијали земљишни посед велика је, и заслужује важно место у проучавању организације пољопривредне производње и укључивања балканско-панонских провинција у процес романизације.

Циљ истраживања је утврђивање степена искоришћености обрадивих површина и њиховог ширења доласком римске управе на централни Балкан, као и утврђивање, евентуалних, промена насталих у непосредној производњи житарица и у организацији њихове експлоатације и дистрибуције. Трговачки односи Горње Мезије са осталим провинцијама, неминовно су функционисали, али су у случају житарица ти односи археолошки неухватљиви. Превожење житарица са једног на други крај Царства, за потребе Римске војске, или за потребе самог града Рима, помиње више извора, мада се ниједна напомена не односи на територију Горње Мезије, било да је из ње жито долазило, или је у њу било упућено. Међутим, водећи се претпоставком да је производња, нарочито у периоду припрема за Дачке ратове, била недовољна да испуни захтеве бројне Римске војске, увозење житарица из околних провинција се мора узети у обзир.

На основу постављених циљева истраживања, а са намером да се допринесе сазнању о привреди римске провинције Горње Мезије од I до краја III века изабрани метод комбинује обраду археолошког материјала са античких налазишта везаног за производњу и складиштење житарица, и античке изворе који се баве пољопривредом у Римском царству. Археолошки метод истраживања обухвата попис и квантитативну анализу археолошког материјала према његовом месту у процесу производње и дистрибуције житарица (према објављеним резултатима досадашњих истраживања), а затим идентификацију производних фаза према археолошким налазима. Корисне информације о производњи житарица добијамо посредним путем, анализом материјалних остатака везаних за аграрне култове поштоване у Горњој Мезији, као и из епиграфских споменика који нам помажу да схватимо поједине административне

функције добијане у вези са дистрибуцијом житарица. Проучавањем античких извора сазнајемо о схватањима античког човека о значају пољопривредне производње, о организацији земљорадње, као и о законским регулативама које се односе на ову грану привреде.

Проблем са којим се суочавамо приликом истраживања пољопривредне производње у провинцији Горњој Мезији, произилази из непознавања њене територијалне организације, односно немогућности да према досадашњим сазнањима одредимо простирања територија заједнице переграина, а затим и муниципалних територија.

II Опште карактеристике житарица

Житарице као археоботанички материјал

Ратарство или земљорадња је једна од основних грана привреде која подразумева гајење култивисаних биљака ради добијања одређених биљних производа. Заједно са сточарством, потпада под пољопривредну производњу. У ратарству су повезани економски и природни процеси репродукције. Као основно средство производње и истовремено објект рада појављује се земља (земљиште) и биљка. Земљиште поседује способност да непрекидно обезбеђује гајене биљке водом, елементима пепела и везаног азота. (Јевтић и др. 1986: 9) Прави се разлика између природне плодности земљишта (потенцијално даје добре приносе) и економске плодности земљишта (ефективна). Природна плодност се ствара као резултат дуготрајног процеса образовања земљишта, и одликује се физичким, хемијским и биолошким својствима земљишта који су у тесној вези са локалним климатским особеностима. Економску плодност земљишта ствара човек у процесу развитка производних снага друштва. Процес пољопривредне производње започиње када се од природно плодног земљишта створи економски плодно земљиште, а то се чини путем агротехничких, мелиоративних, организационих и економских мера.

Земљорадња је, у том смислу, поникла у мезолиту. Обрада земље се вршила дрвеним и комбиновано дрвено-каменим оруђем. Ово, мотично ратарство, користило је искључиво мишићну снагу човека. Њивско или плужно ратарство појавило се касније, када се развила металургија, те су оруђа била од гвожђа и дрвета, а за рад је коришћена и жива теглећа снага (развијена на бази сточарства). У Србији је до средине XX века, ратарство ситно, сељачко, технички заостало и малопродуктивно. И даље су се на овим просторима радови у ратарству вршили ручном и сточном вучом. У многим крајевима је у ратарству коришћен својеручно израђен алат - ралица, дрвена дрљача, кошарица за ручну сетву, млатилица за вршење жита. На таквим имањима принос је био у просеку 1000 kg по хектару¹, а једино је просек био нешто виши за Војводину (1300 kg по хектару). До Другог светског рата у Југославији се производило 160 kg пшенице по

¹ Претпоставка је да су, користећи слична оруђа, и становници римског периода добијали исту количину приноса

глави становника. (Jevtić i dr. 1986: 25) Захваљујући томе, данас нам није тешко да сагледамо како је изгледала једна производна сезона античког сељака, који се истим тим алатима служио још почетком нове ере.

Житарице су једногодишње биљке из фамилије трава (*Gramineae*), а припадају породици *Poaceae* чији зрнасти плодови (жита) служе за исхрану. Називају се још и хлебна жита или цереалије. Плодови житарица богати су угљеним хидратима, целулозом, беланчевинама, минералним материјама и витаминима.

Групу житарица (коришћених у римском периоду) сачињавају следеће културе:

1. Пшеница (*Triticum sp.L.*)
2. Раж (*Secale cereale L.*)
3. Јечам (*Hordeum sativum L.*)
4. Овас (*Avena sativa L.*)
5. Сирак (*Sorghum vulgare L.*)
6. Просо (*Panicum sp.*)

На основу извесних морфолошких и биолошких особина, жита су подељена на права жита - стрна, које имају цвет у облику класа, и на просолика жита чији је цвет у облику метлице. Просолика жита су кукуруз и пиринач, и оне нису биле присутне у Европи и на Блиском истоку у римском периоду. Код свих жита зрно представља истовремено једносемени плод са танким омотачем плода који је чврсто срастао са семеном. Ботанички назив таквог плода је крупа. Крупа је код неких жита (јечам, овас, просо) покривена плевицама или опницама.

Зрна затворена у плевице обично се називају плевичастим, за разлику од голих зрна која се лако ослобађају од плевица при вршидби (млаћењу). При мерењу димензија зрна, треба разликовати његову дужину, ширину и дебљину. Код жита се под дужином подразумева растојање од основе до врха зрна. Према унутрашњој грађи зрна жита се састоје од 3 главна дела: омотач, ендосперм и клица. (Гламошчија 2004: 14-25)

Пшеница је, од житарица, најзначајнија за људску исхрану, како у погледу квалитета, тако и у броју људи који користе пшенична зрна у исхрани. Од пшенице се праве хлеб и разне каше и супе. Пре свега се пшеница користи као хлебна биљка (данас се пшеничним хлебом храни око 70% становништва земљине кугле). Пшенични хлеб

се одликује високим садржајем беланчевина (16-17%), угљених хидрата (77-78%), масти (1,2-1,5%) и добром сварљивошћу. Такође, хлеб је богат витаминима комплекса В (В1, В2, РР и др.), затим садржи, за човечији организам важна једињења калцијума, фосфора и гвожђа. После пшенице најзаступљенија житарица у људској исхрани је раж. Од ражи се прави хлеб нешто лошијег квалитета од пшеничног, али такав хлеб може дуже да траје. Јечам се ретко употребљава за прављење хлеба, а највише се користи за прављење каша.¹ Таква хранљива вредност житарица допушта, да у тешким условима исхрана хлебом и водом буде довољна за одржавање организма здравим за дужи временски период. Обезбеђивање сиромашних хлебом и вином решавало је проблем глади у неком друштву.

Грађа главних биљних органа је слична код већине жита.

Коренов систем жита је жиличаст. При клијању се формира примарни коренов систем, а након извесног времена почињу да расту секундарни коренови, који се појављују из пупољака на коленцу стабла најближег до површине земљишта. Вода и минералне материје улазе у биљку углавном путем кореновог система, кроз његове специјалне органе-коренске длачице. Воду биљка добија кроз примарне коренове, а минералне материје кроз секундарне. (Јевтић и др. 1991: 14)

Стабло житарица је цилиндрично, чланковито, састављено од коленаца - нодуса, између којих су чланци – интернодије. Број интернодија је различит. Код већине житарица стабло је шупље, или делимично испуњено паренхимом.

Листови код житарица су на стаблу распоређени спирално, како би што боље искористили светлост. Сваки лист састоји се из усмине и лиска. Лиска је главни орган за фотосинтезу. Повреда или сушење ова два листа негативно утичу на принос зрна житарица. (Глагољича 2004: 17)

Цваст и цвет. За жита су карактеристична два типа сложене цвасти: клас и метлица. Пшеница, раж и јечам имају клас, а овас и просо метлицу. Сложена цваст назива се клас, а проста цваст је класак. Код неких врста житарица (пшеница, овас) плевје потпуно обухватају класак.² Број цветова у класку није једнак код свих жита.

¹ У римском периоду, јечам је употребљаван као замена за пшеницу чешће него раж, а постојао је и обичај да се војницима који не напредују у својој обуци, као казна, уместо порције пшенице даје јечам. (Davies 1989: 14)

² Плевнице неких жита нису срасле за зрно нити га омотавају. Овакав плод назива се „голи“ (већина врста пшенице, раж). Код других жита су плевнице срасле за зрно (јечам) или га омотавају (овас и неке врсте пшенице). Плевнице су смештене при дну тучка. Њихова улога је да омогуће лакше опрашивање цветова, тако што у време цветања упијају влагу, па бубре, те се под њиховим притиском цвет отвара.

Плод код жита је зрно или крупа - *caryopsis*. Код свих жита зрно је једносемени плод, са танким омотачем плода који је чврсто срастао са семеном. Крупа је код неких жита покривена плевицама или опницама. У доњем делу голих зрна јасно се оцртава клица, слична нокту, постављена нешто косо на испушеној леђној страни зрна. На трбушној страни правих жита постоји више браздица. На супротном крају зрна од клице, на вршном крају, код зрна пшенице, ражи, овса запажа се брадица.

Све врсте жита имају скробна зрна карактеристичног облика и изледа. Зато је на археолошким локалитетима, у случају проналаска макробилних остатака у угљенисаном стању, лака њихова идентификација, те је при том неопходно познавати њихов анатомски склоп.

Хемијски састав зрна жита. Главни хемијски састојци исти су код свих житарица, са тим да постоје процентуална одступања тих састојака између појединих врста у зависности од еколошких услова и начина гајења. Основни хемијски састојци зрна жита су: вода, органске материје: безазотне екстрактивне материје (скроб), шећери, сирови протеини, целулоза, уље, минералне материје (пепео)

Потребно је да садржај воде у житу буде најмање 14%, како би се зрно жита нормално чувало. Такав садржај воде омогућава да зрно задржи дуго своју биолошку вредност (клијавост, животност), а и своју технолошку вредност (хранљивост). Беланчевинама (протеинима) је, међу житарицама, најбогатија пшеница. У житарицама се ствара више беланчевина уколико је клима сувља и земљиште богатије азотом. Постотак беланчевина може се повећати благовременом жетвом. Безазотне екстрактивне материје, највише заступљене у виду скроба, чине чак 80% угљених хидрата док остатак чине шећери.

Уља у зрну жита има од 1,5 до 7%. Уље се првенствено налази у клици. Присуство уља у брашну је непожељно (изазива ужеглост).

Целулоза се највише налази у омотачу зрна, нарочито код плевичастих форми, али и у зидовима ћелија. Ситно зрно има више целулозе од крупног зрна.

Минералне материје (пепео) налазе се у омотачу зрна. Што је самлевеност савршенија то је брашно сиромашније у минералним материјама.

Прашници су мушки полни органи у биљкама. Тучак је женски полни орган садржи плодник, стубић и жиг. (Glamočlija 2004: 16)

Од витамина, у зрну жита, имамо каротин (провитамин А), В1, В2, Е, К, РР. Витамини су највише заступљени у клици.

Раст и развиће жита. Под животним циклусом жита подразумева се период од семена до семена. Он се састоји из низа фаза које се надовезују једна на другу. Почетак животног циклуса везан је за прелаз семена из стадијума мировања у активно стање (бубрење и клијање). После клијања креће ницање, укорјењавање, бокорење, влатање, класање, цветање, формирање зрна, наливање зрна и сазревање. (Glamočlija 2004: 71)

Антички писци су се радо бавили саветима из области пољопривреде, и разумевали су потребу правилног и благовременог одржавања земљишта, као и значај високог приноса ради одрживости државне стабилности.

II. 1. Житарице као археоботанички материјал

Познавање анатомије и хемијског састава биљака помаже нам да схватимо који се делови биљке и под којим условима очувају у оквиру археолошког слоја. Таквим остацима бави се археоботаника користећи методе ботанике са циљем решавања археолошких проблема. Целулоза је осетљива на распаде у срединама богатим кисеоником, директном хемијском разградњом, или, чешће, деловањем микроорганизама. (Evans, O'Connor 1999: 137) Уколико се органска биљна материја изложи високој температури, она се временом угљенише, а угљенисани остаци биљака не подлежу процесима биолошког разлагања и тако дуго могу остати потпуно очувани у земљи. Житарице су често загреване како би се лакше одвојила плева од семена, док и процес прегревања хране при кувању доводи до угљенисања зрна. Зато нам остаци житарица нису ретки у археолошким слојевима. Применом археоботаничких анализа у оквиру археолошких истраживања добили смо доста корисних информација о заступљености житарица у исхрани људи.

Са територије наше земље немамо много података о житарицама гајеним и коришћеним пред крај старе ере, јер истраживања недостају. Једино нам је вишеслојни

локалитет Гомолава¹, пружио изузетно корисне податке у вези исхране човека у једном скордиском насељу из II века пре наше ере. Анализом угљенисаних остатка из јама-силоса, културног слоја и групног гроба, коју је обавио Ван Зеист (Van Zeist) добијени су следећи подаци: издвојене су 4 врсте пшенице - једнозрна пшеница (*Triticum monococcum*), двозрна пшеница (*Triticum dicoccum*), мека или хлебна пшеница (*Triticum aestivum compactum*), крупник (*Triticum spelta*); две врсте јечма - обичан четвореди без плевне (*Hordeum vulgare var.nudum*), јечам са плевом (*hordeum vulgare*); просо (*Panicum miliaceum*); раж (*Secale cereale*); зоб (*Avena sativa/fatua*). Недостатак релевантних података са других локалитета везаних за раздобље млађег гвозденог доба у Подунављу и на простору централног Балкана, чини да немамо потпуну слику о житарицама тога времена. (Jovanović, M. 2004: 113)

Са римских локалитета најбоље су нам познате житарице које су узгајане на територији Европе. На преласку из старе у нову еру, на овом подручју биле су познате 233 врсте култивисаних житарица и корисних биљака. Међутим, антички период је у нашој земљи археоботанички најмање истражен, док су први и једини подаци из касноантичког периода са локалитета Гамзиград². Закључак је да су у касноантичком периоду од намирница најзаступљеније житарице и то: мека, хлебна пшеница (*Triticum aestivum l.*), раж (*Secale cereale l.*), јечам (плевни) (*Hordeum vulgare l. subsp.vulgare*), једнозрна (*Triticum monococcum l.*) и двозрна пшеница (*Triticum dicoccum*), просо (*Panicum miliaceum l.*). Три врсте житарица су узгајане као озими усеви (мека пшеница, раж и једнозрна пшеница), док су просо, овас и јечам сејани у пролеће. Медовић, који је обавио археоботаничке анализе, напоменуо је једну интересантну чињеницу на основу својих истраживања, а то је да у гамзиградском материјалу није било ниједног зрна крупника (*Triticum spelta l.*), констатованог на Гомолави из истог периода, а која је међу ратарима у римским провинцијама северно од Алпа била омиљена врста житарица.³ (Medović 2008: 154).

¹ Локалитет Гомолава налазио се у провинцији Панонији, и археоботанички резултати са њега више говоре о традицији панонског ратарства, него што нам могу помоћи при одређивању начина третирања житарица на територији Горње Мезије.

² Резултати први пут представљени у часопису Рад Музеја Војводине бр.50, за 2008. годину. Анализу материјала два узорка из слоја g (претпостављено пољопривредно имање са краја III века) извршио је Александар Медовић, поредећи га са археоботаничким материјалом из рановизантијског периода са истог локалитета. (Medović, A. 2008: 151-173)

³ Налази крупника недостају и на осталим археолошким локалитетима централног Балкана у касноантичком периоду. (Medović, A. 2008: 160)

И поред малобројних доказа можемо рећи да је заступљеност појединих врста житарица у римском периоду варирала од локалитета до локалитета. У Панонији је доминирала мека пшеница (*Triticum aestivum*), док је на истовременом „варварском” простору прво место заузимала једнозрна пшеница (*Triticum monococcum* - *Emer*). (Плић, Таравички 2000: 97)

III Историјско географски оквир истраживања

Балканско подручје описивали су још грчки писци у преримском периоду, али су прецизније информације о Балкану почеле да пристижу тек са римским освајањем. Страбон (Августово доба) прилично је тачно описао ток Дунава, а Август је наглашавао да је Римско царство у његово време дошло до Дунава.

„Прекo Тиберија Нерона, који је био мој посинак и легат, освојио сам панонске земље и покорио панонска племена, до крајева до којих моја војска и Римљани нису никада дошли проширио сам границе Илирикума до обала Дунава“

Augustus, *RES GESTAE* 30.1

Без обзира на његова писања нема доказа да су током Августове владе окупирани средњи и доњи ток Дунава. Август се хвалио проширењем граница, вероватно под тиме сматрајући то што је убедио племена јужно од Дунава да прихвате клијентски положај, пре него да је то значило да су она била под војном управом Рима. Званичних померања до Дунава није било пре Августове смрти. (Goodman 2003: 225-226)

Околности и географске одлике простора на коме је основана римска провинција Горња Мезија чине се важним факторима привредног развоја централнобалканског подручја. (карта 1) Насељен вековима у преримском периоду, овај простор, иако помињан од стране грчких и римских путописаца, недовољно је познат тадашњем свету. Племена која су у то доба насељавала територију данашње Србије помињу се у изворима, али је некада њихово лоцирање позивањем на њих готово немогуће. Трачка и илирска племена која су била у контакту са државама Филипа и Александра Македонског везивана су за простор између Јадранског мора и Дунава. (Parazoglu 1969: 409-463)

Верује се да су Келти унели пометњу међу племенима Балканског Полуострва, и ратујући са њима изазвали разна померања становнштва. Помињу се сукоби Келта са Трачанима, Трибалима, Пеонцима и Илирима, а вероватно је најзапаженији догађај у историји био њихов поход на Македонију 279. г.п.н.е. Римљанима је главни ривал на

Балкану била македонска држава, и са македонским краљевима је Римска република била у сукобу од краја III века п.н.е. до средине II века п.н.е, све док Грчка није потпуно освојена, и ту оснивају провинцију Македонију 148. г.п.н.е. Римљани се по први пут сусрећу са племенима централног Балкана, када су поједини илирски кнежеви понудили Риму помоћ у рату против Македонаца. Честа су продирања Римљана са северних граница Македоније дубље у унутрашњост територије данашње Србије, али граница на Дунаву, коме су вероватно и тада тежили, није успостављена све до Августове смрти. (Мирковић 1994: 66-76)

Племена која су у том тренутку насељавала централни Балкан нису имала јединствену организацију, и њихова друштва су се налазила на различитим ступњевима развитка. Како би се могло наслутити из извора, али и по досадашњим археолошким истраживањима, она су била у међусобним контактима, некада сукобима. Врло мало података о насељима преримског периода, не пружа нам слику живота у овим крајевима на самом крају првог миленијума пре наше ере.¹

Као супарници Рима са севера, у периоду када су основали провинцију Македонију, појавили су се и Дачани који су све више јачали, а све чешћи су били и сукоби са њиховим некадашњим савезницима Дарданцима. Дарданце је намесник Македоније, Апије Клаудије око 77. п.н.е. обавезао на исплату одређене суме Риму, а његов наследник Гај Скрибоније Курион (75-72 п.н.е.) је повео рат против њих под изговором да та сума није исплаћена. Тако је Гај Скрибоније Курион био први војковођа који је стигао до Дунава. Иако сада већ чести ратови на територији централног Балкана, освајање од стране Рима није текло брзо. Дарданци су у почетку Августове владе слободни. И остала племена са тог простора су, вероватно, била слободна. У време дарданских похода Гај Скрибоније Курион ратовао је са Мезима 75.г.п.н.е, али се чини да ни то племе није покорено све до 29/28г.п.н.е. у време Марка Лицинија Краса, који је интервенисао због преласка Бастарна на десну обалу Дунава. (*Dio Cass.* 51.23.2–27.3) Бастарни су нанели велике губитке Мезима, Трибалима и Дарданцима и приближили се Македонији, а онда их је војска из Македоније, под вођством Лицинија Краса напала 29/28 г.п.н.е. Тада су Мези покорени, али и даље није успостављена званична власт над њиховом територијом. (*Dio Cass.* 51.24.1, p.70)

¹ Племена које су Римљани затекли на територији Мезије пре освајања навео је Плиније (Pliny, *NH*, 3.29.(26))

Територија данашње Србије није једновремено била прикључена Римском Царству. Најпре је област на доњој Сави, а истовремено са њом, вероватно, и западна Србија по завршетку Панонског рата 13-9 г.п.н.е. укључена у провинцију Илирик, која се простирала од Јадранског мора до Дунава. Територије које су насељавала остала племена нису биле организоване као провинција. О племену Меза после Красове победе 29/28.п.н.е. не знамо ништа. Дарданци су још средином I века.п.н.е. давали Риму војнике за помоћне одреде, али нема података о провинцијској организацији њихове територије. Још у Августово време су легије из Македоније померене на север, а затим је уследило постављање првих војних предстража на Дунаву а да притом није формирана званична римска власт.¹ (Мирковић 1994: 66-76)

У новооснованим провинцијама процес романизације је започињао успостављањем фиска. Неки народи су се тада по први пут сусрели са обавезом пореза, и бунили су се против тога као и против регрутовања њихових мушких чланова за војску. Те спорадичне побуне довеле су до масовног устанка у Панонији 6. г.н.е. Устаницима се супротставила Римска војска која је доведена и из других провинција.²

Након смиривања овог, западног дела Балкана, у време Тиберијеве власти, вероватно већ 15. године легије су померене на Дунав, а територије Меза, Дарданаца и Трибала ушле су у састав новоосноване провинције Мезије. Мезија је имала статус царске провинције са војном посадом, а таквим провинцијама су управљали намесници са титулом *legatus augusti pro pretore*. Осим тога, провинцијску управу су чинили *царски прокуратори* који су водили рачуна о финансијама у провинцији, док је војна команда била у рукама *легата легија*. Иако у балканским провинцијама нема побуна од успостављања римске власти, границе нису биле мирне и велику опасност представљали су Дачани који су нападали преко Дунава. Вероватно су се још у време Тиберијеве власти у Мезији налазиле 2 легије, а претпоставља се да су то биле легије *IV Scythica* и *V Macedonica*, али се не зна где су били логори ових легија. Зна се да је долином Тимока постојао систем утврђења који је штитио пролаз ка југу, јер је туда, највероватније, био правац напада Дачана са севера. Осим Дачана, границу на Дунаву угрожавала су сарматска племена која су се средином I века населила у област између Тисе и Дунава. Претпоставка да је легија *VII Claudia*, 57. године пребачена у Мезију из

¹ Далматинско-панонски устанак је у Римској историји описао Дион Касије (*Dio Cass.* 51.28.3-6; 29.1-4)

² Устанак, по свему судећи, није имао одјека у областима источно од Сирмијума. Скордисци су, вероватно, остали на страни Рима. Чини се да се племена са територије потоње провинције Мезије нису прикључила устанку због тога што оне, још увек, нису биле у саставу Римске државе, те нису осећали намете Рима у виду пореза и регрутовања људи.

Далмације, и да је смештена у Виминацијум, како би се нашла на путу сарматских удара, још увек нема потврду. Година 68. и 69. у Риму бесни грађански рат. Војне јединице су стално померане, те је вероватно тада и војска из Подунавља одмарширала према Италији, како би учествовала у борби за власт, а војни команданти дунавских легија су склопили споразум са сарматским племеном Јазига, које је живело у данашњој Бачкој, да њихови представници воде рачуна о римској граници на Дунаву. Међутим, варварска племена користе ту ситуацију и нападају утврђења помоћних јединица. Али, срећом по римску власт, војне трупе са истока које су кренуле такође у Рим како би учествовале у грађанском рату, спречиле су даље варварске упаде. Након 69. године дошло је до нове организације легија - у Мезији су од тада биле 4 легије. (Мирковић 1968: 22-24)

Тешкоће при одбрани дунавске, северне границе, натерале су Рим да опет, у време Домицијана (81-96), реорганизује провинцијску и војну управу у Мезији. 86. године провинција Мезија је подељена на две провинције: Горњу Мезију и Доњу Мезију.

Границе Горње Мезије нису свуда јасно дефинисане. Она је обухватала највећи део данашње Србије, западну Бугарску до реке Цибрице и северну Македонију до линије која је ишла јужно од Скопља. Западна граница није утврђена. Постоје претпоставке да је она ишла долином реке Колубаре, преко данашњег Чачка, за који се мисли да је град у провинцији Далмацији, на самој граници са Г. Мезијом. Сама западна граница, граница са провинцијом Далмацијом, вероватно, није ни била чврста, и с обзиром да су и једна и друга провинција биле под римском управом, а без јасних разграничења и у предримском периоду, те није била од посебне важности у безбедоносном смислу. Административно су те границе, такође, биле формалне, и дешавало се да више провинција има заједничку управу, у случају да граница прелази преко територије од општег интереса за Царство (као што су територије са рудницима).

Првих година постојања провинције Горње Мезије, Дачани су и даље нападали. Много војске је са простора јужно од Дунава прелазило на територију Дачана, који су се све више ширили на запад. Прилике су биле неповољне за Римско царство. Тек у време Трајана (98-117) долази до преокрета у римској политици. Он је груписао на горњомезијски дунавски лимес многобројне легије и помоћне одреде. Започео је са грађењем утврђења на десној обали Дунава, као и са доградњом и обновом путева за транспорт трупа. Нажалост, о свему овоме имамо мало података, махом зато што Дачки ратови нису нашли свог хроничара. Натпис са стене у близини Текије говори о

завршетку радова на усецању пута у Доњу клисуру 100. године. Још један натпис нађен је у близини Караташа, и потиче из 101 године, а у вези је са прокопавањем канала код Сипа. (Петровић 1972: 35)

Верује се да је Трајан прешао Дунав код Рама и тако ушао у дачку земљу, а да је један део војске Дунав прешао код Текије. Тада је под римском контролом остао јужни Банат са путевима који су водили ка центру дачке територије. Како је Рим сада контролисао и леву обалу Дунава, могао је бити изграђен мост између кастела Понтес, на десној обали Дунава, до Дробете на левој обали. Мост је завршен 105. године, а тада је почео и други поход на Дачане. Преко моста код Понтеса пребачено је доста војске која је 107. покорила Дакију. Према неким наводима рат против Дачана окупио је војску од 200 000 људи. Од помоћних одреда (према пронађеним војничким дипломама) 101. године овде су сконцентрисане 3 але и 21 кохорта. (Мирковић 1968: 32)

Након освајања Дакије долази до смиривања стања на горњомезијском лимесу. Тиме је обезбеђен релативно миран период од 160 година на Дунаву. И поред тога, на Дунавском лимесу је остала војна посада, вероватно због сарматских племена која су, преко слабо насељеног Баната, могла да упадају у провинцију Горњу Мезију. До краја антике, легијски логори су функционисали у градовима Сингидунуму (*Legio IV Flavia*) и Виминацијуму (*Legio VII Claudia*). Релативно миран период који је владао током II века на овим просторима, омогућио је оснивање римских градова и насеља, која су постала центар ширења римске културе и латинског језика. Међутим, општа економска криза у Царству с краја II века, као и чести напади непријатељских племена на његове границе, довели су до нове поделе Римског царства. Након одлуке цара Аурелијана да се Римска војска повуче из Дакије око 270 године, дошло је до промене граница међу дотадашњим провинцијама, тако да су на територији Горње Мезије, односно на десној обали Дунава настале две провинције *Dacia Ripensis* (Приобална Дакија) и *Dacia Mediterranea* (Средоземна Дакија). Подела некадашње територије Горње Мезије наставила се и након Аурелијанове владавине, да би, највероватније у време владавине Диоклецијана, на југу некадашње Горње Мезије била основана провинција *Dardania*, док је на њеном северу основана *Moesia Prima*.

Прерасподела граница означила је почетак новог историјског доба, такозваног касноантичког периода, а крај постојања провинције Горње Мезије.

III. 1. Утицај римских освајања на економију становништва Горње Мезије

Римским освајањима не дешавају се нагле промене начина живота аутохтоног становништва у Горњој Мезији. Процеси романизације компликовани су и дуготрајни, и тичу се више аспеката живота. Превасходно се дешавају административне промене, које нису нарочито утицале на већи део становништва. Претежно аграрно подручје, са ретко организованим типовима насеља, споро је развијано, а његово становништво је нерадо учествовало у стварању новог друштвеног уређења. Спорост је нарочито приметна у областима које се нису налазиле на главним војним или трговачким путевима, или у близини рудника. Нажалост, о таквим насељима имамо врло мало података, и сем случајно прикупљеног археолошког материјала који упућује на раноримски период, немамо никакве наговештаје о евентуалном изгледу и карактеру таквих насеља.

Већина становника средњег Балкана живела је у селима на самом почетку I века. Правих градских насеља северно од Македоније није било. У вези са племенима која су живела на овом простору у првим вековима нове ере помињу се насеља типа *polis* и *urbs* на територији Дарданаца, али се карактер тих насеља, не познаје, нити имамо тачне информације где су се она налазила. У античким изворима се још помињу домородачка насеља *oppidum*, *teichisma*, *teichos*, која се описују као седишта племенских поглавица и као склоништа у случају немира. (Mócsy 1974: 72-74)

Укључивање горњомезијског простора у римски управни систем спровођен је кроз административне јединице које су се називале *civitates peregrinae*. Вероватно их је било више, али за сада је за Мезију потврђена само једна оваква административна јединица, *civitas tribala et mesa*, око данашњег Тимока. Перегрине заједнице су биле организације на територији староседелаца, које се вероватно нису поклапале са старом племенском територијом, већ су понекад обухватале припаднике два различита племена. Претпоставља се, на основу домородачких имена, да су на челу ових заједница били представници локалне аристократије (*princeps civitatis*), али да то није увек био случај види се на примеру Мезије, где се средином I века на челу перегине заједнице Трибала и Меза налазио официр легије *V Macedonica*. (Мирковић 1994: 78) Овај тип заједнице није имао аутономију.

Главни кључ промене неког подручја под римском управом лежи у великом упливу римске војске. Оно што нас изненађује у случају Мезије је чињеница да је Балкан био изузетна стратешка тачка, али и поред тога успостављена је слаба веза

римске администрације са аутохтоним становништвом. Рим се није трудио да охрабри независност градова, али је војна власт успостављена и створене су колоније како би се обезбедила сигурност на том простору. (Goodman 2003: 225-226) Временом је регрутација Трачана, Илира и Келта за службу у помоћним јединицама (*auxilia*) раширила употребу латинског језика. Привилегије римског грађанског права осетиле су се на овом простору од времена Хадријана (117-137), или мало после.

Ради насељавања грађана и ислужених војника Римског царства, у новооснованим провинцијама настајали су градови који су временом добијали статус муниципијума или колоније. Углавном су градови ницали из, или уз насеља домородаца, или су, пак, настајали постепеним насељавањем римских грађана. Све до времена династије Флавијеваца (69-96), Римљани нису показивали тенденцију ка брзој урбанизацији подручја Горње Мезије. (Goodman 2003: 224-226) Сем Скупа, на том подручју, нема већих градова у I веку. Већа насеља су се постепено развијала, најчешће због повољног положаја на раскрсницама великих путева, у близини рудника или у близини ранијих насеља и римских војних логора.¹ Грађењем пута у време Трајана, обезбеђени су услови за несметано кретање војника, као и за значајнији напредак трговине. Оставе новца, из III века, налажене уз трасу некадашњег *via militaris* (пута од Сингидунума до Цариграда), сведоче о постојању градова, преноћишта (*mansiones*), станица (*mutationes*), као и објеката за подизање безбедности, утврђења (*castella, praesidia*) и кула (*turres*). (Борић-Брешковић 1983: 69-84)

Странци су се у нове провинције, најчешће, досељавали ради трговине. Највероватније су први становници римских насеља Сингидунума и Виминацијума били трговци и занатлије који су пратили римску војску. Временом се у иста насеља насељавају ислужени војници (већ од краја I века). Они се најчешће насељавају у близини логора њихове службе, након завршетка војног рока (који је трајао 20 година). Заједно са досељеним трговцима формирали су заједнице римских грађана. Ван градског насеља остајало је сатроседелачко становништво, које је живело на широј градској територији. У данашњем Београду, односно на ширем простору Сингидунума, на Врачару, Црвеном Крсту, Топчидеру, налажени су споменици на којима су неримска имена покојника. Често помињање канаба (*canabae*) уз војне логоре,

¹ То се јасно види у пракси оснивања највећег броја насеља на северу, у подунавском делу провинције, у области лимеса, где је било доста војних насеља, и куда је пролазио пут ка истоку царства: Сингидунум, Маргум, Виминацијум. Јужно од Дунава, градски статус су имала насеља Хореум Марги и Наисус, као и Ремисијана на путу ка Тракији. На крајњем југу провинције налазили су се градови Скупи, Улпијана и Муниципијум DD.

претпоставља да оне нису укључене у муниципалну територију. Та насеља су остајала на војној територији, и њихова функција је била снабдевање војника, и административно се она налазе под војном контролом. Легионари су некада добијали и значајну улогу у администрацији појединих имања фиска. Иако је постојало начело да поједина имања и географске области имају *ne milites a signis absint*, имамо доказе који упућују да је значајан допринос војске у вођењу области нарочито важних у економском погледу, чак и онда када се нису тицале издржавања самих трупа. (Dušanić 1990: 585-595)

Настанак градова на југу Србије, Улпијане и Муниципујума DD, везује се за развој рударства. Није редак случај да се странци царевом наредбом пресељавају из других провинција у нове градове, како би унапредили привредне токове нове провинције (становници Далмације, Тракије и Мале Азије који због повећања рударске активности чине појачање домаћем становништву). Без обзира на првобитан разлог оснивања, већина насеља у Горњој Мезији, имала је повољан природни положај. Близина речних токова и релативно плодно окружење нешто је што карактерише скоро све градове из периода првих векова нове ере. У касноантичком периоду у околини већине насеља развили су се крупни земљишни поседи.

Из изложеног се види да приликом оснивања градова и насеља на овој територији није постојао јединствен систем. Цареви су у годинама након оснивања, насељима додељивали муниципални статус, зарад тренутних интереса и у циљу обавезивања градских управника. Статус муниципијума, носио је са собом изврстан степен аутономије, али и посебне обавезе које су се састојале у обезбеђивању реда у граду, као и бригу око јавних установа.

На нашем простору, истраженост римских градова не дозвољава да се говори о њиховом плану и изгледу у II и III веку.

Мања насеља настајала су уз главне путеве, уз утврђења и станице, али и у аграрној области Метохије, као и у рудничким областима централне и Источне Србије: Ритопек, Доњи Милановац, Брза Паланка, Текија, Костол, Равна, Космај, долина Тимока, долина Ибра и др. у којима је живело, углавном, домаће становништво. Пронађени епиграфски споменици римског периода са територије данашње Србије, дају нам само непотпуну слику о становништву тога времена. О пореклу лица можемо говорити на основу имена са споменика, а како је на њима представљен највиши слој друштва, знања која имамо о сеоском становништву и сиромашнијем слоју друштва

недовољна су за закључивање о њиховом пореклу и активностима. Према личним именима најранији досељеници који су формирали градско становништво, потичу из северне Италије и западних провинција (највише војних регрута, који су касније били регрутовани са градских територија новооснованих балканских провинција), Грчке и Мале Азије. Разлози њиховог пресељења у Горњу Мезију су различити, а најчешће су у питању трговина и војна служба, а нешто касније и рударство. Политика Рима је да се становништво у случају потребе, систематски сели из провинције у провинцију, али се масовност тог типа у Горњој Мезији не примећује.

У време Хадријана (117-138), постало је правило да се војници регрутују са простора у околини војних логора, чиме је смањен број странаца у градовима. Грађанско право добијали су становници градова балканских провинција, те је порекло градског становништва од II века, чешће домаће. (имена са листе војника који су служили у *leg. VII Claudia*-и, између 169. и 196. године, показују да је највећи број војника водио порекло из Далмације, Тракије, Македоније, Доње и Горње Мезије (Скупи, Рациарија, Ремисијана)). Већина домаћег становништва живела је у селима и неурбанизованим областима, није се укључивала у градски живот, и имала је статус слободних сељака. Претпоставља се да број становника Горње Мезије није велик у II веку. Ратови на овим просторима, што између племена, што Римске војске са племенима, довели су до смањења броја становника на овим просторима. Римска војска сурово се обрачунавала са Дарданцима и Панонцима, примењујући казне и масовна поробљавања омладине. Ни сам процес романизације након покоривања средњобалканских области није текао брзо. Најпре су римско грађанско право стекли представници горњих слојева племена, који су се најбрже прилагодили новој друштвеној организацији, а затим су грађанска права добијали припадници племена који су служили у помоћним војним одредима, све до времена владе цара Каракале (211-217), који је конституцијом проширио римска грађанска права на све становнике Царства.

Кризни период који се у Царству осетио од краја II века, није мимоишао ни балканске земље. У време цара Марка Аурелија (161-180) интензивирали су се напади Маркомана, Парћана и Квада на царство. Ови ратови су постепено економски исцрпљивали земљу, да би до краја II века криза довела и до унутрашњих сукоба. Сенат се бунио против избора Марка Аурелија да именује за свог наследника Комода. У време Комодове владе унутрашња превирања и ратови са непријатељима постали су

стална претња сигурности у земљи. Грађански ратови довели су до војничког апсолутизма Септимија Севера (193-211).

Немирна времена средином III века на територији Горње Мезије се археолошки манифестују оставама новца. На територији Горње Мезије постали су чести упади Јазига 252/253 године, сарматског племена које је преко Дунава из Бачке преко Баната, продирало у унутрашњост провинције. Посведочена је општа криза Римског царства у III веку и дошло је до привредног и војног слабљење земље. Несигурност на границама провинција од сталних упада непријатеља, тиме продубљена привредна нестабилност, бројне разбојничке групе на трговачким путевима, полако су слабиле економску моћ Царства. Византијски писац Приск је у V веку писао о територији Горње Мезије као о области густих шума северно од Наисуса. (*Приск, frg.8, p.13 ВИЗИЈ, Том I, 1955*) Такви предели били су идеални за скривање разбојника - латрона, и стварање проблема на путним правцима кроз провинцију. Чак ни мера римске власти ка спречавању пљачки на путевима подизањем бенефицијарних станица уз главне саобраћајнице у II и III веку, није била довољна.

Све до касноантичког периода се ово подручје сматрало привредно и друштвено неразвијеним, а вероватно се, до тада нису изгубиле ни разлике између романизованог становништва и староседелаца. Како је романизација највише утицаја имала у урбанизованим срединама на доњој Сави и на Дунаву, већи део становништва Горње Мезије је до краја антике, вероватно, је задржао свој језик и начин живота. (Мирковић 1994: 81-88)

IV Геолошке и геоморфолошке карактеристике Горње

Мезије

-Насељеност Горње Мезије у римском периоду на основу археолошког материјала -

„Природно и друштвено богатство у пољопривреди су само услов за развој. Они не одлучују. Одлучује човек - произвођач. Колико ће човек искоришћавати природна богатства зависи од економског интереса“

Петар Ј. Марковић (*Пољопривредни атлас Србије*, Београд 1993.)

Највећи део провинције Горње Мезије (карта 1) налази се на територији данашње централне Србије, док мањи делови залазе у данашњу западну Бугарску и северну Македонију. Област римске провинције Горње Мезије обухвата неколико географских целина са данашњим називима - Шумадија, Велико Поморавље са Стигом и Браничевом, источна Србија са делом западне Бугарске, и јужна Србија са северном Македонијом. Опште карактеристике територије су умерено континентална клима, са главним речним токовима Велика, Јужна Морава, са притокама Дунавом, Млавом, Пеком, Нишавом, и осталим, њиховим мањим притокама.

Северни део Горње Мезије ограничен је на западу, како се претпоставља, реком Колубаром, а на северу Дунавом, док је источна граница са Доњом Мезијом, река Цибрица. Подручје око Велике Мораве заједно са београдском микрорегијом и микрорегијама Стигом и Браничевом, данас се сматра језгром Србије. Ова географска јединица је перипанонска регија (као и западна Србија), и физиономски и функционално је различита од панонско котлинске источне Србије (и источне Горње Мезије). У њој доминирају површи и долине над којима се дижу „острвске“ планине. Изграђена је како од старих стена (Панониди) тако и од млађих седимената (Динариди и неогени марински наноси). Током милиона година (неогена) област је била покривена морем. Поднебље јој је умерено-континентално. Главни речни токови су Велика, и делом Западна Морава, уз периферни Дунав, затим Млава и Пек. Велика

Морава је некада била пловна река за мање бродове до Ћуприје. (Марковић, Павловић 1995: 81-89)

Ово је пољопривредно погодно подручје кроз које је у антици пролазило неколико путева уз најзначајнији *via militaris* који је спајао Сингидунум преко Виминацијума и Хореум Маргија са Наисусом. Пут је ишао долином Млаве до Ћуприје (*Horreum Margi*), па затим долином Велике Мораве. Велика Морава је долињска регија, коју су у прошлости карактерисале густе шуме. Ово је плодно тло, са традиционалном земљорадњом и сточарством. Долина је полигенетска, полиморфна и полифазна. Данас се у влажној квартарној равни око Мораве налазе кукурузишта, а на оцеднијим површинама више се гаји пшеница. Некада је, уз веће површине под шумама, углавном узгајана пшеница на овом плодном терену.

Плодно, аграрно подручје Стига и Браничава данас је слабо насељено. Морфолошку карактеристику регије представљају и мање пешчаре и лес, које указују на ширу зону развејавања песка кошавом. Ово умерено-континентално подручје Стига и Браничева под утицајем је степско-континенталне климе Баната и субалпске климе карпатске Србије. (Марковић, Павловић 1995: 89-93)

Плодни седименти Стига и Браничева одредили су аграрни карактер регије. Стиг је као регион у античком периоду био јако добро повезан са Сингидунумом и Великим Поморављем.

Највећи римски град на овом подручју, и главни град провинције Горње Мезије био је Виминацијум који се налазио у плодној долини на ушћу Млаве у Дунав. (карта 2) Шира територија Виминацијума такође се налазила на плодном тлу. Рекогносцирањем потеза Виминацијум - Ледерата (Рам) 2003-2004 године, наишло се на бројни материјал античког периода, уз претпостављени пут који је од Виминацијума обалом Дунавца преко данашњег села Речице водио најпре до Ледерате (Рама), а затим напуштао обалу Дунава и преко манастира Нимник ишао до Пинкума (Велико Градиште). Картирањем је забележено тридесетак локалитета, и углавном су налазишта концентрисана са десне стране пута, у залеђу Дунавца који је плавио обалу. (Спасић-Ђурић, Јацановић 2007: 123-165) Долина Дунавца је била често плављена, и тиме претварана у плодне оранице. Густа насељеност у римском периоду указује на погодне услове за живот, а постојање речног и сувоземног пута добру повезаност са главним тржишним центром - Виминацијумом. Верује се да је овај потез био место интензивне пољопривредне производње са сигурним тржиштем у Виминацијуму, али и добром повезаношћу са осталим градовима из система утврђења на Дунаву. Данашња

слика овог простора је мало другачија, слабо насељено подручје са великим раседима и густим шумама. Архитектонске остатке из прошлости тешко је регистровати због велике ерозије терена, таложења еолских седимената као и савремених грађевинских радова. (Marković, J. 1988) Најплоднији делови шире околине Виминацијума налазе се са десне стране пута Виминацијум - Ледерата, те се постојање већих пољопривредних објеката *villa* може претпоставити овде, као и летњиковаца богатијих становника Виминацијума.

Период у коме је ова област, највероватније, највише привредно напредовала је од II до средине III века, јер је освајањем Дакије наступио период стабилности у пограничним областима Горње Мезије. Налази са територије Виминацијума упућују на интензивне везе са Истоком у овом периоду. За овај период би се могло везати оснивање већих имања ван града, која, на жалост, нису истраживана. Претпоставка је да је овде живео и велики број становника који је радио на тим имањима, а вероватно је и већина становништва виминацијумске шире територије живела у руралном делу, док је сам град био административно-управни центар. (Спасић-Ђурић, Јацановић 2007: 163)

Западно Поморавље је долинска регија са ободним планинама. У питању је умерено-континентално поднебље са утицајима субалпске климе Старог Влаха. Приметне су осетне микроклиматске разлике. Главни ток је Западна Морава, са притокама Гружом и Ибром.

Долина Западне Мораве је композитна, полигенетска и полифазна. Тектонски је предиспонирана, а њене котлине - пожешка, чачанско-краљевачка, врњачка и крушевачка биле су током неогена испуњене језерима, којима је претходио упореднички издужени западноморавски залив Паратетиса. Језера су се одводњавала ка истоку, па преко великоморавског залива ка северу. После повлачења језера почеле су реке да се усецају у језерску зараван и да је рашчлањавају. Тако су створене долине Западне Мораве и њених притока Расине и Пепељуше. Од свих морфолошких елемената највећи значај има алувијална равна Западне Мораве широка 4-8 km. Кроз њу Морава тече меандрирајући, остављајући за собом стара корита а пробијајући нова. Језерска зараван и алувијалне равни имају значај за становништво ових котлина, јер су то најплоднији делови погодни за обрађивање. Западна и Велика Морава не плаве своје леве обале, што није случај са десним, које су често биле плављене све до њихове регулације између два светска рата. (Рашковић, Ђокић 1997: 135-146)

Западно Поморавље је, такође, у прошлости било под густим шумама, које су последњих векова интензивно крчене. У долини се данас, углавном гаји жито и воће. Без обзира на густину шума, верује се да је овај потез Западне Мораве био густо насељен од праисторије до данашњих дана. Насељеност у антици је била велика, а о томе нам сведоче бројни налази римског новца. (Tomović 1995: 197-206) Могућност добре комуникације долином Западне Мораве ка свим правцима провинције, један је од главних разлога постојања тако великог броја насеља. Претпоставља се да је у римском периоду пут ишао левом обалом З. Мораве, и да је негде код Макрешана или Јасике прелазео на десну обалу и даље настављао долином Расине ка Јастрепцу и Копаонику. Вероватно је овај пут био повезан са главним војним путем *via militaris* преко данашњег Ћићевца, у коме је откривена остава новца, и Појата, које такође имају налазе римског периода. (Рашковић, Ђокић 1997: 135-146) Постојање комуникација и добрих услова за живот вероватно су била добра основа за формирање већих пољопривредних имања. Развијеност пољопривреде у античком периоду на овом простору потврђује се са неколико занимљивих налаза из Бошњана (2 раоника) и локалитета између села Бачине и Маренова где је нађена остава гвозденог алата. Иако су ова два налаза без прецизнијег датовања, грубо су датована у антички период. У селу Бошњане, нађен је материјал са краја I века, као и остава виминацијумског новца, док је у селу Бачина откривена статуа Венере која је ближе датована у II-III век (Величковић 1972: 42-43). Иако никада систематски истраживан крај у долини Западне Мораве, приликом рекогносцирања и на основу прикупљеног материјала, добили смо основ за претпоставку да је у селу Маскаре, уз леву обалу Западне Мораве насупрот средњовековног града Сталаћа, које се налазило на спони два велика пута кроз Горњу Мезију као и могућност комуникација реком, постојао у античком периоду мањи центар за дистрибуцију хране из долине Горње Мезије. (Рашковић, Ђокић 1997: 135-146) Међутим последњих година на локалитету Бедем у Маскарама, у току систематских истраживања, није се наишло на трагове који би потврдили такву претпоставку.

Могућност несметане комуникације са већим урбаним срединама, такође је добар основ за настајање насеља. Вероватно је густина насељености на неком подручју узрокована близином путева и основних ресурса за живот. Верује се да је, зато, густина насеља у римском периоду у околини састава трију Морава била велика. Рекогносцирањем античких локалитета и комуникација Народног музеја у Крушевцу на подручју Мојсињских и Послонских планина забележено је више насеља, а

претпоставка је да се између села Макрешане и Трубарево налази веће античко насеље типа *vicus*. (Рашковић 1998: 171-195), док се у селу Ћићевац, у коме је на неколико локалитета откривен археолошки материјал датован од II до IV века (без прецизног лоцирања и инвентарисања откривеног материјала), претпоставља постојање већег пољопривредног добра (*villa rustica*). Село Ћићевац, сем што располаже плодним земљиштем и има повољну климу, налази се на домак друмског пута - *via publica*. (Рашковић 1998: 171-195) Антички материјал смештен у период од II до IV века, налази се на ширем подручју долине Западне Мораве (села Богдање, Медвеђа, Велика Дренова, Почековина, Велуће, Глободар, Читлук-Конопљара, Мачковац), али за сада нам карактер насеља остаје непознат. (Рашковић, Берић 2002: 137-158) Већа количина новца и грађевинског материјала указује на жив промет робе и постојање објеката чврсте конструкције дуж речне терасе, на платоима који су повољни за пољопривредну производњу.

Централни део провинције Горње Мезије делимично се поклапа са данашњом Шумадијом. Ова област обухвата ток Дунава у области око Београда, и подручје до Велике и Западне Мораве. Одлике су јој сложена геолошка грађа, петролошка хетерогеност, комбинована тектоника. Граде је шумадијски динариди, доминантна шумадијска греда, карактеристичне флувио-денудационе површи, над њима шумадијске планине острвског изгледа, са локалитетима Авалом и Букуљом. Овој регији припада шумадијски крас и београдски мерокрас.

Шумадија је настала споријим спуштањем њене греде у односу на Панонску низију. Језгра шумадијских планина се састоје од шкриљаца и гранита, али у њиховој грађи учествују и кречњаци и флис. На више места има серпента (Авала, Космај, Рудник) и еруптива. Заравни и епигеније су регионално геоморфолошко обележје Шумадије. Епигенетско усецање целог слива Топчидерске реке, уздужно у кречњаке шумадијске греде, најпоузданији је доказ речног порекла заравни ниске Шумадије.

Шумадијско подручје је умерено-континентално, али микроклиматски неуједначено. Висока Шумадија је јужнија, али хладнија и влажнија. Планине су нешто влажније, а ветрови дувају из свих праваца, најчешће са запада и североистока. (Марковић, Павловић 1995: 62-81)

Речни токови су у Шумадији бројни, али кратки. Има доста извора, а токови отичу у велике реке Велику Мораву, Колубару и Саву. Густе шуме, по којима је

шумадија добила име, а које се и у изворима везују за ово подручје (Приск пише о густим шумама северно од Наисуса), (*Приск, frg.8, p.13, ВИЗИЈ, Том I, 1955*) раскрчене су у доба средњовековне српске државе, али је касније делимично обновљен шумски покривач, у ратним временима када су њиве напуштане да зарасту.

Педолошка грађа Шумадије је мозаик настао под утицајем разноврсне петролошке грађе, вода и палеоклиме. Заступљене су гајњаче, смонице, параподзоли, ранкери, мање црнице, речни наноси, мочварно тло у долинама и др.

У питању је умерено-континентално поднебље са осетним микроклиматским разликама. Шумадија је област са некада бујним шумама, мада данас више није тако шумовита. Подручје је насељено од давнина. Становништво се традиционално, највише бави пољопривредом. Плодно брежуљкасто тло Шумадије погодно је за гајење жита и воћа. Овде је рудно богатство знатно и разноврсно. (Марковић, Павловић 1995: 66)

Многи су археолошки локалитети античког периода констатовани на подручју Шумадије. Систематска истраживања су оно што недостаје да би се схватио карактер насеља констатованих на територији која поседује природне услове погодне за живот. Осим рудних богатстава Авале, Космаја и Рудника, око којих су се формирала насеља различитих структура током античког периода, све су то области са погодном климом и геоморфолошким условима које пружају могућност за бављење пољопривредом. Шире подручје Београда (карта бр. 3) карактерише више мањих насеља, претпоставља се сеоског карактера, која су се пружала југозападно, јужно и источно од Сингидунума. Спорадични налази на широј територији данашњег Београда, доказ су да се Сингидунум, највероватније, снабдевао намирницама и осталим добрима из непосредне близине урбаног центра. Насеобине су констатоване на данашњем Душановцу, Јулином Брду, Жаркову, Малом Мокром Лугу, док су на територији београдских приградских општина Младеновац, Лазаревац, Барајево, такође, уочени материјални остаци античког и касноантичког периода. На рудоносном Космају и Авали, налази римске провинијенције указују на чињеницу да су се становници, осим рударењем, бавили и пољопривредним активностима, за шта су им природни услови, свакако пружали погодности. Верује се да на југозападним падинама Космаја, према реци Турији, треба очекивати потврде пољопривредних активности. Трагови који упућују на постојање објеката на локалитетима у селима Сибници и Слатини (Јовановић А, Поп-Лазич, Мркобрад 1992: 135-143), пореде се са сличним објектима регистрованим као мање виле или пољопривредна добра у Степојевцу и Колубарском

Лесковцу, у колубарској долини, на територији општине Лазаревац (Симић 1982: 88-90; Ljubiновић, Поповић 1964: 122-124). Ове виле у Сибници и Слатини на Космају, према покретном археолошком материјалу, датоване су у II-III век. Како није било систематског истраживања, подаци који су добијени рекогносцирањем указују да су основе вила разуђеног плана и комплексног садржаја, али тиме не добијамо много информација о функцији таквих вила. Вероватно су власници посредно или непосредно били у вези са рударском активношћу на Космају у римском периоду. (Јовановић А, Поп-Лазич, Мркобрад, 1992: 135-143)

Судећи према многобројним налазима алата пољопривредног карактера из античког периода, може се закључити да је земљорадња имала значајну улогу у привређивању житеља античког насеља на Доњем граду данашње Београдске тврђаве. Процентуална анализа откривеног алата са простора насеља на Доњем граду у слојевима од III до VII века приказује највећу заступљеност пољопривредног (23,08%) и алата за обраду дрвета (30,77%) у односу на алат за обраду вуне, коже, метала, камена, грађевински алат (Шпехар 2007: 16-25)

Планинско-долинско-котлинска макрорегија подразумева планинске делове данашње Србије и долинско-котлинске области, а које су некада биле део провинције Горње Мезије. Планине су свих врста и геолошких формација, махом од кречњака и шкриљаца, а заступљене су и магматске стене. Бројне су долине - композитне, клисурске и кањонске, и котлине - метохијска, великокосовска, великоморавска. Долине и котлине чине природну погодност за саобраћај, а таква је посебно долина Западне Мораве. Ова макрорегија је сточарски и рударски макрорејон са пашњачким површинама. (Марковић, Павловић 1995: 93-94)

Источни део данашње Србије поклапа се са источним делом римске провинције Горње Мезије. То је планинско-котлинска регија. Чине је северни карпатски и јужни балкански део. Тимочка крајина је западни део понтског басена. Овде су заступљене стене свих врста и геолошких периода, као и котлине, долине, планине. Доминирају тектонски и флувио-денудациони облици. Планине су ниже и средње високе.

Поднебље је веома сложено због утицаја умерено-континенталне, степско-континенталне и праве континенталне климе, са великим микролиматским разликама, жупним, али и правим алпским поднебљем (Стара Планина). Главне привредне гране, данас, су рударство и сточарство. И у античком периоду, ова област је углавном била

окренута рударењу. Клима Источне Србије је позната по израженим температурним екстремима, великим разликама у количини падавина, њиховим неповољним распоредом током године, као и јаким и оштрим ветровима. Источна Србија спада у делове наше земље са најмањом облачношћу. Ова област, данас, има све карактеристике континенталне климе. (Марковић, Павловић 1995: 94-112)

Међутим, долине оба Тимока, али и околна брда умерених висина, биле су у античком периоду добро насељене, махом уз руднике и у околини војних утврђења од којих је највеће *Timacum Minus*, с откривеним остацима код села Равна у близини Књажевца, али и уз путеве који су ову рудничку област спајали са осталим крајевима Горње Мезије. (карта 9) Истраживања на простору Галеријеве палате из касноантичког периода потврдила су постојање мањег, сеоског насеља у близини из нешто ранијег периода, а и сам податак да је цар Галерије своју палату изградио у свом родном месту указује на насељеност тог подручја, иако, вероватно, недовољно развијеног.

На југозападном крају Горње Мезије, уз несигурну западну границу провинције, ницала су у античком крају насеља у ибарско-копаоничком крају, који у ужем смислу обухвата долину Ибра низводно од Косовске Митровице и западне падине Копаоника. Овај крај је ограничен на западу Рашком, на северу Западним Поморављем, на североистоку Расином, а на истоку Јужним Поморављем. Овај део спада у северни продужетак Косова, односно источни долињско-планински наставак Старовлашке-рашке висије. Долина Ибра између Звечана и Краљева, дугачка је 110 km, и лежи у прелазној зони између најисточнијих Динарида према родопској маси Јужног поморавља. Копаоник је један од највећих планинских масива Србије између већих река Јошанице, Ибра, Ситнице, Расине и других, мањих речних токова. Рашчлањен је долинама. Док у долини Ибра влада умерено-континентална клима, на највишим врховима копаоника је субалпска планинска клима. Данас ово подручје привредно карактеришу рударство и планинско сточарство, а верује се да је у античком периоду већина насеља, такође имала сличан карактер. Копаонички крај је, данас, слабо насељен, док је долина Ибра боље насељена, јер су на овом простору могући развој ратарства, воћарства, сточарства, али и рударства.

Рељеф овог краја је разнолик. Појас претежно еруптивних метаморфних стена, обухвата пространо Родопско подручје које се протеже преко Македоније, јужне и средње Србије. Састоји се углавном од кристалних шкриљаца и гранита. Од појаса седиментног вапненачког камена изграђено је земљиште у долини Ибра.

Овај регион је долинама мањих и већих речних токова добро повезан и са западом и са истоком, а близина морске обале овде је отварала могућност комуникације са другим морима. Природни пут од Косова, Метохије и долине Ибра према Јадрану, представљају долине Белог и Црног Дрима, које се спајају и заједничком долином Дрима избијају на море.

Косовска котлина је скоро меридијанског правца, која је уоквирена Шар-Планином и Проклетијама. Испод Митровице утиче Ситница у Ибар. Дно косовске котлине састављено је од језерских и речних седимената, и за њу је карактеристична појава развођа јер из ње отиче вода на југ према Егејском мору и на север према сливу Дунава, односно ка Црном Мору. Од Косовске Митровице према Звечану налазе се слојеви жуте глине, која лежи на шкриљастим глинцима те жутом и сивом пешчару. Околина Звечана је јако стрма риолитска стена. Главна река косовске котлине је Ситница, и она, услед топлења снега са околних планина плави велике површине у алувијалној равни, чинећи након повлачења воде, земљиште плоднијим.

Вегетацијски покривач Косовске котлине има степски карактер и по ободима има доста шуме. Поједини делови косовске равнице били су у средњем веку изразито шумовити. Простране равнице Косова погодне су за земљорадњу и привлачан су крај за насељавање од најстаријих времена. Земљиште је састављено од дебелих слојева хумуса и врло је плодно. (Џвијић, 1987: 433) Некада је овај крај био познат као житница, колико и по свом рудном богатству, а осим тога, подручје је занимљиво за насељавање и због повољног трговачког положаја који омогућава релативно добру комуникацију са ближим и даљим деловима Балканског полуострва. (од Љеша и Скадра долином Дрима, преко Призрена и Липљана, водио је пут до Ниша, а од Скадра преко Призрена, Липљана, Јањева, Новог Брда и Врања за Софију) (Божанић 2005: 515-540)

Повољан географски положај и комуникације условили су рано насељавање њених котлина, и обала њених река. Верује се да се дарданско становништво, махом, бавило земљорадњом, а да се и рударство постепено развијало, док Емил Чершков верује да током целог римског периода земљорадња остаје једна од најјачих привредних грана овог краја (Џершков, Е. 1969; 27) Територија Косова и Метохије дуго након прикључивања Горњој Мезији није осетила присуство римског система. У ове крајеве није била послата војска, нити су оснивани градски центри. Касније, почетком II века, су Римљане привукла „изузетна рудна богатства и плодна метохијска равница, погодна за све облике земљорадње” (Џершков, Е. 1969: 29). Антички материјал налази

се широм Косова и Метохије и то у деловима регије природно погодним за живот и дуж траса важнијих путева. У Метохији највећи број налаза римског периода размештен је у централној равни метохијско-призренске котлине, која пружа погодности за стварање пространих пољопривредних површина. Могућности за ратарске и воћарске културе, одређене су повољним педолошким саставом, и ту се наилази на остатке античког периода у насељима Муштушта, Студенчана, Речана, Торажде, Брњаче, Рудника и Бање, или дуж тока Белог Дрима. Све карактеристике микроположаја античких насеља у Метохији указују на изразиту улогу земљорадње као основне привредне гране овог подручја, док се на језерском дну Косова уопште не наилази на насеља античког периода. (Čerškov, E. 1969: 31) У Косовској равници насеља су искључиво смештена на ободу језерских тераса, јер се претпоставља да је већи део територије мочварног типа.

Е. Чершков верује да су дарданска насеља, која су била бројна и добро насељена, већ имала изврстан степен пољопривредне организације, али да начин расподеле земље није познат. Иако на овом простору нису констатоване дедукције, верује се да је део плодне земље ипак подељен римским досељеницима, бар у оним подручјима у којима су констатоване виле. Свакако не постоји планско насељавање овог простора, већ су у питању појединачни случајеви који наводе на помисао да се појавило приватно власништво над земљиштем, за које не знамо како се одразило на слободне сељаке - перегрине. (Čerškov, E. 1969: 50-54)

Два највећа античка града на овом простору, Улпијана и Сочаница, смештена су у центрима рудних области. У долини Ибра, у близини села Сочанице, 27 km северно од Косовске Митровице, развио се, као привредни центар ове регије, а и један је од значајнијих рударских центара Горње Мезије, већи римски град који је имао статус *municipia*. Пространа рударска област, богата рудама олова, сребра и злата налази се у околини овог насеља. Осим руда и пољопривреде на развој насеља античког периода широм Косова и Метохије утицало је и велико богатство термалним водама, чији извори су бројни на овом простору.

Иако за своје оснивање и развој дугују највећим делом постојању рударских окана, ни косовска насеља, махом нанизана источним рубом Косова, нису своју екзистенцију заснивала само на експлоатацији руда. Она су поседовала изврстан део пољопривредног земљишта, а нека се везују и за имања типа *villae rusticae*, као што су остаци грађевинског комплекса код Доњих Становаца и код Непудима, као и неколико грађевина код Валача, територији са изразито пољопривредним карактером. Осим тога,

на широкој територији Улпијане налазе се латифундије патрицијске породице Furiі. (Čerškov, E. 1969: 35)

Југоисточни део Горње Мезије, сем Наиса и Скупа (карте 5 и 6), нема већих градова на својој територији. То је планинско-котлинска мезорегија на југу данашње Србије и северу данашње Македоније. Највећим делом, регион око слива Јужне Мораве, припада Родопима, са старим громадним планинама и већим котлинама. Релјеф ове области је генетски разноврстан, доминантно тектонски и речно-денудациони, спорадично палеообразивни, палеовулкански, крашки, еолски и леднички. (Марковић, Павловић 1995: 113)

Данас су климатске разлике на овом подручју велике, и у питању је умерено-континентална, жупна, али и субалпска клима, са оскудним падавинама и великим микроклиматским разликама.

Данас је добро насељена једино област око Јужне Мораве, а слабије су насељени њени бочни делови. Долина Јужне Мораве је и привредно најразвијенији део ове регије, а плодни седименти долина и котлина омогућују традиционалну пољопривреду. (Марковић, Павловић 1995: 115-124)

Територија колоније Скупи, у данашњој северној Македонији, вероватно је захватала широки простор до крајњег југа провинције Горње Мезије, али и део данашње јужне Србије. Геоморфолошка целина територије Скупа је вема изразита. То је данашња Скопска котлина са сливом Маркове реке и доњим током Пчиње, до њеног ушћа у Вардар. Повардарје је тектонски лабилан простор испуњен језерским и речним наплавинама. Насlage потичу још из палеозоица (шкриљци), из мезозоица и терцијара. У читавој данашњој Македонији је клима субмедитеранска, а одликују је сува и врућа лета и хладне и влажне зиме. Средње годишње температуре опадају од севера према југу земље, док је средња годишња количина падавина у котлинама 600-700 mm.

На територији сев. Македоније насеља античког периода, највећим делом су сконцентрисана у равници, а скопски базен током целог римског периода има само један градски центар Скупи, који је лежао између планинских венаца Скопске Црне Горе и Водна, близу магистралног пута који је водио на север, у рудоносно подручје

Дарданије. Мањих насеља у овој регији било је доста, бар судећи према налазима античког периода.¹

Кумановски и тетовски басен нису припадали скопском региону, већ су имали своје оквири живота и развијене регионалне центре. У тетовско-гостиварској котлини постоји извесна изолованост у односу на скопски басен, и овај простор је више гравитирао према југу и према западу.² Кумановски басен је скоро потпуно обухваћен планинским оквиром, и верује се да је тај простор био интензивно насељен у преримском периоду, док се у римском периоду та насеља развијају у мање викусе.³ Цео кумановско-прешевски регион је недовољно археолошки испитан, мада се и поред тога сматра да је то био привредни регион независан од Скупа. (Mikulčić 1971: 466-484)

Општи је закључак да је Србија, заједно са северном Македонијом, пољопривредно погодна регија, где су равничарски региони Косова Поља, Метохије, Поморавља, Тамнаве, Крушевачког и Лесковачког поља повољни за ратарску и повртарску производњу. Клима је умерено-континентална, а просечна температура у току године износи 11 до 12°C. Просечна температура у јануару се креће од минус један степен, а у јуну 22 до 23°C. Просечна годишња количина падавина, на територији целе данашње Србије износи 600 до 800 mm у равничарским пределима, а у планинским од 800 до 1200 mm. Међутим, верује се да климатски услови нису били исти почетком првог миленијума нове ере. На основу палеоботаничких истраживања добијене су температурне криве за период последњих 11 000 година. Према тим подацима, климатски оптимум римског периода достигнут је у I веку наше ере. Средња годишња температура у Европи била је виша од данашње за 1 до 1,5°C. Клима је била, тиме, много повољнија за развој пољопривреде на ширем подручју (доказ за то је и гајење винове лозе на Британским острву). Према претпоставкама, Алпи су били зеленији, а граница глечера била је неких 300 m виша него данас. (Schlüchter, Jörin 2004: 34-47) Ипак, од 300. године клима у средњој и јужној Европи се мења, и постаје

¹ Аутор И. Микулчић је навео, да је до 1971. евидентирано 160 локалитета из римског периода, од којих 50 насеља, углавном засеока и пољопривредних имања - вила, 70 некропола, 25 утврђења – *castella, refugia, preasidia*, 15 светилишта и култни места) (Mikulčić 1971: 466-484)

² Верује се да је ту становништво претежно било хеленизованог илирског порекла и да се у многоме разликовало од мезијског. На овом простору је до 1971. евидентирано 75 локалитета из римског периода (Mikulčić 1971: 466-484)

³ Наводи се да се код села Жујице налазио велики равничарски викус, и да је то било највеће насеље прешевског краја у римском периоду (Mikulčić 1971: 466-484)

хладнија и сувља. Глечери се спуштају, и већ се 270. године осећа захлађење и све сувља клима у Европи, Арабији и средњој Азији. Периоди суше констатовани су између 300. и 400. године.

Климатски и природни услови у данашњој Србији, створили су ово подручје пољопривредно повољним крајем. Равничарски региони Поморавља, Тамнаве, Крушевачког и Лесковачког поља погодни су за ратарску и повртарску производњу. Брдовити и брежуљкасти предели Шумадије повољни су за развој воћарске, виноградарске и сточарске производње, а брдско-планинско подручје Рудника, Старе планине, Копаоника за развој овчарства, говедарства и шумарства. (карта 7)

Равничарска села, у којима је пољопривредна активност могла да се обавља на великим, правилно парцелисаним имањима (центурацијама), нису карактеристична за територију данашње Централне Србије која се већим делом налазила у саставу римске Горње Мезије. Таквих имања могло је да буде једино у долинама већих река, области око Виминацијума, у долинама Велике и Западне мораве, око Ниша и на Метохији. Ова подручја су и данас пољопривредно богата, али колико су она заиста била искоришћена у римском периоду то не можемо још увек рећи.

IV.1. Типови земљишта на територији Горње Мезије

Распадањем стена од којих се састоји Земљина кора и таложењем минералних и органских материја на површини се ствара растресит и танак слој који се назива земљиште или продуктивно тле. Земљиште у себи садржи потребне састојке за исхрану биљака. Под утицајем разноликог састава стена, климе и воде, на територији некадашње провинције Горње Мезије створени су различити типови земљишта. Већег пољопривредног значаја су црница, гајњача, смоница, алувијална земљишта, пепељуша, црвеница. (карта 8)

Типови земљишта условљавају плодност и продуктивност тла. Најплоднијим земљиштем сматра се **црница** коју на територији римске провинције Горње Мезије имамо у стишкој равници, и у долини Колубаре. **Смоница** је назив за земљиште црне боје које је лепљиво као смола. Стручни назив јој је вертисол (лат. *vertere* - окренути),

чиме се истиче његова специфичност: услед неједнаког бубрења и бочних притисака долази до мешања површинских са доњим слојевима земљишта. Услед педотурбације долази до формирања специфичног микрорелефа са заобљеним купама и депресијама. Хумусни хоризонт овог земљишта достиже и до 1 m дебљине, са садржајем хумуса 3-5%, са високом адсорптивном способношћу, као и високим степеном засићености базама као и неутралном реакцијом (pH 6,5-8,0). Све те карактеристике чине производни потенцијал овог земљишта великим. Али, у сушним периодима усеви на смоницама пате не само од недостатка воде, већ страдају и услед кидања корена под утицајем педотурбације, док су, са друге стране, дуги влажни периоди неповољни због стварања анаеробних услова и могућности појачане ерозије. (Ćirić 1991: 20-30) Велика густина овог типа земљишта (до 1,8 g/cm³) отежава обраду. Услед високог садржаја глине која бубри, смонице су у влажном стању лепљиве и пластичне, а у сувом периоду представљају тврду, испуцалу масу. Тако су смонице обрадиве само у кратком временском периоду. Смонице су распрострањене у Србији у нижим деловима Шумадије, на дну котлина и у долинама река Тимок, Јужна Морава и Западна Морава. Глиновитим земљиштем сматра се и **гајњача**. Гајњаче имају црвенкасту боју (у случају да имају већи садржај гвожђа) или мрку боју (ако имају више хумуса). Мање су плодне од смоница. Гајњача је представник шумских земљишта које је климатогено, са просечним годишњим падавинама од око 700 mm и температуром од 10 до 12°C, настало на лесним терасама, речним терасама и терцијарним језерским терасама. Надморска висина простирања овог типа земљишта се креће у интервалу од 100 до 250 m. Процес образовања се заснива на распадању примарних силикатних минерала и стварању минерала глине. Садржај глине се повећава са повећањем дубине. Гајњаче су тип земљишта које је повољно за пољопривредну производњу. Културе којима погодује овај тип земљишта су класичне ратарске - пшеница, али и све друге врсте житарица. Јављају се у областима са више влаге. Највише их има по побрђу и на ниским планинама Србије, као и на странама котлина у сливу Јужне Мораве. **Алувијална земљишта** јављају се дуж свих река. Најшири појас простирања овог типа земљишта је око свих равничарских река Дунава, Саве, Мораве и других. Спада у плодна тла, нарочито у средњим и доњим токовима река. Ова земљишта састоје се од речних наноса, муља, песка и шљунка наталоженог за време поплава. Богато је хранљивим материјама и лако се обрађује. Земљишта шумске вегетације су **пепељуше**. На територији Србије ово је једно од најраспрострањенијих земљишта. Није много плодно, има мало хумуса у свом саставу. Карактерише га сивопепељаста боја. У

планинским крајевима Србије, овај тип земљишта је најчешћи. Од нерастворљивог дела кречњака настала је **црвеница**. То је тип земљишта који је местимично распрострањен у Старовлашко-рашкој висиви, Метохијској котлини и Источној Србији. Овај тип земљишта садржи доста оксида гвожђа које му даје црвену боју. Црвеница је глиновито-песковито и скоро неутрално земљиште. Такво земљиште је погодно за узгајање винове лозе, дувана, воћа, и др. У вишим, влажнијим крајевима, црвеница се деградира и прелази у подзоле и гајњаче. (Сигић 1991)

Систематизацијом геоморфолошких карактеристика и типова земљишта на територији некадашње провинције Горње Мезије можемо извући закључак да су житарице могле бити гајене на већини локација ове регије, уз променљив принос који би зависио од технологије обраде земљишта и карактеристика самог земљишта. Жита су, углавном, усеви умереног климата, мада има жита и са већим захтевима ка топлоти. За права жита се може рећи да захтевају умерено благе зиме и умерено топла и влажна лета, мада и међу њима има врста које су отпорније, те подносе суровије услове. Права жита, тако, имају широки ареал распрострањености. Ове биљке су формиране у условима јасно изражене смене топлих и хладних доба у току године и стекле су потребу за сниженим температурама у пролажењу кроз прве стадијуме развића. Сва жита имају велике захтеве према физичким и хемијским особинама земљишта, али нека подносе и лошије услове (раж и олас). (Јевтић и др 1991:71)

V Житарице у римском периоду

-Антички извори о пољопривреди и гајењу житарица-

„Њива је отворена књига, треба је знати читати, а то морамо научити“

С. Јевтић агрономима (у *Posebno ratarstvo I*)

Досадашња истраживања римског периода на територији данашње Србије нису нам пружила довољно информација о привредним активностима становника ових простора. Антички извори Горњу Мезију виде као рударску област. Иако је допринос римској економији, вероватно, био већи од рударења, претпоставка је да се већина становништва некадашње Србије бавила неком граном пољопривреде. Већинско аутохтоно становништво у насељима, наставило је привредне активности започете у преримском периоду. Мало страних имена у првом веку римске управе, наговештава да се структура становништва у новооснованој провинцији није много изменила, а да се имена са територија северне Италије, западних римских провинција, Грчке и Мале Азије, на које се наилази на ретким епиграфским споменицима из I века, везују за трговину, војску, или разне градске управе. Најмање информација можемо добити о непосредним пољопривредним произвођачима, с обзиром да њихових имена нема на споменицима из тог периода, а самим тим ни информације о њиховом пореклу.

Све претпоставке о заступљености пољопривредне производње међу становништвом Горње Мезије, базирани смо на природном потенцијалу регије, као и на сакупљеном археолошком материјалу који се односи на производњу и трговину житарицама. Иако се не односе конкретно на територију Горње Мезије антички извори нам могу помоћи у схватању каквим су знањем сами Римљани располагали о пољопривредној производњи. Најдетаљније информације и упутства за земљорадњу налазимо код Катона (*Marcus Porcius Cato*), Варона (*Marcus Terentius Varro*), Колумеле (*Lucius Junius Moderatus Columella*), као и Плинија (*Gaius Plinius Secundus Maior*). Међутим, подаци се односе на Римску републику, или период раног Царства али како је напредовање у техничком смислу у области пољопривреде слабо, верује се да није било значајнијих разлика ни током Царства, неколико векова касније.

Катон (234-149 п.н.е.), римски државник и писац, је у свом делу *О земљорадњи* (*De agricultura*), дао упутства о избору и начину обраде земљишта у пољопривредне

сврхе. Само занимање земљорадника хвалио је и, вероватно, пренео мишљење које је владало у том тренутку о поштену раду сељака, који је тада сматран и најхрабријим војником, најпоштенијим и најпоштованијим домаћином, који би свим срцем бранио своју територију. У почетку су обични сељаци и чинили војску која се у време кризе регрутовала широм Италије. Осим описа особина самих земљорадника, Катон је дао упутства којима би човек требао да се служи при избору земљишта - да при куповини имања треба водити рачуна: о комшијама, и да ли они воде рачуна о својим имањима; да је имање на месту са повољном климом, без олуја: како би најбоље било да је земљиште природно јако, а најбоље на неком обронку планине окренуто ка југу; и да буде близу воде, мора или пута и то зато што је тада најлакше да се нађу радници; треба слушати некога ко је добар у том послу и прихватати савете и методе од њега; препорука је да имање буде димензија 100 југера (25 хектара). Од гајених култура Катону је на првом месту винова лоза, а тек на шесто место ставља житарице. (Cato, *De agric.* 1.1; 1.2;1.3; 1.4; 1.5; 1.7, p.5-7) Разлог што је житно поље тек на шестом месту у II веку п.н.е. је кризни период након II Пунског рата када је већина сељака морала да напусти своја имања, која су након тога запуштена, и касније су њихова имања завршила у рукама богаташа, велепоседника који су имали новац да обнове производњу, док су се италијански сељаци окренули сточарству. Како је пшеница са Сицилије и из Африке била јефтина, исплативије је било њено увозење из тих провинција. Традиција увозења пшенице са Сицилије и из Египта остала је до краја Римског царства, како сведоче египатски папируси.

Власници имања, тако, нису живели на својим имањима, а послове су поверавали домаћину *villicus*-у, који је водио рачуна о читавом процесу производње и о радницима на имању. Власник имања залаже се да се на имању увек ради, да се у кишним данима чисте штале, меље жито, чисти алат, како би робови увек били упуслени. Води се рачуна да принос буде добар како би вишак могао да се продаје. Такође Катон, даје савете о чувању, углавном маслиновог уља и вина, како би се чекала добра цена за његову продају. Виликус је морао показати способност у вођењу послова, морао да узима у обзир лоше дане, морао је да наређује робовима, као и да кажњава оне који су му се противили, али је, такође, морао и да брине о робовима да имају шта да једу и да им није хладно, да цени добро урађен посао, да је стално присутан на имању, да спроводи наређења власника, није смео да зајми свакоме семе, већ да има само неколико фарми од којих узима и којима позајмљује семе, није смео да иде код врачева и астролога, морао је први да устаје и да последњи леже, и да води

рачуна о стоци и о опреми - да ли је све било на своме месту, исправно. (Cato, *De Agric.*, 2.1; 2.2; 2.3; 2.4; 2.5; 2.6;2.7: p9)

Није јасно у којој мери су оваква упутства примењивана на италијанским имањима, али свакако се види жеља да се посао добро организује како би приноси били већи, а трговина лакше функционисала. Сама задужења за виликуса говоре нам који су главни недостаци пољопривредних имања били у том периоду. Виликуси се нису довољно ангажовали на имањима богаташа, те су власници имали проблема са њима - запостављали су послове, опијали су се и занемаривали обавезе. На имањима су, вероватно, биле честе побуне робова, недовољна брига о њима доводила је до устанака и бекства са имања која су остављана да пропадају. Осим тога забране да се посећују врачеве и астролози јасно нам говоре да су у том периоду савети тражени од њих, како би се спречили губици приноса због лошег времена и да су се, вероватно, људи више молили да им богови донесу лепо време него што су радили на томе да спасу приносе када је то било могуће.

Није за очекивати да су имања на територији Горње Мезије имала овакву организацију и проблеме, али се систем могао проширити и на остале провинције Царства, нарочито у касноантичком периоду када су економски проблеми исцрпили целу земљу, а богатства су се сконцентрисала у рукама појединаца. Великих имања можда је било и на територији Горње Мезије, али нам досадашња сазнања о постојању *villa rustica* на овом простору пре IV века, не дају могућност о закључивању о њиховој величини и карактеру. Нажалост, са територије Горње Мезије немамо ниједан објекат овог типа истражен у целости, те нам и претпоставке истраживача који су поједине грађевине определили у ову категорију, на дају потврде да је њих заиста и било.

Самој производњи житарица Катон није поклањао посебну пажњу. Он је подржавао гајење винове лозе и маслина на територији Италије. Ван граница Италије није било тако једноставно занемарити узгајање житарица, нарочито што осталим провинцијама није било у интересу увожење из Африке или неке друге провинције.

Варон (*Marcus Terentius Varro*), који је живео од 116. до 27. године п.н.е, поседовао је велику фарму на којој је и живео. Један је од твораца аграрне реформе 59. године п.н.е. написао је 3 књиге са саветима о пољопривреди (*Rerum rusticarum*). Варон је храбрио пољопривреднике да ће и богови водити рачуна о онима који се придржавају савета, и то они богови који су везани за домаћинство и за вођење газдинства:

Јупитер и Телус - небо и земља, обезбеђују све пољопривредне производе: отац и мајка земље (Varro, *De re rustica* I.1.5, p.163)

Сол и Луна - њихово путовање је у вези са сејањем и жетвом. То су природни циклуси који се везује за њихово кретање (Varro, *De re rustica* I.1.5, p.163)

Церес и Либер – њихови плодови су најважнији. Храна и пиће долазе са фарме (Varro, *De re rustica* I.1.5. p.163)

Робигус и Флора - они се брину да нешто не нападне житарице (зрна жита) и дрвеће. У славу Робигуса одржавале су игре које су се звале Робигалие, а у славу Флоре Флоралие (Varro, *De re rustica* I.1.6, p.163)

Минерва и Венус - Минерва штити маслињаке, а Венус баште, и у њену част су одржаване Винале (Varro, *De re rustica* I.1.6, p.163)

Лимпиа и Бонус Евентус - Лимпиа обезбеђује падавине и влажност земљи, а без тога нема доброг орања, а Бонус Евентус је успех (Varro *De re rustica* I.1.6, p.163)

Постојао је и фестивал *Sementvae* који је на селима пратио сејање на датум који је одредио понтифик, и тада се одлазило у храм Телуса, код *aedituus*-а, свештеника храма. Варон је сликовитим примерима из живота повезивао стручне савете са свакодневним дешавањима. Описао је један такав фестивал, сценом у којој окупљени власници угледних имања размењују искуства и закључују како је највише култивисана Италија зато што јој је клима повољна, као и њен положај у односу на екватор. (Varro, *De re rustica* 2.1-7)

Варон нам преноси како је Лицинијевим законом из 367.п.н.е. римским грађанима било забрањено да имају више од 500 југера (125 ha) земље. Након периода краљева, сваки грађанин добио је по 7 југера (1,75 ha) земље. (Varro, *De re rustica* I.2.9, p.173) Плиније нам даје податке по којима је сваки грађанин тада добио по 2 југера земље. (Pliny, *NH* 18.1.) Варон у својим делима, такође, истиче значај виликуса. *Vilicus* је титула која је потекла од имена имања *villa*. Вила је подразумевала место на коме се приноси чувају, односно довлаче (*vehuntur*), и одакле се узимају да би се продали, а да сељаци то место често зову *vella*, а не *villa*. (Varro, *De re Rustica*, I.2.11-15, p.177)

Варон, као и Катон, саветује пољопривредницима да прихватају савете и учења римских и грчких писаца о пољопривреди како би унапредили своју производњу. Његова сопствена искуства из пољопривреде он је преточио у 3 књиге, а уз то је изнео ствари које је он прочитао или чуо од стручњака. Дао је основне дефиниције земљорадње и изнео податке које би пољопривредници требало да знају пре него што приступе производњи, из чега се види да је познавао типове земљишта и његове

особине, као и погодности које оно нуди за гајење различитих култура. Своје оцене дао је за различите типове земљишта, саветујући шта треба гајити на равничарском, брдовитом или планинском земљишту. За житарице су, према његовом мишљењу, погодна различита земљишта само што им је време сејања прилагођено типу. Варон је мишљења да ако пољопривредник познаје земљишта и законе земљорадње, знаће да је на влажнијем земљишту боље гајити крупник (врсту пшенице) него обичну пшеницу, а на сувој земљи јечам пре него пшеницу, док се на мешовитом земљишту гаје обе врсте житарица. (Varro, *De re Rustica* I.6.3; 6.5; I.6.6, p. 193)

Важност дохрањивања земљишта била је позната и тада. Варон говори о постојању јама на имањима које су служиле за сакупљање ђубрива које би након труљења требало донети до њиве. „Најбоље је да је јама за ђубриво са стране и на врху прекривена грањем и лишћем како би била заклоњена од сунца, да сунце не би исушило из ђубрива састојке који су земљи неопходни. Искуснији земљорадници га распоређују тамо где ће вода да се задржава, јер је тако његово дејство најјаче” (Varro, *De re Rustica* I.13.4, p.215)

Познавање земљишта има предности и при избору култура које би се на њему узгајале. Са неких је најбоље сакупљати сено за животиње, негде ће принос у житарицама бити велики, нека земљишта су погодна за раст маслина и винове лозе. Важно је да се искористе позитивне стране, макар и некавалитетног земљишта. На лошем земљишту сеју се биљке којима не треба много хранљивих састојака (махунарке и детелина), док се на квалитетнијим земљиштима сеје оно што захтева хранљиве материје из земље - купус, житарице, лан. Код античког земљорадника била је позната пракса прескакања сејања истих биљних култура сваке друге године. Свако остављање у земљи остатака од посечених делова стабилке биљке, земљу храни новим материјама и чини је плоднијом. Након дужег периода бављења земљорадњом, потребно је да се направи селекција којом би се унапредиле најпрофитабилније врсте.

За сејање биљака које воле влажно земљиште бирају се области са дрворедом врба и трски, док се за сејање житарица, пасуља и других биљки бирају сува земљишта која им више одговарају. За житарице се гледа земљиште које је тврдо, богато минералним материјама и без дрвећа.

Везаност за божанства Луну и Сола, која су једна од омиљених у руралним срединама, није случајна, јер промене које се емитују њиховим кретањем имају значај

за развој и принос биљака. Сунце својом годишњом путањом ствара период дељив на 4 доба са по три месеца. У пролеће неорана земља би требала да се преоре како би коров у њој испливао на површину да на њега не би пало семе, а и истовремено бусење изоране земље доступније је сунцу и киши и тако земља постаје лакша за рад. Саветује се орање три пута пре сејања, али ако то не може не би требало мање од два пута. Најбоље је да се житарице жању лети, док се корење чупа у време раних киша, како се не би поново ширило. Извори нам дају термине којима је извршена подела орања према земљишту које је било сејано раније - *sages*, које није сејано раније - *arvum*, и орање у земљи на којој је било биљака пре него што је други пут изорана - *novalis*. (Varro, *De re rustica*, I.29.1 p.251)

Први период: Првим орањем вршило се разбијање земље, док се другим орањем земља пробијала. Под трећим орањем се мисли на гажење волова који вуку даску за равњање преко већ посејане земље како би земља лепо покрила посуто семе, а у исто време се праве бразде, којима се вишак воде после киша слива у канале. Простор између две бразде се назива *porca*, зато што се на том простору налазе засејане житарице (*porricit*). (Varro, *De re rustica*, I.29.1-3)

Други период: У наредном периоду, између пролећне равнодневнице и раста Плејада поља би требало расчистити од корова, ишчупати траву између стабилки, волови би требали тада да разгрну земљу, а ливаде да се покосе. (Varro, *De re rustica*, I.30.1)

Трећи период: између раста Плејада и летње дугодневнице врши се копање или орање младе винове лозе. (Varro, *De re rustica*, I.31.1-5)

Четврти период: између летње дугодневнице и раста звезде пса већина фармера жање, јер кажу да зрно жита добије кору за 15 дана, суши се 15 дана, и онда је зрело. Орање би трбало да је готово, и најбоље је када су сви послови завршени док је још земља топла. (Varro, *De re rustica*, I.32.1;2)

Пети период: Између звезде пса и јесење равнодневнице, слама треба да је посласана, изорана земља издрљана, а ливаде наводњене. (Varro, *De re rustica*, I.33.1)

Шести период: од јесење равнодневнице почиње жетва и траје 90 дана. Након зимске краткодневнице не би требало да буде жетве. (Varro, *De re rustica*, I.34.1;2)

Седми и осми период: између зимске краткодневнице и почетка западних ветрова из житних поља се исушује вода, а можда треба и да се издрља. (Varro, *De re rustica*, I.35.1;2)

Осим периода који су подељени према кретању Сунца, постоје и периоди који се односе на кретање Месеца, а који, такође, утичу на раст биљака. За њега се везују два периода: када месец иде од младог ка пуном (раст месеца) и други период када од пуног постаје млад (опадање). Препорука је да се неки послови обављају док је месец у растућој фази, односно док опада. Док месец расте најбоље је завршити послове који се тичу брања, сакупљања. (Varro, *De re rustica*, I.36.1)

Што се ђубрења земљишта тиче, постоји неколико начина на који се оно обавља. Препоручује се ђубре од птица, нарочито голуба, зато што је најтоплије, и тако истовремено и греје и храни земљу. Ово ђубриво треба да се просипа као и семе. Варон се слаже да је ђубриво од птица најбоље, али мисли да је у питању ђубриво гаврана, не само за храњење земље већ и да се стока може тиме хранити. Вубриво од оваца, коза и магараца има користи у земљиштима под житом. (Varro, *De re rustica*, I.38.1-2)

Када је земљиште танко, без глине, сејање се обавља на пролеће када је земља сува, а на земљиштима која су богатија хранљивим материјама најбоље је сејати на јесен. Време које је потребно за сејање је око 30 дана. Сеје се 5 *modii* пшенице по југеру (то је 33,5 kg на 0,25 ha), и 6 *modii* по југеру јечма (40,02 kg на 0,25 ha). Ово нису константе, јер се више сеје на земљишту које је плодније. Постоје случајеви, на које нас упућује Варон, када се семе удесетостручује ако је земљиште јако плодно. (Varro, *De re rustica*, I.44.1: I.44.2) Није исто сејати на нетакнутој земљи, и на оној на којој се сејање врши сваке године. Још у античком периоду су били свесни да се земљиште сваке године све више испошћује, те су закључили да је неопходно да се остави годину дана без култура на њему, како би му се хранљивост обновила, или да се сваке друге године смењују посејане биљне врсте.

Занимљиво је колико је у античком периоду напредовала агрономија, и колико су се писци трудили да научно објасне могућности унапређивања пољопривредне производње. Осим услова и земљишта која су повољна за биљке, како би се брже и богатије развијале, и како би приход био већи, а губици мањи, Варон нам је у своје три књиге о пољопривреди, дао информације и о грађи и структури појединих врста. Код житарица се разликују зрно, махуна и кора (брада). Тврди, унутрашњи део је зрно; махуна је омотач, а брада је део који расте из махуне. Зрно се назива *gerere* вероватно зато што када се семе посеје, тада клас носи (*gerat*) зрно; брада се назива *arista*, зато што је то први део биљке који се суши (*arescere*); док је махуна *gluma*, и вероватно је та реч изведена из речи *glubere* (скинути, свући), зато што је зрно скинуто из омота. Класе су сељаци у римском периоду називали *spesa*, можда од речи *spes* јер су се

надали (*sperant*) да ће им родити оно што су посејали. (Varro, *De re rustica*, I.48.1-3) Постоји класје без браде, и тада су у питању огољене (голе) житарице. Када се ови делови тек формирају и још увек нису видљиви, зелени омот испод кога су сви ти делови сакривени назива се омот. Део на врху већ потпуно формираног класа, који је мањи од зрна, назива се плева, док је део који се налази на дну класа, на месту на којем се клас сједињује са врхом стабиљке називан *urru*. (Varro, *De re rustica*, I.48.1-3. p.281)

Трава на житним пољима треба редовно да се коси, чим почне да се суши на сунцу, и то да се коси што ближе стабиљкама. Сено се, сакупљено вилама, носи у шталу, а остаци се пажљиво пограбуљају. Када жито сазри за жетву, она се може обављати на три начина. Латинска реч која се односи на жетву је *messis*. Варон је описао начине жетве које можемо поредити са онима примењиваним на српским средњовековним имањима, али и на пољима ових простора до средине двадесетог века. (Varro I.50.1-3, p.285; Благојевић 1973: 120-124)

- Стабиљка се сече близу земље са српом, и више стабиљки се повезује у свежањ чинећи тако један нарамак. Сваки нарамак који се посече полаже се на земљу. Када се формира више свежања, опет се прелази преко њих, и са сваког се скида клас што ближе стабиљци. Посечено класје се убацује у корпе и односи до места за вршидбу, док се стабиљке остављају на пољу, нагомилане.

- Може се користити искривљена дрвена дршка са малим гвозденим српом прикаченим за крај. Направе се свежњи класја, који се затим секу, док се стабиљке остављају на пољима да касније буду исечене.

- Трећи начин жетве је, да се врх стабиљке ухвати левом руком, а да се, затим, стабиљка пресече по средини, и отуда, можда, реч *messis* која се користи за жетву неких биљака. Могуће је да је та реч изведена од речи *medium* (средина), због начина жетве сечењем стабиљке по средини. Део стабиљки који се налази испод руке, остаје у земљи, и касније се сече, док се делови стабиљки уз класје носе на вршење у корпама. Назив за сламу *palea*, може да буде изведен од речи *palam*, што значи отворен. (Varro, I.50.3, p.285)

Плиније Старији помиње машину за жетву али према његовом опису те справе, није је било могуће реконструисати. (Pliny, *NH* 18.72) Открићем једног рељефа из белгијског града Бузенола, на којој је представљена сцена са поља, добили смо слику справе из Плинијевог описа. Ради се о дрвеном раму на точковима који на крају придржава човек, а вуче га коњ или бик, док се са предње стране налази контејнер са металним зупцима којима се одсецало класје до осређене висине, док се испред

машине налази други радник који уз помоћ дрвене мотике класје смешта у контејнер. Овакве справе налазимо само на представама из Галије и Германије, а Плиније и помиње Галију као територију порекла справе. (Pliny, *NH*, 18.72) (сл.1)

Сматра се да је за косидбу једног југера потребно дан рада једне особе, а то осим кошења, подразумева и преношење класја у корпама до места за вршидбу. Простор за вршидбу требало би да се налази на неком месту које је уздигнуто од земље, тако да ветар може да циркулише туда. Величина зависи од приноса житарица. Најбоље би било да је средина простора за вршидбу мало издигнута у односу на остатак, тако да се у случају кише вода не задржава већ да отиче са пода. За читаву ту површину најбоље је да је од набијене земље и то од глине, да од врућине не би попуцала, те да се у пукотинама задржавају зрна жита (некада се подница премазује *amurc*-ом, то је смеша налик маслиновом уљу, и она је отров за разно корење, мољце и мраве). Према Варону, постојала су имања на којима су просторе за вршидбу власници поплочавали каменом, а понекад чак правили и настрешнице да им, некада честе, олује не би ометале радове. (Varro, *De re rustica*, I.52.1-2.p.287)

У вршилиштима се одваја најбоље класје како би се сачувало што боље семе, а овршена зрна падају на под. Негде се за вршидбу употребљавају волови или санке. плочаста конструкција од камена и гвожђа, која одваја зрна из класја, коју вуку волови појавила се нешто касније и није имала широку примену. Најчешће се вршидба обавља помоћу животиња које су привезане и крећу се у круг притом газећи по класју и тако одвајају зрна из класја. Када је вршидба завршена, зрна се подигну са земље и, при благом ветру, бацају у вис вилама. Тиме се лакши делови плева (*palea*) и *acus* брада, расеју ветром, а тежа зрна падају на под. (Varro, *De re rustica*, I.52.1-2.p.287)

Пшеница се чувала у амбарима, житницама, које су одигнуте од земље, отвореним са источне и северне стране, и заштићени од прашине. Савет је да зидови и под буду од чврстог материјала, или бар од набијене земље помешане са плевом и амурком (маслиновим уљем) како би се терали инсекти и мрави. У неким областима користе се пећине (Тракија, Кападокија), или бунари (Шпанија¹), водећи рачуна да се дно покрије сламом како влага и ваздух не би оштетили жито. Жишка у житу не може да настане ако нема протока ваздуха уз повећану влагу. Пшеница која се пажљиво чува без уплива влаге и ваздуха може да стоји и до 40 година. (Varro, *De re rustica*, I.57,1-2: Pliny, *NH*, 18.73.)

¹ Ову традицију пренели су им Картагињани

У римском периоду, постојала су и решења при нападу жишка на житарице. Жито се изнесе напоље, поставе се посуде са водом око жита, на сунце, а онда се жишци сакупе око воде и даве се. За житарице је битно да се пажљиво чувају, јер тиме се стварају услови да се продају по већој цени када им порасте вредност. Плиније објашњава да је у појединим тренуцима пшеница продавана у Риму по веома ниској цени и то у случају да се на територији Италије произвело више пшенице него што је то било година пре тога, те није било потребе да се увози из провинција.¹ *Manius Marcius*, едил, био је први који је дао људима пшеницу по цени од једног аса за модиус² (6.67 kg). Повремено је, приликом значајних државних догађаја (тријумфи у ратовима, разне светковине), пшеница продавана на италијанском тлу грађанима по веома ниским ценама. (Pliny, *NH* 18.4.) Такво решавање социјалних криза познато је и у каснијим историјским епохама.

Корисне информације које добијамо од Варона на пољу познавања земљишта и земљорадње, допуњене су и практичним подацима о подели земље и о мерном систему који су коришћени у Римском царству. Свака област, углавном, имала је свој метод мерења: у Шпанији јединица површине земље била је *iugum* (површина земље коју јарам волова може изорати на дан), у Кампањи *versus* (површина земље од 100 стопа², односно 30.48 m²), а у Риму и Лацијуму *iugerum* (површина од 2 *actus*-а квадратних, или 120 стопа², односно 36.58 m², док је најмањи део југера *scripulum* који мери 10 стопа², односно 3.05 m²). (Varro, *De re rustica* I.10.1; I.10.2; p.207) Плиније верује да је југерум (*iugerum*), односно површина коју јарам волова може да изоре за дан, 200 стопа у дужину, односно 58 m, док је *actus*, онолико колико волови у цугу могу изорати без стајања, исти као код Варона. (Pliny, *NH*, 18.3) У односу на величину имања зидала би се кућа и помоћне просторије, а савет је да се велике житнице налазе на имањима на којима се гаји доста жита. За сада се не може рећи да је на територији Горње Мезије неко имање имало толику производњу житарица да би се у оквиру њега налазила зидана житница. Из нешто познијег, касноантичког периода, у околини Ниша, откривено је велико насеље са вилама и пољопривредним објектима. Луксузне виле за становање биле су окружене објектима пољопривредног карактера, док је у оквиру једног имања откривен *horreum* великих димензија (88×27 m), са великим тремом дуж

¹ Вероватно се то није често дешавало у развијеном царском периоду

² *modius, modii* - мера за семенкасте производе, и запремина је око 8,496 l (6,67 kg)

југоисточног зида, са по две просторије са сваке стране,¹ (Čerškov, T. 1986: 41-43) док је у оквиру друге vile на истом локалитету откривен *horreum* нешто мањих димензија. Из истог периода је и вила у Анинама (Ћелије код Лајковца), луксузно грађена која у непосредној близини има објекат сличног изгледа, окарактерисан као *horreum*. Околина ове vile, на обали реке Љиг јако је плодна. (Арсиф, Чебашек 2008: 68-71) У том случају, на територији Горње Мезије нешто касније (тек крајем III века) су се појавила велика пољопривредна имања са којих је добијана велика количина житарица да су морали бити изграђени тако велики објекти за њихово чување.

Антички извори нам даље пишу како се у помоћним просторијама на спрату држало сено, пасуљ, и др. како би били одигнути од земље и тако се сушили. Варон је саветовао да се ту нађе и место за послугу, која може да се одмори у току дана. Најбоље су биле велике оставе унутар помоћних објеката у које би стао сав алат и кола за обраду земље, како не би киснули напољу. (Varro, *De re Rustica*, I.13.1-3, p. 213)

О самој архитектури помоћних просторија и куће за живот постоје посебна упутства. (*Vitruv.* VI.V-VI) Ако је остава довољно велика, сав принос са њива може бити наткривен, и препоручљиво је да се помоћни објекти зидају од чврсте грађе, како би имале и спрат на који се остављају житарице где би се и сушиле. Величина би требала да им буде пропорционална са величином имања, а отвор само са једне стране, али тако постављен да им је лако доступан пролаз на спрат одакле се житарице могу лако спустити на омлаћивање, и брзо вратити натраг у случају да се спрема киша. Најбоље би било да се постави прозор на страни која је најбоља за проветравање просторије. Варон је мишљења да је боље више улагати у саму фарму, оставе и штале, него у кућу за живот. Имања су некада ограђивана било природном оградом (разно дрвеће, жива ограда, жбуње и трње) или зиданим оградама (дрвена ограда, камена ограда), а некада би граница имања била означена прокопаним јарком. Овим оградама спречава се и комуникација међу радницима суседних имања, који су, најчешће, робови. (Varro, *De re Rustica* I.13.6, p.215)

Пољопривредницима је значајну погодност пружала близина неког од важног пута. Најидеалније је било имање у близини реке, али и важних комуникација, као и близу неког већег града. Тиме је ризик од неуспеле продаје производа са имања, мањи.

¹ *Horreum* је, највероватније, био на спрат, а унутар објекта откривено је 39 великих питоса (пречника трбуха 1,40 до 1,70 m), а пошто су питоси били директно укопани у земљу, без изолационог слоја, претпоставља се да је у њима чувано жито за сезонску употребу. (Čerškov, T. 1986: 41-43)

Сигурно је по провинцијама Царства било извоза пољопривредних производа ван граница, али сем за Египат и Сицилију немамо конкретне податке у којој мери је тај извоз био присутан.

Развијеност пољопривредне производње неког подручја тешко је пратити само на основу технологије обраде земље. Земљиште се вековима обрађивало на исти начин, па се до средине XX века у Србији још увек користио алат за орање и начин сејања жита као и почетком нове ере. Варон је за римски период описао како је земља припремана за сејање, а етнографским истраживањима таква сазнања имамо о Ђердапу за период пре II Светског рата. (Бандић 1973: 81-109)

Човек је одувек тежио да себи олакша рад користећи се помоћним средствима. За обраду земље користио је разне алате да би брже и боље искористио земљиште. У античком периоду под помоћним средствима за обраду земље, како сазнајемо од Варона, сматране су слуге, стока и алат. На имањима богатих земљопоседника, послове су обављали робови или ослобођеници, или и једни и други. Варон нам даје слику једног друштва у коме су робови на имањима посматрани као потенцијална опасност по друштво. Надзорник таквих имања, виликус, има нешто своје земље, коју обрађује заједно са својом породицом, чиме је везан за ту земљу. На мањим имањима сељаци раде сами са својом породицом, али могуће је да у време жетве или вршидбе изнајме помоћ, или је траже од комшија. (Varro, *De re rustica*, I.17.1-4. p.227) Према рачуницама које важе за Италију на крају првог века пре наше ере, један човек је довољан за обрађивање површине од 8 југера (2 ha), и да ту површину он може да окопа за 45 дана, иако би могао да окопа сваки југер (0,25 ha) за 4 дана, али 13 дана се даје у случају лошег времена, болести. Ово су рачунице које се односе на идеално земљиште које се лако обрађује, тако да такве закључке треба узимати са резервом. (Varro, *De re rustica*, I.18.6. p.231)

Осим људи, у процесу обраде земљишта употребљаване су и животиње. Извори помињу да су два вола у јарму довољна за обрађивање површине од 200 југера (50 ha), док се многи не слажу са тим верујући да је јарам волова довољан за 100 југера земље (25 ha), док се Катон чак ограничава на 80 југера. Варон мисли да није могуће тачно навести за колику површину је потребан јарам са воловима, зато што се земљишта међусобно разликују, зато што животиње нису увек снажне, зато што се некада деси да волови изломе греду плуга па се радови прекидају. Препорука је, ипак, да волови не буду млађи од 3 године а старији од 4, а када се налазе у пару да буду приближно исте

величине и снаге. За вучу се могу користити и краве и магарци, али је препорука да се они пре користе за ношење ђубрива и окретање млинова. Магарци су јефтинији за издржавање јер им треба мање хране, али су и краве и волови знатно јачи и профитабилнији. (Varro, *De re rustica*, I.19.1, I.19.2. p. 235)

Од оруђа које се користило у пољопривредној производњи поједини алати су се правили на самом имању, а нека оруђа је било неопходно наручити од ковача. На имању су се правиле кошаре, санке за вршење, питоси и посуде за чување хране, оруђа од дрвета, као и конопље, од лана и рогоза конопци и разна ужад.

И поред савета и пажње коју су антички писци поклонили производњи житарица, традиција започета још у време Републике, настављена је и у Принципату, према којој су на територији Италије (мада и то све ређе), гајене, пре свега маслине и винова лоза, док су житарице у великим количинама увожене, нарочито са Сицилије и из Египта, али касније и из Африке, Шпаније, Галије, па и из дунавских провинција. Ширењем територије Римско царство је на многе нове провинције пренело уређење власништва над земљиштем какво је владало на територији Италије, само што оваква подела није свуда могла да буде спроведена, те се примењивао флексибилан систем вођен одређеним локалним законитостима. При том нам познавање изворне грађе о темама имовинског права, донекле, помаже да схватимо степен организованости центра Римског царства одакле су се правила ширила до новоосвојених провинција.

Наведени извори превасходно се односе на територију Италије у римском периоду. На нашим просторима пољопривредна производња римског периода, као посебна тема није обрађивана, а пољопривредна имања су недовољно истражена те је њихово дефинисање отежано како недостатком писане речи тако и недостатком археолошког материјала. Извесне претпоставке о распрострањености пољопривредне производње и њеној организацији на простору провинције Горње Мезије покушаћемо да поставимо на основу природних карактеристика саме територије, поређењем са информацијама добијеним из извора, као и са истраженим археолошким материјалом који се тиче производње и дистрибуције житарица.

V.1. Пољопривредно земљиште у римском периоду

Римско освајање балканских земаља у I веку, подразумевало је да освојена територија прелази под надлежност Рима. У тим тренуцима римски управни систем познаје неколико врста власништва над земљиштем. У правном смислу земљиште у Римском царству је:

1. *Ager publicus populi Romani* - подразумева терен у државном власништву, односно то је царски посед, али и муниципални (градски) посед. Најплодније земљиште новоосвојених области постаје власништво државе, а оно се у неколико разликује од царских поседа. Такво земљиште, уколико је било култивисано, било је у рукама **приватних закупаца државе**. Опсег *ager publicus*-а је велики с обзиром да се на свакој новоосвојеној територији од покорених племена земљиште одузимало.¹ Обично се мисли да је најплодније земљиште одузимано на овај начин, а да је остало било остављано локалним заједницама. Експропријација је имала за циљ да се то земљиште, даље, да на обраду ветеранима, цивилним колонистима, закупцима. У првим вековима од уласка територије Горње Мезије у Римско царство, вероватно, земљиште није додељивано војним ветеранима, нити је било толико колониста да би се то осетније одразило на пољопривредну производњу.

Државно земљиште, најплодније, распоређивано је према одређеној шеми, а то је био посао громатика (*gromaticus, mensor*). Громатици су као средство за рад користили шестар (*groman* - по коме су добили назив), шипке, висак и лењир за одређивање правога угла. Јединица мере којом је дефинисано земљиште називала се квадрат (*centuria quadrata*) чија је једна страна била дуга 20 актуса (1 актус=35,5 m), а укупна површина би била 200 југера (око 50 хектара). Под центурацијом се подразумева постављање мреже према којој се имања деле. Премер се врши тако што се означе центри и успостави правац пружања имања. Главне осовине центурије, *decumanus maximus* и *cardo maximus*, треба да се поклапају са Сунчевом путањом (како је мишљење *Higinusa gromaticusa*), односно са правцем север-југ, а почетне тачке треба да се налазе у граду или близу њега. Након означавања главних тачака геометри

¹ Сматра се да није сво земљиште одузимано од локалног становништва новоосвојених области, већ да је само најплодније и земљиште од изузетног значаја за државу, као што су били рудници или простори за путеве. Већина староседелца је, највероватније, наставила да живи на својим имањима

трасирају секундарне путеве који су чинили границе центурија. Тачке пресека су означене међашима (*termini*), са или без натписа. Сваки пети пут од центра система чинио је један од *limites quintarii*, а споредни путеви који су пресекали мрежу били су *limites linearii*, и они су били ужи од главних путева. Центурација према овом систему могућа је превасходно у равничарским пределима, док је у брдовитим областима немогуће имања овако истрасирати. Некада парцеле због неповољног терена не могу да буду испарцелисане изнутра и тада се називају *loca inculta*. Величина центурације је вероватно била условљена конфигурацијом терена или рекама. (Поповић, И. 1988: 194-196)

2. *Ager compascuus et silvae* - пашњаци и шуме, то је јавни посед. Овим су обухваћена сва земљишта која су служила за испашу, као и необрадива земља (шуме). Претпоставља се да је компентенцију над овим земљиштем имала аутохтона заједница која је насељавала територију на којој се земљиште налазило, затим муниципијум или колонија, и ово се земљиште није могло отуђити или приватизовати, јер се такав посед сматрао јавним добром - *loca publica* (Поповић, И. 1988: 196)

3. *Царско земљиште*. Ово земљиште припада искључиво цару. Није јасан систем према коме одређено земљиште постаје царски посед, али према неким посредним чињеницама цар узима земљу на више различитих начина. Царски поседи нису били мали, јер се зна да је цар Константин I, био у могућности да изда римским црквама земљу у Италији и на Сицилији за 15000 *solidii*, који су одговарали површини од 100 km². Према неким подацима из V века, слични се износи добијају и за провинцијску земљу (Duncan 1990: 123).

Постојање царских поседа на територији Горње Мезије посведочено је једним натписом посвећеним Септимију Северу из Виминацијума на коме се помиње царски прокуратор, као и натписима из Виминацијума и Рациарије на којима се помињу царски диспензатори. Претпоставка је да су се у Виминацијуму и у Рацијарији, као највећим подунавским градовима налазила седишта управа царских домена (Mirković 1968: 138)

4. *Градско земљиште* - *ager adributis*. Свако оснивање града пратило је додељивање нове територије том граду, а порез са ове територије био би коришћен за издржавање града. Градско земљиште је давано у закуп индивидуалним лицима на

неодређени временски период, за ниску цену закупа - *vectigal*. Порез – *vectigal*, сакупљали су, највероватније, царски прокуратори са муниципалних територија. Пред крај републике, Август је огромне суме новца дао градовима за земљиште које је доделио ветеранима. Извесним информацијама о укупној површини територије у власништву града располажемо из пописа имања италијанских градова *Veleia* и *Ligures Baebiani*. Према тим списковима *Veleia* поседује 5% земљишта које обухвата град, а *Baebiani* 3%. Из пописа се даље види да је 12% земљишта у *Veleia*-и власништво другог града - *Lusa*. (Duncan 1990: 132-135)

Кризни економски период средином IV века је период када је држава почела да прикупља локална добра. Констанције II (337-361) конфисковао је градско земљиште, али је касније још неколико пута указима царева земљиште враћано или одузимано градовима. (Duncan 1990: 132-135)

5. *Света земља*. Земљиште храмова била је посебна категорија у правном смислу. Земљиште које припада храмовима нарочито је раширено у Грчкој, али га је ван Грчке било врло мало. У хеленистичком периоду велики делови острва Делос и Рамнос припадали су Аполоновом храму. Међутим, за римски период врло мало доказа имамо о оваквом типу земљишта за било који део Царства. Неки делови у изворима помињу радну снагу на имањима неких храмова са Сицилије у I веку пре наше ере. За територију Италије овакви подаци су нам сви из преримског периода. (Duncan 1990: 123-124).

За територију Горње Мезије не постоји ниједан доказ да је постојала земља која је искључиво била власништво храмова.

6. *Земља коју је држава доделила (ager assignatus)*. Велики део *ager publicus*-а који је Рим присвојио био је подељен као дар појединцима. Величина ових парцела варирала је од случаја до случаја. 181 г.п.н.е. ветерани пешадије насељени у Аквилеји добили су земљу од 50 југера (12,6 ha), док су 173 Латини, који су политички били инфериорни у односу на Италике, добили 3 југера (нешто мање од 1 хектара). 13.п.н.е. помиње се цифра од 12000 сестерција¹ која је давана као пензија уместо додељивања земље. Према вредностима земљишта из тога периода овај износ би био довољан за 20 до 25 југера. Међутим, давање новца није значило коначан прекид у

¹ Дио Касије каже да је ту своту одредио Август (*Dio Cass. LV 23.*)

додељивању земље ветеранима, чим се зна да су ветеранске колоније, као специфичан вид поделе земљишта, и даље осниване. У царском периоду, постојала је пракса да се сваком пензионисаном војнику, ветерану¹ додели или новчана отпремнина (у модерном смислу) или земљиште (*praemia militiae*). Верује се да често у војној каси није било довољно новца да би се ветерану исплатио отпуст (*missio nummaria*), него да је у тим тренуцима њима додељивано земљиште у тој вредности (*missio agraria*)². (Ферјанчић 2002: 10-12)

Из египатских папируса добили смо податак о величини појединих ветеранских имања. у Фајуму 216. године, 18 ветерана је у просеку поседовало земљиште површине 13,23 *aurorae* (1 *aurora*=1,1 *iugera*; 13,23 *aurorae*=14,55 *iugera*, односно 3,5 ha), али листа показује 11 војника који су у просеку поседовали земљиште од 13,12 *aurorae* (14,4 *iugera*). Величине египатских имања из касноцарског периода знатно су веће, али је реч, углавном, о пустињским деловима. У време Константина ветерани су добијали јарам волова, 100 *modii* семена пшенице и 25 цакова за трошење. Са 100 *modius*-а пшенице може се посејати 40 југера (10,1 ha) површине земље. (Duncan 1990: 125)

На територији провинције Горње Мезије на више места је потврђено додељивање земље ветеранима, а такође се рачуна да су постојале ветеранске колоније, које су значиле да су војницима отпуштеним из војске уз *missio agraria* додељивани земљишни поседи, а њихово насељавање је обично било пропраћено оснивањем колоније или уздизањем постојећих насеља на ранг колоније. Постојало је планско насељавање више ветерана на одређену територију, и тада се радило о дедукцији, док су се ветерани и појединачно насељавали на територију колоније. Скупи (*Scupi*) је град у Горњој Мезији који се сматра војничком колонијом легије VII *Claudia*-е. Касније су ту насељавани и припадници других легија и помоћних јединица. (Ферјанчић 2002: 21) Епиграфски су потврђени ветерани који су се након службе населили у градовима који су били близу њиховог логора (*Sngidunum*, *Viminacium*, *Timacum minus*). Верује се да се чешће дешавало да војници остану у месту служења, него што су се враћали у градове из којих су регрутовани, док је самих планских насељавања било такође мало.

7. *Ager privatus* - терен у приватном власништву. То су имања ситних сељака на широј градској територији. Ово земљиште је, такође, било под

¹ То је подразумевало и лица која су служила у легији, и у помоћним јединицама, и у преторијанској гарди

² Ветеранима је *missio nummaria* била исплаћивана из војне благаје (*aerarium militare*) у коју су се сливали приходи од пореза на двадесети део наследства и стоти део свих купопродаја (Parker 1928: 246)

компетенцијом муниципалне заједнице, али је оно остављено на располагање домаћем становништву, као власништво мањих заједница (*pagus*-а и *vicus*-а). Власници су ова имања могли да продају, поклоне некоме или дају под закуп.

Приватни посед *ager privatus*, је, вероватно, у пољопривреди аутохтоног становништва имао већу улогу, јер су у панонско-балканску област робовласнички односи касно допрли. Сигурно су на простору Горње Мезије током II и III века постојала имања ситних сељака.

На територији Италије приватно земљиште је било основ римског богатства. Међутим, тамо је већ почетком Царства пропао римски сељак, и богаташи су углавном имали велике поседе.

Катастарска основа поделе земљишта била би:

- *Ager arcifinius*. То су терени који нису премерени ниту су омеђани.
- *Ager per extremitatem mensura compehensus*. Земљишта које је громатик премерио, и која су обележена међашима на крајевима.
- *Ager divisus et assignatus*. Земљишта утврђена међашима, изнутра подељена као катастарска целина, па затим додељена на обраду. *Ager publicus* (државна земља којом је управљала муниципална заједница) је увек било *Ager divisus et assignatus*.
- *Ager privatus* су громатици уносили у мапу земљишта али нису детаљно мерени и ограђени.

Осим ове поделе према власништву над земљиштем, постоји и подела према врсти земљишта:

- *Ager sationalis* – односи се на земљиште под житарицама и индустријским биљем.
- *Ager constitus* – подразумева терене под дрвећем, виновом лозом, маслинама и воћем
- *Ager pascuus* – то су терени за испашу животиња
- *Ager floreus* – земљиште искоришћено за баште и повртњаке

Ситуација која нам је позната са територије Италије, не може у целини бити пренета на све провинције Царства. На територији Италије већ крајем старе ере пропао је ситни сељак, односно, производња житарица је смањења с обзиром да је држави

било јефтиније да га увози са Сицилије и из Египта. Сенатори и државни службеници су свој новац улагали у имања на којима су гајене маслине и винова лоза које су биле профитабилније од житарица. Тако су већ у III и II веку пре наше ере на територији Италије постојала велика пољопривредна имања *латифундије*, које су власници давали закупцу (*politori*), који обрађује део поседа уз обавезу да део прихода да власнику имања. Сви ови односи били су регулисани законом. Уговор о закупу (*locatio*), пред крај Републике склапан је на 5 година, и њега су власници склапали са обрађивачем (*colonus*) који постаје закупцац (*conductor*). Гаранција су била сва добра са имања, а хипотека је власнику важила чак и на оруђе. Закупцац је могао даље да изда делове парцеле, али власнику је само главни закупцац давао новац и део приноса. Стање у провинцијама је било слично, а закупци су обично били припадници аутохтоног становништва, који су слободни и нису везани за земљу. Немамо доказа за постојање оваквих уговора на територији Горње Мезије, мада се претпоставља да је земљиште које је додељено ветеранима давано локалном становништву у закуп. Власницима имања је ишло у прилог да пре запошљавају колоне него робове које је требало купити, хранити и надгледати.

Немогуће је у потпуности пренети овакво стање на провинције у којима је социјална структура становништва била различита него на територији Италије. Највећи део јавног земљишта (*ager publicus*-а) добијали су људи са простора Италије (колони и ветерани, који су почетком римске владавине у Горњој Мезији били италијанског порекла), или грађани са пуним грађанским правом, а ређе домаће становништво. Колонисти су добијали земљу у агеру колонија, док је ветеранима додељивана земља на територији која је административно припадала легији у којој је војник био на служби (*territorium legionis*). Војна и муниципална територија нису се увек поклапале. И овај посед могао је да се да под закуп, а био је важан због снабдевања војске са тог имања. Само становништво са пуним римским грађанским правом могло је да добије земљу под закуп¹. (Поповић, И. 1988: 126) Додељивање земље ветеранима престало је крајем IV века.

На територији Србије, евидентан је недостатак систематских археолошких истраживања већег обима, те су нам закључивања о насељима, имањима и њиховим власницима заснована махом на случајним појединачним налазима. Крајем III и

¹ Од Каракалиног едикта 211. године, свим слободним становницима Царства додељено је римско грађанско право

почетком IV века полако се губе римски облици градске самоуправе. Постепено се изменила улога градова након поделе провинције Горње Мезије, те је таква промена вероватно утицала и на власништво над земљиштем. На територији Горње Мезије није са сигурношћу потврђено постојање великих земљишних поседа, нити имања типа *villa rustica*¹ пре краја III века, а самим тим ни организација пољопривредне производње карактеристична за овакав вид имања. Све политичко-економске промене које су се одиграле на нивоу Царства крајем III века, допринеле су успостављању новог аграрног система, који се овога пута, одразио и на провинцију Горњу Мезију, односно на навоосноване провинције настале поделом њене територије.

V.2. Археолошки материјал - према улози у процесу производње житарица

Пољопривредна активност је област рада која је кроз векове пролазила кроз мало промена како у начину производње тако и у коришћењу средстава за производњу. На основу налаза алата коришћеног за обраду земље и у току пољопривредне производње, можемо закључити о постојању појединих грана производње, али на основу таквог материјала не можемо говорити о томе коме је припадало земљиште у одређеној регији и ко је на њој био непосредни произвођач. Границе између царских поседа и градске територије су непознате; не зна се ништа о односу државне земље и територије појединих легија. (Mirković 1968: 37-41) На пољопривредну активност појединих делова Горње Мезије за које немамо директне доказе, непосредно упућују посвете аграрним божанствима на римским споменицима: Церери, Мајци Земљи, Персефони, Либеру и Либери, Силвану.

Проучавање оруђа за производњу омогућава нам да осветлимо поједине стране земљорадње. Претварање земљишта у обрадиво процес је који је подразумевао крчење и чишћење терена од растиња како би се површина припремила за орање. За антички

¹ Имања пољопривредног карактера, верује се, постојала су око свих већих градова на територији Горње Мезије. С обзиром, да, за сада, немамо трагове о одузимању и расподели земље досељеницима у раним годинама Царства, верујемо да се тада пољопривреда базирала на ситним земљишним поседима, које су обрађивали слободни сељаци домаћег порекла. Поједини архитектоски остаци из II века са територије Горње Мезије интерпретирани су као *villae*, али ниједан објекат није у потпуности истражен, те је немогуће рећи да ли су стварно у питању *villae rusticae* које су имале пољопривредни карактер, или су у питању имања богатијих чиновника повезаних са рударском активношћу на овом простору, како се последњих година сматра (Јовановић А, Поп-Лазич, Мркобрад 1992: 135-143)

период на територији Горње Мезије не постоји ниједан податак да су се масовно крчила велика шумска пространства, како би се претворила у обрадиву површину. Антички писци помињу територију северно од Ниша као густо обраслу шумама. (*Приск, frg.8, p.13, ВИЗИЈ, Том I, 1955*) Једино су подручја богата рудом организовано крчена, и вероватно, је неки део раскрчене земље коришћен и за земљорадњу уколико су природне околности то дозвољавале. Дрва су се претежно користила као гориво за топљење руда.

Најегзактније податке о пољопривредној активности неког подручја, добијамо из археолошког материјала који се тиче производње и трговине житарицама пронађеног у слојевима који припадају римском периоду. Нажалост, број систематских археолошких истраживања локалитета на територији некадашње провинције Горње Мезије, не дозвољава да наше закључивање оде даље од претпоставки на основу више индикатора. Досадашња истраживања пружила су материјал, некада без могућности његове прецизне локације, који ће у наредном поглављу бити презентован према месту у процесу производње житарица. Алат коришћен приликом обрађивања земље није се мењао вековима, све до појаве механизације на њивама. До средине XX века на имањима широм Србије су се налазили дрвени плугови, српови и косе, па су се чак у појединим брдским крајевима (Барбатовач код Куршумлијске Бање) приликом жетве користиле направе сличне онима које је описао Плиније за које је он знао да су коришћене у Галији (Pliny, *NH* 18.72) (*сл. 1.*) Оруђе откривено на територији данашње Србије, махом, је према условима налаза, датовано у касноантички период. Може се претпоставити да су исти типови алата коришћени и у римском периоду, с обзиром да се начини пољопривредне производње нису нарочито мењали.

Пољопривреда, односно сточарство и земљорадња, активности су којима се становништво балканских провинција бавило и пре римских освајања. Сезона и начин обраде земље, диктирани су циклусима раста самих биљки, у овом случају житарица. Дугогодишња традиција култивисања житарица на једном простору, упознала је земљораднике са могућностима која им поједине врста земљишта пружају када су приноси у питању. Искуством се дошло до начина на који је земља могла најлакше и најбрже, уз најмање издатке да буде обрађена, а да, притом, приноси са ње буду довољни најмање за породицу која се бавила узгајањем. Временом су захтеви постајали већи, односно порески систем и обавезе према новом државном апарату

присилиле су сељаке да производе вишкове. У сваком случају, начин обраде земље остао је исти, чак и у наредним вековима, а једине промене су могле да се остваре на пољу организације пољопривредних активности и делимичног усавршавања оруђа за рад.

Сл.1. Релјеф из Бузеола Musée Gaumais, Vitron.

<http://www.larousse.fr/encyclopedie/image/Vallus/1311441>

Сама припрема и обрада земљишта у процесу производње житарица има фазе у којима се сем људске и животињске снаге користе и алати потребни за рад у земљорадњи. Називе појединих оруђа налазимо код античких писаца који су се бавили питањима пољопривреде. Бавећи се непосредном производњом, антички писци, од којих су поједини већ наведени, указали су на периоде у току године у којима се одвијају поједине активности, уз навођење колико је радне снаге потребно на имањима одређених димензија. За територију Горње Мезије немамо таквих података, и тешко да можемо да дођемо до тачних димензија обрађиваних површина. Оно што, за сада, можемо рећи је да је на поменутој територији постојала производња житарица, а да до краја III века, немамо сигурних података о постојању масовне производње на крупним земљопоседима, каквих је у осталим провинцијама било још почетком Царства.

Ради добијања информација о производњи и дистрибуцији житарица на овим просторима, покушаћемо да пронађени археолошки материјал везан за пољопривредне активности представимо према његовом месту у процесу производње. Сам процес

производње житарица обавља се у више фаза на површинама одређеним за култивацију (било да је реч о већим или мањим имањима, царским или приватним):

Расподела земљишта

Крчење шума и растиња

Ђубрење - не мора да буде обавезна активност

Орање (припрема земљишта за сетву)

Сетва

Жетва

Вршидба

Овејавање жита

V.2.1. Расподела земљишта

О самој расподели земљишта на територији Горње Мезије не можемо много рећи. Највероватније се производња житарица одвијала на мањим имањима, а власништво над земљиштем или је имала муниципална или аутохтона заједница која је обраду земље препустила ситном сељаку и његовој породици. Осим тога, постојало је и земљиште које је додељено војним ветеранима, као и земљиште које се налазило на територији која је била у надлежности војних јединица са којих су приноси, вероватно, одлазили у војне резерве.

V.2.2. Крчење шума и растиња

Припрема земљишта за орање вршила се помоћу **секира и секира-крампа** (*dolabra*, ае, f.). (Т.І. сл.1) Њима су крчене шуме, уклањано је сувишно растиње, припремано је земљиште за култивацију. Секира-крамп је оруђе које је на једној страни имало оштрицу секире којом су, углавном, сечене гране и дрвеће које је расло изнад земље, а на другој крамп којим је сечено корење под земљом. Овај тип оруђа познат нам је још из латенског периода, а осим у земљорадњи, такав алат коришћен је у шумарству, рудницама, каменоломима, те није редак налаз на нашим античким локалитетима. Налази са територије Горње Мезије, претежно потичу из остава и слојева које су према условима налаза датоване у касноантички период (од IV до VI века), у који се датује већина пољопривредног алата са овог простора, али се верује да

се њихов изглед и функција није знатно изменио у односу на римски период. Локалитети на којима су нађене секире-крампови, углавном се везују за рударску делатност (Рудна Глава, Краку-лу Јордан, Горење), али има и подручја за које се не може рећи да ли је алат коришћен у шумарству, или за крчење шума и растиња и припреме терена за земљорадњу (Салаковац код Пожаревца, Гроцка, Бољетин). (Поповић, И. 1988: 58-59)

V.2.3. Припрема земље за сејање.

V.2.3.a. Мотична земљорадња

Традиционално се у овим крајевима на мањим пољопривредним имањима примењивала мотична земљорадња, при којој се земља, углавном, обрађивала мотиком, и мање површине земље су сигурно тако дуго обрађиване. То је био примитивнији облик обраде земље и њене припреме за сејање, која је била карактеристична и за неолитске земљораднике, касније замењена плужном земљорадњом којом је земљиште интензивније обрађивано. Оруђа која се користе у овој фази су мотика и будак, којима је рукова човек.

Мотика и будак. (Т.І. сл. 2 и 3) У изворима је општи назив за оруђа типа мотика и будак *sarculum, i, m*. Функције ових оруђа се преплићу, тако да није увек лако у изворима одредити када је у питању мотика а када будак. Под *sarculum* се, вероватно, у већини случајева подразумева мотика, али тежи примерци овог оруђа имали су намену и облик будака.

Будак се употребљавао тако што се њиме замахивало изнад главе како би се земља снажно ударила, а повијено сечиво чинило га је корисним за копање бразди и ровова. Њиме се разбијала и уситњавала земља, а такође се уклањало и бусење и корење. У брдовитим крајевима тешки будаци су замењивали справе за орање, и највероватније нису били замењивани ралом или плугом. Постоје извесне варијанте у тежини, облику и дужини сечива, као и у углу које сечиво заклапа са дршком, и оне су, највероватније последица разлике у квалитету и саставу земљишта. Ивана Поповић разликује 5 основних типова будака на основу налаза са територије српског Подунавља и Поморавља. (Поповић, И. 1988: 36-38) Углавном су налази датовани у касноантички и рановизантијски период. Налази обухваћени овим радом највише су делови остава склањаних у време криза најчешће узрокованих упадима разних племена током III и IV

века, и не представљају реалну слику заступљености појединих типова у оквиру хронолошких одредница. Недостатак истраживања, нарочито шире околине постојећих античких градова, представља највећи проблем у стварању слике о економским приликама римског периода. Налази нешто ранијег периода са територије Горње Мезије (односно из времена након оснивања провинције), и они за које није могло да се изврши прецизније датовање, су са следећих локалитета:

Нишка Бања (тип А)

Дражај код Гроцке (тип А) - 2 комада

Параћин (тип Б) на Великој Морави

Голубац (тип Б) на Дунаву

Лештане (тип Б) код Гроцке (Т.І. сл.2)

Municipium DD (тип Б) код Сочанице

Салаковац (тип Д) околина Пожаревца

Мотике, у свом развијеном облику, први пут се јављају у римском периоду. Према досадашњим налазима у балканско-панонском подручју најзаступљенији су тежи примерци мотика са чекићасто завршеном ушицом. Налази са територије Горње Мезије доказ су да је употреба мотика овог типа трајала све до рановизантијског периода. У III веку овакви налази констатовани су на већим пољопривредним имањима (Бровић и Ушће код Обреновца, мада је то била гранична област са Горњом Мезијом, Шљивовац код Крагујевца), али и у градовима где је крајем III века након економске кризе, дошло до веће рурализације (Сингидунум, Виминациум). На горњомезијском лимесу, из кастела Чезава потиче једна мотика истог облика као и млађи примерци. Овај налаз се датује у I век, у време формирања дунавског лимеса. (Поповић, И 1988: 157) Већина налаза овог алата датује се у касноантички период, у време обнове дунавског лимеса након повлачења из Дакије око 270 године, и у период IV века када долази до развоја великих пољопривредних имања. Мотика има више различитих примена. Широко је употребљавана у култивацији житарица у пољима, али и баштенског биља у повртњацима. Тежи облици су у планинским областима коришћени као и будаци за превртање земље и разбијање већег грумења након орања. Лакши типови мотика коришћени су током раста цереалија како би се уклонио коров и како би се спречило пуцање површине тла (операција позната као *sartio*). Лаке мотике служиле су, такође, за окопавање растиња, за развлачење ђубрива, за покривање семена земљом, код наводњавања земље за отварање и затварање дренажних канала. Ови

лакши облици мотика налажени су, чешће, у великом броју градова који су у периоду касне антике делимично рурализовани (Сингидунум, Сирмијум), јер су биле лакше за обрађивање мањих парцела створених у оквиру урбаних центара. (Поповић, И. 1988 : 156)

Основни облик мотике није се мењао од антике до скоро данашњих дана, те се у зависности од квалитета и састава обрађиваног земљишта јављају примерци са троугластим, трапезоидним или лепезастим сечивом (Поповић, М. 1999: 6). Позната нам је представа мотике са Трајановог стуба, која нам служи као доказ о типу који су користили војници у римском периоду.

Налазе мотика са територије српског Подунавља и Поморавља Ивана Поповић је поделила у 7 основних типова, од којих су поједини нађени на следећим локалитетима:

Idimum (тип А) село Медвеђа. Датuje се на основу услова налаза у II - III век

Ниш локалитет Кулина, без ближег датовања (тип А)

Жупањевац (тип Б), без ближег датовања, и тип Д

Чезава (тип Б), датuje се према условима налаза у I век

Лисовић (тип Б)

Municipium DD (тип Б)

Околина Зајечара (тип Б)

Салаковац оклина Пожаревца (тип Б) – без ближег датовања

Губеревац – Космај – II-III век (Т.И. сл. 3)

Бачина – из оставе алата, грубо датована у антички период

Београдска Тврђава- 3 ком.датована према слојевима у IV век (Шпехер 2007: 15-

17)

Остали налази мотика углавном су познијег датума и везују се за обнову горњемезијског лимеса и за оснивање већих пољопривредних имања током IV века.

V.2.3.b. Орање земље

За интензивнију обраду земље користило се најпре рало, које је у употреби на овим просторима у преримском периоду, а затим и плуг (сл. 2) Појавом овог оруђа омогућена је обрада већих земљишних површина у краћем временском периоду.

Њиве се за сетву припремају тако што се на њима земља најпре узоре. Најбитније је да земља пред саму сетву буде растресита, како би семе што боље било покривено и тиме му омогућено успешно клијање и заштита од разних пољских штеточина. Припрема земљишта за сејање је најдужи процес у производњи житарица. Антички писци су овој фази производње придавали највећи значај, што је и исправно, с обзиром да се правилним орањем земље знатно умањује могућност стварања корова и повећава се принос култивисане житарице. Период, односно доба године у које се обавља прво орање код пролећних усева је препуштено узгајивачима. Варон сматра да прво орање треба обавити тек на пролеће, јер је тада земља најпогоднија за пробијање (*proscindere*). Прво орање треба да буде дубоко, а на самом почетку се трасира бразда (*sillon*) дужине 120 стопа (око 34 m) из једног потеза. На великим имањима, надзорник (*villicus*) проверава да ли је бразда жељене дубине. У овој фази се земља преврће (*prestringere*). Слој земље који је дуже изложен сунцу постаје плоднији. Друго орање обавља се око месец дана након првог орања, најчешће је то у јулу уситњава се грумење (*offingere*). При орању земље користи се људска, некада животињска снага, и алат којим се служи човек. (Varro, *De re Rustica*, I.29.1-3)

Јесењи усеви захтевају прво орање крајем августа, док је време за друго орање месец дана касније, у септембру, како би сејање житарица било завршено до октобарских календи. (Columella, *De re Rustica* II.5.1-2) Земљишта на косинама требало би први пут орати у септембру јер су летње високе температуре превише исушиле ту земљу и ослабиле јој квалитет. За сејање пшенице Колумела препоручује семе *robis* јер је међу семенима најтеже и најбеље. (Coulmella, *De re Rustica* II.6.1) Осим тога, Колумела је за сваку врсту житарица препоручио време орања и сетве како би принос био што бољи. (Coulmella, *De re Rustica* II.6.; II.7; II.8; II.9; II.10)

Рало само сече бразду у земљи и олакшава садњу биљака. Рала се састоје од дрвене дршке и раоника којим се секла земља. Бронзани раоници су нађени на простору Србије (Борђош код Новог Бечеја и околина Пожаревца) у слојевима бронзаног доба (и они упућују на интензивну земљорадњу почетком првог миленијума пре наше ере (Медовић, П. 1993: 33-40). У гвозденом добу у употреби су гвоздени раоници, а крајем гвозденог доба јављају се и први плугови у Европи. (Ћапан, Forkарић 2005: 16) Рало са гвозденим раоником у употреби је и у римском периоду, али и током средњег века. Појава плуга на територији Србије, везује се за антички период. Плуг и рало у употреби су истовремено кроз цео антички период. Плуг је оруђе које, сем што

реже бразду, преврће тако одвојену земљу при чему трава са површине долази под земљу где труне и тако храни земљу. Ако је земљиште било нађубрено пре орања, ђубриво орањем долази под земљу и тако је чини плоднијом. Ралом је углавном радио сам човек, док су плугове углавном вукли волови, а некада и магарци, у случају да имања нису имала волове.

Рало и плуг. Развојем рала и плуга види се највећи технолошки напредак који се одиграо у првим вековима наше ере и који је омогућио велики замах римске пољопривреде. Рала са гвозденим раоницима, до сада, нису констатована у српском Подунављу и Поморављу у предримском периоду, док се гвоздени раоници налазе на праисторијским локалитетима источно (Бугарска, Румунија, територија Црног Мора, имају налазе гвоздених раоника кашикастог облика датоване од IV до II века пре наше ере) и западно од територије Горње Мезије (у Западној Европи крајем латенског периода јављају се дуги, уски, шиљати раоници). Судаћи према налазима из Словеније (Идрија код Баче и Унец при Ракеку) раоници добијају ашоваст асиметрични облик, који ће свој основни облик задржати кроз цео римски и рановизантијски период. Такође, ова два локалитета у Словенији пружају доказ о још једном крупном напретку који се одиграо на прелазу старе у нову еру, ван територије Италије. Цртало из Идрије и гределница из Унеца сведоче да су се на том подручју рано развиле савршеније справе за орање, а такви налази ће у римском периоду бити посведочени и на територији данашње Србије. Дуго је у науци владало мишљење да се плуг са асиметричним раоником, који одбацује земљу на једну страну, појавио у XIII веку. Међутим, новим налазима утврђено је да се већ од III века јављају раоници који немају баш симетрично сечиво. Такође су нам асиметрични раоници познати и из Галије и Британије. (Поповић, И. 1988: 156-159)

Сл.2. Дрвени плуг

Антички аутори помињу рала која су једноделна и рала која се састоје из више делова. Према њиховим наводима примитивнији облици имали су греду (*buris*) и пречагу (*stiva*), које су направљене изједна и гвоздени раоник. Развијенији облици рала састојали су се из засебних елемената: *manicula*, *stiva* (пречага), *dentale*, *vomer* (раоник), *buris* (грета), *temo* (ручка). У развијенијим облицима рала, јавља се више варијанти, према којима раоник може имати повијену греду, а праву дршку, затим равну греду, а повијену дршку итд.

Не зна се када је тачно точак додат ралу, али се претпоставља да је до територије Италије та пракса дошла из северних провинција. Рала са црталима нису честа појава на античким налазиштима, а вероватно је њихова примена зависила од врсте обрађиваног земљишта. Плиније каже да су плугови у једном делу Галије, Рецији, имали 2 мала точка и да су се они називали *plaumorati*. (Pliny, *NH* 18.48)

За територију провинције Паноније имамо податке да су у III веку истовремено у употреби била обична рала, рала са црталом, рала са колицима, плугови праметњаци, прави плугови.

Плугови су нарочито били погодни за равничарске терене, док су се рала и даље користила на брежуљкастим и брдовитим теренима. Налази плугова, и делова плугова чешћи су на територији провинције Паноније. Налази цртала са рупицама, додуше

нешто млађег датума, са краја III века, доказ је употребе плуга праметњака у Панонији тога доба. Ова справа је имала једну или две даске које су се могле преметати на једну страну, и таква справа је чинила прелаз између раоника и плуга.

Плуг је справа која се састоји из више делова, начињених углавном од дрвета - даска, козлац, ручице. Метални делови плуга, односно делови који су нам се очували из античког периода - раоник, цртало и цимер. Цртало је метални нож, а врх сечива цртала стоји испред раоника, док му је функција да зареже, зацрта земљу, како би раоник лакше могао да оре.

На археолошким локалитетима као појединачни налази, или као део остава, налазе се гвоздени делови који су опстали после толико година. Наилази се на раонике, цртала и грделнице. На територији Горње Мезије нађено је неколико остатака ових делова справа за орање (Бошњање, Бачина, Губеревац и други).

Раоник (*vomer, eris; vomis, eris; vomeris, is*) је део справа за орање - рала или плуга. Римски раоник може да буде симетричног облика и тада је саставни део рала, или може бити асиметричног облика и тада представља део плуга. Постоје и прелазни облици са крилцима различитих дужина и асиметрично постављеним, за које Ивана Поповић сматра прототиповима плуга. Раоник код плуга је увек асиметричан са оштрицом на десној страни. Налази асиметричних раоника врло су ретки, али њихово постојање указује на употребу плуга у римском периоду. Обични плугови преврћу земљу само на једну страну, и то десну страну, док плугови праметњаци (или обртачи) могу превртати на обе стране (цртала са рупицама указују на употребу плугова праметњака) (Поповић, И. 1986: 73-86) Из извора сазнајемо само о симетричним раоницима који нису били делови развијенијих справа. Рала са дрвеним раоницима у употреби су још од ранобронзаног доба, док су нам гвоздени примерци раоника познати од латенског периода. Постоји податак да су на територији Србије нађена два бронзана раоника из бронзаног доба (На А1-2), али осталих примерака раоника са територије Србије у предримском периоду нема. Већ крајем латена, у I веку п.н.е. појављује се симетрични ашовести тип раоника са широким отвореним усадником и наглашеним раменима која одвајају троугласто сечиво.

На територији Србије бројни су налази раоника, углавном симетричних, док су, за сада, нађена 2 асиметрична раоника, један на територији Паноније, у Инђији, на већем пољопривредном добру, датованом у III-IV век (тип Д), а други на Караташу, и датован је у IV век (тип Ц). Као и остали примерци, и ови делови алата припадају,

углавном, касноантичким и рановизантијским хоризонтима, али типови који се јављају, вероватно се нису битније променили у односу на протекле векове. Велики број раоника нађен је на горњемезијском лимесу, у оквиру логора (Бољетин (Т.П. сл.1), Понтес, Салдум, Караташ) и већина налаза датована је у IV век, у период када провинција Горња Мезија више не постоји. Аналогијама са осталим граничним подручјима Царства, констатован је значајан раст броја пронађеног пољопривредног алата из војних утврђења на границама Царства у касноантичком периоду у односу на раноримско доба. Вероватно је узрок тога другачија организација војних кампова, где су се од војника захтевало да у исто време буду и земљорадници.

Ван војних утврђења, налази су:

Губеревац на Космају, датован у II-IV век (раоник типа А)

Равна код Књажевца, без ближег датовања (тип А)

Салаковац код Пожаревца - без ближег датовања (тип А)

Шевица, локалитет Бунар - без ближег датовања (тип А)

Гроцка, Дражањ (тип Б)

Бошњане – 2 раоника, грубо датовани у антички период (Рашковић, Ђокић 1997: 135-146)

Бачина – 2 раоника, грубо датовани у антички период (Рашковић, Ђокић 1997: 135-146)

На појединим локалитетима налази се на мале лопате које су, највероватније, служиле за чишћење раоника од земље и траве. Ове предмете помиње Плиније, наводећи да раоник треба повремено да буде чишћен помоћу *rallum*-а. Такав алат ми називамо отик или **отикач**. То је оруђе малих димензија које се састоји од сечива овалног или лепезастог облика, који прелази у усадник за дрвену дршку. Ове лопатице су служиле да се раоник очисти и ослободи од накупљене земље. Али, ти предмети могу бити направљени и од дрвета, те постоји могућност да су такви чешће коришћени у античком периоду. Са територије данашње Србије имамо неколико налаза који одговарају овом оруђу али сви су из каснијег периода (Понтес IV век, Сип и Царичин Град VI век), а верује се да њима претходе дрвени отикачи. (Поповић, И. 1988: 107-108)

Налази **цртала** (*coulter, eris, m.*) на територији Србије нису чести, али их има. Цртало је тешко сечиво у облику ножа, фиксирано на греди тако да сече вертикално,

испред раоника, правећи површински рез и олакшавајући тиме посао при првом орању. Сматра се да је цртало релативно касно ушло у употребу и да је то римски проналазак, док, међутим, проналазак цртала у северним провинцијама некадашњег Царства упућује на порекло са севера Европе, на подручја у којима је земље била тврђа од медитеранске. Ова, као и већина римских цртала имају равну, тупу страну, и била су фиксирана за греду рала. Али, већ у римско време (додуше у познијем Царству, у III-IV веку) постојала су цртала са рупицом или петљом на тупој страни која је служила за причвршћивање ланца или узице којом је цртало било привезано за греду да не би испадало из своје рупе за време регулисања. Овакво осигурање цртала има смисла само код праметног рала или плуга праметњака, тј.справе којој се даска (или 2 даске) може премештати са једне стране на другу. Оне, иако могу да имају симетричан раоник, чине крупан корак у развоју справа за орање и приближавају се правом плугу.

Цртала су нађена на Бољетину (3 комада), у остави оруђа датованој у IV век, и на Гамзиграду (2 комада) где су датована у V-VI век, док ранијих примерака имамо у околини Обреновца - Бровић и Ушће. Цртало је такође нађено у селу Бачини, у долини Западне Мораве, које је грубо датовано у антички период. (Рашковић, Ђокић 1997: 140)

Гределница је ланац којим се греда рала или плуга повезује са колицима. Овај део се не помиње у античким изворима, мада Плиније помиње справу за орање са точковима, износећи да је та справа коришћена у рецијским областима Галије (источна Швајцарска), мало пре времена у коме је писао. Он је наводи под именом *plaumoratum*. (Pliny, *NH* 18.48.) Постоји мишљење да су точкови на ралима и плуговима касноримска тековина, али налази гределница још из каснолатенског периода (Унец при Ракеку, Корушка) представљају посредни доказ о постојању точкова на ралу још у преримско доба. (Поповић, И 1988: 104-105) Истог облика је и ланац из римског доба и састоји се од дугуљастог котура и од две или више карика у облику издужене осмице. На територији провинције Горње Мезије, за сада немамо налаза гределница, али се на територији провинције Доње Паноније, у вили датованој у III-IV век код Бровића у општини Обреновац, налазе 3 комада гределнице, док је из исте провинције са територије Шапца, 2 налаза гределнице у вили датованој као и она у Бровићима. (Поповић, И. 1988: 105)

V.2.4. *Cemva (satio).*

Традиционално култивисање житарица извештило је земљораднике у припреми земљишта, а према писањима античких аутора, становништво Римског царства почело је да води рачуна о повећавању приноса и рационалној експлоатацији земљишта. Време у коме се обавља сетва је пролеће или јесен. Углавно се сејало у јесен. На територији Италије откривена су два календара из Римског периода (Поповић, И. 1988: 201) на којима су били означени датуми за сетву појединих култура. Варон је сматрао да је за сетву најбоље време 23. септембар, и да сетву треба наставити следећих 91 дан, до 22. децембра. (Varro, *De re Rustica* I.34.1-2) У зависности од климе, врсте тла и културе која се сејала, сетва је обављана у различито време. На територији средњовековне Србије сетва је најчешће обављана крајем октобра и у првој половини новембра. (Благојевић 1973: 114-119) Пролећна сетва пшенице, јечма и овса није почињала пре краја фебруара, и настављала се током целог марта. Просо је сејан у мају. На површини од 1 југера, у случају да је земљиште било плодно, сејано је 4 *modii* пшенице, а 5 уколико је змљиште мање квалитетно. (Columella, *De re Rustica* 2.9.1)

Семе је до њива допремано ручно или помоћу стоке у цаковима. Сејање се обављало тако што је сејач семе руком директно из цака равномерно разбацивао по узораном земљишту. Ретко набацано семе даје мало приноса, али ни густо сејање није пожељно, с обзиром да биљка тако лакше полегне, а склонија је и труљењу.

Након сетве, обављано је дрљање земље, како би се грумење земље уситнило што више. Посао дрљања обављан је помоћу дрљаче, долабре или грабуље. Клијање и раст житарица, даље је зависио од климатских услова као и од плодности земљишта. Умерена клима на већем делу територије Горње Мезије била је повољна за раст житарица. Некада је за правилан раст биљака било неопходно наводњавање. Постојање иригационог система утврђено је у касноантичком насељу Медијана код Ниша, на простору на коме је пронађено више остатака вила, и за које се сматра да су део већег пољопривредног насеља, у коме је пажња нарочито поклањана земљорадњи. (Петровић 1976: 59-62) Међутим, доказе наводњавања обрадивих површина немамо за период од I до III века.

Окопавање (*sarratio, saritio, sartio*) је, највероватније, обављано у фебруару, док је поткресивање (*runcatio*) вршено у мају.

Од сетвених радова немамо много материјалних остатака који би нам помогли при идентификовању ове активности. Од алата који се користи у овим пословима, у

археолошким слојевима, можемо наићи на дрљаче или грабуље, чија примена није само у земљорадњи. Ашови, лопате, виле и грабуље, у већини случајева били су израђени од дрвета, те се, иако су неопходни у свакодневним пољопривредним пословима, ретко налазе. Некада су дрвене лопате имале гвоздено ојачање (такви окови нађени су на територији Галије, Германије и Британије), а на територији Горње Мезије такав нам је налаз из Municipium DD (Сочаница), где је пронађени гвоздени оков служио за дрвену лопату или раоник. (Поповић, И. 1988: 156)

Гвоздене грабуље, такође нам нису познате са територије Србије из римског периода. Скоро сви познати примерци тога доба потичу са територије Италије и медитеранског тла Шпаније и Галије, где су оне највероватније биле коришћене за уситњавање великог грумења изоране земље и припреме терена за сетву. У северним крајевима, зимски мразеви су брзо уситњавали веће грумење земље, те гвоздене грабуље за то нису биле потребне, а за чишћење тла и прикупљање и прекривање семена коришћене су **дрвене ракље**.

Сејање једне врсте житарица на једном истом месту више година за редом штетно утиче на висину приноса. Боље су смене житарица (плодоред). Смењују се најчешће житарице, а не и остале пољопривредне културе.

V.2.5. Жетва (messio).

Жетва се обављала, у зависности од биљне културе, од краја јуна до августа. Све врсте житарица жању се српом или косом. Жито се жњело тако што је стабилка сечена по средини, или при дну, што је најпре зависило од локалних обичаја. Стабилке се обухвате руком и одсеку се српом, и неколико тако одсечених стабилки везује се и чине сноп. Уже којим су се снопови везивали такође је прављено од житарица (Благојевић 1973: 120-124). Пожњевено и повезано биље остављало се на пољима још неколико дана како би се просушило. Након тога се преносило до места за вршидбу која се обављала ручно, или уз помоћ стоке.

Срп (*falx messoria, is, ae, f.*). (Т.П. сл. 2) Српови су чест налаз на археолошким локалитетима, нарочито у слојевима касноримског периода, на добро истражениом дунавском лимесу у оквиру логора, и у касноантичким вилама, као и у рурализованим градовима у IV веку.

Извори помињу *falx messoria* (придев *messoria* је изведен од именице *messis* што значи жетва) и *falx stramentaria* (придев *stramentaria* од именице *stramen* слама), али Ивана Поповић сматра да је у питању исто оруђе. Ови придеви ближе одређују функцију оруђа. Срп је оруђе са лучним сечивом, може бити са или без зубаца, са кратком дрвеном дршком која се налази у осовини сечива. Повијеност сечива варира од плитког лука до полуелипсе. У каснолатенском периоду се већ јављају српови ових облика. Такозвани „уравнотежени“ срп код којег су сечиво и дршка тако направљени да када се узме у руке постоји равнотежа између предњег и задњег дела сечива, који је знатно лакши за коришћење, јавља се тек почетком нове ере и римска су тековина. Срп и коса имају крива сечива али се рад овим алатима међусобно разликује. Косом се сече низ траву у висини тла замахом са стране, а српом се стабилка житарице која се држи левом руком, сече десном руком, покретом ка себи. Постојали су и српови који имају сечиво са зупцима и такви се сматрају старијим типовима овог оруђа. Овакав тип погоднији је за рад у сушним областима Медитерана где су стабилке житарица тврде и суве. (Поповић, И. 1988: 82-83)

На локалитетима у Горњој Мезији српови, односно њихова сечива, налажени су на многим локалитетима, а има их доста у оквиру војних логора, јер се према представама са споменика види да су српови били део обавезне војне опреме (на Трајановом стубу, приказани су војници како жању жито). (сл.3)

Сл.3. Трајанов стуб (детал) – војници у жетви
(<http://www.superstock.com/stock-photos-images/862-1768>)

Наши налази српова са територије Горње Мезије, углавном, према условима налаза, припадају слојевима IV, V века. У питању су оставе алата са дунавског лимеса: Понтес, Чезава, Сапаја, Бољетин, Поречка река, али и у унутрашњости – Гамзиград. (Поповић, И 1988: 82-84) Постоји налаз 2 српа из села Бачине, на Западној Морави, из оставе алата грубо датоване у антички период. (Рашковић, Ђокић 1997: 140)

Плиније нам објашњава како постоји више начина жетве који варирају од земље до земље. На великим галијским имањима приликом жетве је коришћена направа која је имала шупљи рам и унутар њега назубљене ножеве. Конструкција се налазила на точковима, а волови су је вукли преко житарица, којима је класје одсецано тим ножевима и ти одсечени класови упали су унутар рама. (Pliny, *NH* 18.72) Према сведочанствима житеља јужне Србије сличних направа је било до средине XX века и оне су тек у модерно доба замењене комбајнима.

V.2.6. Вршидба (trituriatio).

Након жетве отпочињала је вршидба житарица. Вршидба је, у зависности од жетве, обављана током јула и августа. Под вршидбом се подразумева одвајање зрневља од класова. Жито је вршено (*trituriatio*) тако што је ударано помоћу штапа или уз помоћ вршилица у облику санки које су вукли волови (*traha, tribulum*). Ову справу описао је Варон као санке направљене од камена или дрвета које су вукле волови, преко пожњевеног жита. На санкама би стајао човек који је својом тежином помагао да се класје одвоји од стабилке. (Varro, *De re Rustica*, I.52.1) (сл.4)

Сл.4. Употреба санки (*tribulum*) у вршидби (Сирија XXI век)
(фотографија Patricia Anderson)

Без ове направе, вршидба се обављала на гувну, односно на простору који је намењен одвајању зрневља, а за то је било пожељно да је површина изложена струјању ваздуха.

Стабилке житарица би се најпре распрострле у два паралелна реда по средини гувна. Класје је било окренуто према класју, како би сама зрна била заштићена у случају да падне киша пре него што је сва вршидба завршена. Штапом (млатилицом) би се класје ударало. У средњем веку млатилица је била начињена од два комада дрвета која су међусобно привезана танким комадом коже. Један крај се држи у руци, а другим, покретним крајем се млати класје. (Благојевић 1973: 132)

Након вршидбе, на гувну би остали измешани слама, плева и зрна житарица. Обично зрна житарица падну, због своје тежине на тло, док преко њих падну слама и плева. Слама се најпре покупи, а затим се плева одваја од зрна.

Плева и слама су некада додаване глини током прављења посуда како би им структура била чвршћа. Смеша креча, крупнозрног песка, ситнијег камена и плеве, служила је као подлога зидних слика у античком периоду. Та смеша чинила је први слој, онај који се директно наносио и прекривао неравну структуру зида зиданог од камена и опеке. (Vujić 1997:169-179) Конзерваторском анализом остатака са фреско декорацијом из Сингидунума, потврђено је присуство трагова плеве, ширине 2-3 mm и дужине 40-50 mm. Вероватно се ради о плеви ражи или овса, што би се могло наслутити на основу карактеристичног издуженог облика зрневља чији је отисак понегде очуван у пресеку малтера, а у једном случају чак у виду комплетног класа. (Vujić 1997: 169-179) Овај слој указује на подлогу на коју је наношена слика. Претпоставка је да је ова комбинација малтерне подлоге могла служити за ефикасније покривање зидова израђених од дрвета, односно бондручне конструкције или плетера, која је карактеристична за јефтиније градње, какве су биле *insula*-е. Витрувије, у свом делу *О архитектури* препоручује, у случају када се полаже малтер на зидове од плетера облепљене иловачом на којој под утицајем влаге настају пукотине, подлогу састављену од два слоја рогозине постављене унакрст и спојене иловачом преко које долази уобичајени малтерни слој. (*Vitruv.* 7.3.)

V.2.7. Овејавање.

Одвајање чистог зрневља од плевe врши се помоћу лопата од дрвета (*ventilabrium*) или пружа (*vallus*). Лопатом се захвати зрневље које се баца у ваздух како би ветар одувао отпатке и плеву, док чисто зрно, пошто има већу тежину, пада на земљу. Помињу се корпе или сита (*vannus*) којима је такође вршена ова операција. (Поповић, И. 1988: 201) Ако се зрневље не очисти добро од плевe, добија се лоше брашно.

Нажалост, ни алат коришћен при овејавању, немамо често прилике да нађемо у археолошким слојевима. Његова дрвена структура није дозволила очување алата дужи временски период.

V.2.8. Складиштење житарица. (Т.Ш. сл.1 и 2; Т.IV. сл. 1 и 2)

Након вршидбе и овејавања житарица, зрневље је потребно ускладиштити на неко суво место, како би се сачувало и искористило за јело или за продају. Складиштење жита у оквиру мањих имања обављано је у оквиру стамбених кућа, у просторијама одређеним за то, или се принос остављао у складишне јаме или дрвене конструкције одигнуте од земље на самим имањима. Најчешће су на самим имањима остављане количине које су биле довољне да се прехрани породица која је на имању живела и која је обрађивала земљу, као и количина која је остављена као семе за наредну сезону. Количина која је складиштена, зависила је од величине имања. Претпоставка је да се на територији Горње Мезије у оквиру сеоских имања принос складиштио у јаме обложене сламом и покривене како би се намирнице заштитиле од влаге, или су зрневље остављали унутар стамбених објеката на најзаштићенијем месту, посебно ограђеном за те потребе, или пак на тавану. Није ретко да се храна смештала у већим керамичким посудама питосима, које су, највероватније, прављене на самом имању. Уз то, сељаци су могли на имањима правити дрвене конструкције мањих димензија које су смештане на камене стубове и тиме издигнуте од земље, и у њима чувати житарице са њихових њива. Део приноса, је вероватно, био предаван било муниципалној заједници која је била власник имања, било држави која је жито даље рапорехивала војном или управном систему. Количине жита, намењене даљој дистрибуцији, смештане су у веће објекте, јавног или војног карактера.

У Београду, у Доњем Граду на Калемегдану, у римском слоју (додуше датованом у касноантички период), поред објекта који је означен као Зграда 4, на простору који је само делимично испитан, откривен је северни спољни зид објекта са делом пода од опека и плитком јамом у којој је нађено угљенисано зрневље. Постојање мањих јама за складиштење хране унутар објекта није реткост. Насеље којем припада овај објекат на Доњем граду, вероватно је било у вези са каструмом. (Birtašević 1962: 173-176)

Од већих објеката за чување житарица познајемо, како из извора, тако и са античких локалитета 2 типа складишта, које је и Плиније разликовао:

1. *Horrea* - под којом подразумевају масивне камене грађевине
2. *Granariae* – лаке, импровизоване дрвене конструкције

У њима су могли бити чувани, осим житарица, и остали пољопривредни производи. (Plin. *NH.* 18.73) Складиштењу житарица, као најважнијој намирници старог века, посвећивала се велика пажња у античком периоду. (Rickman 1971: 1-5)

***Horreum.* (pl. *horrea*).** (Т.V.сл.1) То су чврсто грађени спратни објекти, једноставне архитектуре, најчешће са двосливним кровом и добром изолацијом чиме се обезбеђује сув простор за чување жита. Приземље је подигнуто на стубове како би се умањила могућност продирања влаге и кварења намирница. Дозвољена количина влаге у складишту житарица је 10 до 15%, у зависности од врсте житарица и климе у региону, као и од величине саме житнице, и до те границе је безбедно чување зрна без бојазни од труљења. (Rickman 1971: 1) Остаци чврстих грађевина овог типа налазе се широм некадашњег Римског царства, како унутар војних логора тако и на просторима градова, и већих пољопривредних имања.

У градовима су се налазили хореуми (*horrea publica*), односно јавне житнице одакле се вршила дистрибуција пшенице становницима градова. У граду Риму, крајем Царства постојало је скоро 300 житница, од којих су неке биле огромних димензија. *Horrea Galbae* су имале 140 соба само у приземљу, и заузимале су површину од 21000 m². Али Рим је био велики град коме је функционисање зависило од резерви жита, а царева исправна политика водила је до добре снабдевености римских хореума. Многи цареви су се хвалили како су Рим и војску обезбедили довољном резервом жита за

више година (Септимије Север је снабдео римска складишта жита у Риму резервама довољним за седам година). (Metreaux 1998: 14-15)

О цивилним хореумима широм Царства и организацији функционисања хореума, можемо више сазнати проучавањем три извора: (Rickman 1971: 163-183)

1. *Codex Theodosianus*. Указ Цара који се односи на касноантички период, али претпоставка је да су промене које су се одиграле на пољу организације функционисања хореума, у односу на раноцарски период, незнатне
2. Натписи, односно посвете и надгробни споменици који помињу функције везане за функционисање хореума
3. Папируси - који се односе на територију Египта, и који се баве само организацијом и транспортом житарица са те територије

У раном царству, бар што се територије Рима тиче, постојали су људи задужени за прикупљање пореза у житу и другим добрима, и они су водили рачуна и о њиховом складиштењу. Посао *Praefectus Annonae* и особља његове *annon*-а канцеларије било је, у најранијем периоду, контрола тежина и мера житарица на отвореним пијацама и надгледање да ли се житарице продају по утврђеној цени. Вероватно је касније функција *Praefectus Annonae* проширена, те је држава имала већу контролу тог посла, док се претпоставља да је првих година Царства приватно предузетништво на овом пољу играло важну улогу. Још је недовољно јасно постојање продавница и занатских радионица унутар самих хореума.

Обезбеђивању складиштених објеката од напада и пожара, такође је посвећена пажња. Грађевине су, зато, биле дебелих зидова (1 m дебљине) мада је дебљина зидова морала да буде велика с обзиром на притисак који ствара велика количина ускладиштених житарица. Тиме је простор био заштићен и од пожара. Прозори на таквим објектима налазили су се високо и били су јако уски како би били спречени покушаје крађа. Из истих разлога на вратима су постављане чврсте браве и резе. Чак су и велике житнице имале само двоја, евентуално троја врата која су била прилично уска. Убацивање и вађење житарица у и ван житница обављано је ручно, те се верује да су највеће житнице у царству имале велики број радне снаге. Испред улаза у велике житнице постојале су приступне рампе да би колима могло да се приђе што ближе.

Камене грађевине према конструкцији се могу поделити на оне којима је унутрашњи простор подељен попречним зидовима, док је код другог типа грађевина унутрашњост подељена само низовима стубова који су држали спратну и кровну конструкцију. (Rickman 1971: 2-3) На територији Горње Мезије наилазимо на остатке камених грађевина које одговарају хореумима, а на основу истражених карактеристика можемо рећи да се ту јављају оба типа грађевина. Јавне житнице подигнуте у *Municipium DD*¹, Маскарама код Тополе, Гамзиграду, Књажевцу на Тимоку (*Timacum maius*) припадају типу чији је унутрашњи простор подељен стубовима (околина Пећи 4 хореума истих димензија), али њихово грађење не поклапа се са временским оквирима овог рада² (Срејовић 1982/83: 35-43). Током истраживања на простору античке Улпијане (Липљан) 1987. наишло се на већи, чврсто грађени објекат, који би обликом и архитектонским карактеристикама одговарао *horreum*-у (грађевина Е). Грађевина има јаке спољне зидове и портик. Верује се да је у наредној фази живота грађевине, њен унутрашњи простор преграђен, док је следећом фазом намена грађевине негирана. Грађевина је, како се верује, страдала у пожару, а на њеним темељима подигнут је нови објекат који је био саставни део термалног комплекса. (Паровић-Пешикан 1989: 48) Није реткост да се функција хореума промени током млађих периода, нарочито због чињенице да су житнице грађене од чврстог материјала, и да су имале јаке темеље и зидове који су могли да се искористе. Увођењем реформи пореског система, у време Диоклецијана, дошло је до значајних промена у оквиру римске аграрне политике, које се уочавају у интензивној градњи вила рустика и хореума у провинцијама Царства, а археолошки се региструју у појави бројног пољопривредног алата из слојева са краја III и током IV века.

Бројна војска распоређена широм пространог Царства, имала је сопствене захтеве према намирницама. Житнице и силоси су међу првим објектима који се зидају приликом изградње логора. И овде су грађевине конструисане за чување хране, а првенствено жита, иако прилагођене регионалним карактеристикама, обично, уске, дугачке и правоугаоне, различитих димензија према величини јединице. Чврсте конструкције, издигнуте од земље, некада су ојачане контрафорима, ако су у целини

¹ Вероватно објекти откривени на територији античке Сочанице нису били коришћени за складиштење житарица, већ су имали везе са рударском активношћу овог краја, и у њима је могла да се чува ископавана руда из локалних рудника (Dušanić 1980: 2)

² Након Диоклецијанових реформи, када су поштрене мере контроле прикупљања *annonae militaris*, приметна је интензивна градња већег броја складишта за смештање житарица на територији Горње Мезије.

грађене од камена. Овакви објекти познати су нам из ранијих периода на Истоку (Пергам, III век пре наше ере.), и из хеленистичког периода. Могуће је да су складишта најпре била начињена од дрвета, са дрвеним подовима само мало одигнута од земље, и са дрвеним зидовима који су са унутрашње стране ојачани гредицама које формирају мрежу. Касније су се исти објекти, нарочито у влажним подручјима, развили у камене грађевине које су отпорније на климатске непогоде. (Rickman 1971: 3)

Унутар војних утврђења, откривене су сличне конструкције, које су служиле за обезбеђивање војске храном на дужи временски период. Такви објекти називали су се *horrea militaris*. На територији Горње Мезије, у војним логорима наишло се на остатке објеката који према облику и конструкцији одговарају овом типу грађевине. У логору на Чезави (*castrum Novae*) откривена је грађевина неправилне основе, чија је унутрашњост подељена редовима стубова. Логор у Великом Градцу (*castell Taliata*) имао је житницу за коју су потврђена 3 хоризонта. Верује се да је свака житница имала спратну конструкцију. У Бољетину, на дунавском лимесу, откривен је хореум из I века, који је имао 9 просторија унутар објекта, формираних преградним зидовима. На простору ушћа Поречке реке у Дунав, према положају на простору Ђердапа, претпоставља се да је овде откривени хореум био у саставу сабирног центра одакле су снабдевани околни кастели. У овом кастелу нема трагова становања, те се претпоставља да је то била утврђена житница на важној раскрсници, а две мање грађевине у близини, тада би били магацини. (Петровић, П. 1981: 61-62)¹

V.2.9. Прерада жита.

Крајњи циљ производње и дистрибуције жита је добијање прехранбеног производа. Веома заступљене у људској и животињској исхрани, житарице су коришћене на различите начине у исхрани. Житарице су складиштене, и њима се трговало у њиховом зрнастом облику, али је, претежно, у исхрани коришћено прерађено зрно у виду брашна. Вероватно су се одређена јела правила само од прокуваног зрневља, док је већина јела и намирница прављена додавањем самлевених житарица. Млевење се, обично, вршило у самим кућама, али је могуће да је постојало и место на коме је више домаћинстава млело своје житарице. Највероватније се на градским пијацама продавало и готово брашно.

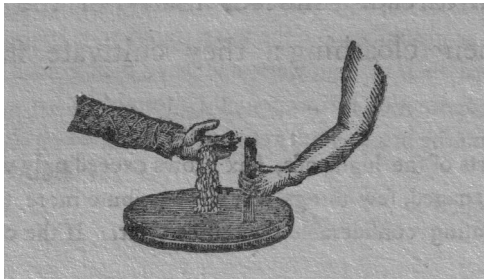
¹ О овим објектима биће више речи у поглављу које се односи на снабдевање римске војске житарицама

Најчешће су се житарице млеле ручним жрвњевима (сл. 5 и 6) који су чест археолошки налаз на античким локалитетима. За млевање веће количине ових намирница коришћени су млинови, већих димензија. За млевање мале количине житарица вероватно су се користили и мортаријуми – посуде у којима су се мрвиле дрвеним или каменим тучковима разне врсте зрнастих производа (лекови, биљке, а вероватно и житарице). Од самлевених житарица измешаних са водом прављена су јела *puls* или *pulmentum*, историјска храна Римљана. Верује се да је пракса претварања зрневља у брашно скоро 18000 година старија од оснивања Римске државе, али се претпоставља да је хлеб сличан данашњем, настао ферментацијом теста, добијен први пут у Египту око 2600. године пре наше ере. Такав хлеб није одмах ушао у римску кухињу, чак је и Катон ову намирницу доживео као узрок декаденције у античком смислу, али је, ипак, у свом делу дао низ рецепата за спремање резних врста хлебова и јела од брашна. (Cato, *De Agricultura*, 1.74.-1.90.) Временом је хлеб, ипак, постао главни елемент у исхрани, а то се види и у изразу *panem et circenses* – хлеба и игара, који се односи на задовољење очекивања римског плебса.

Мортаријум (*mortarium*). Латинска реч за посуду са тучком. Полулоптастог је облика, а може бити израђена од камена, глине или метала. Служе за тучање, дробљење и мешање разних супстанци - *mortario terere* и *mortario fricare*. Апиције у свом кувару помиње ову посуду, и представља је као део прибора за кување, али се помиње његова употреба и у медицини. Тучак се зове *pistillum*, али је њих мало откривено и сматра се да су били израђени од дрвета, а да су такви били коришћени, углавном, са керамичким мортаријумима. На територији Горње Мезије пронађено је више оваквих керамичких посуда, за неке се верује да су из увоза (Италија, Црно Море) а постоје и оне које су локалне производње. (Вјелажас 1994: 148) Не може се рећи да је сваки проналазак мортаријума доказ да су у њему дробљене житарице, с обзиром на широку примену коју су ове посуде имале. Најсигурније су хемијске анализе садржаја посуда, или посматрање ширег контекста проналаска.

Жрвњеви. (Жрвњеви се састоје од два кружна камена, вероватно јаче структуре, који су положени један на други. Горњем камену обрађена је доња страна, и најчешће је он био перфориран по средини, али није ретко да је само имао жљеб по средини у који се могла поставити полуга. Доњем камену обрађена је горња површина, било намерно, било током дуже употребе. Зрневље житарица је стављано између

горњег (*catillus*) и доњег камена (*meta*), а дрвеном полугом је горњи камен окретан и тако се млело зрневље. (сл. 4 и 5) Типологија жрвњева прављена је према врсти камена од кога су прављени, као и према обради страна којима су житарице млевене. (Shaffrey: 2006) Верује се да су се житарице млеле дневно, пред саму употребу брашна, и да су се за то најчешће користили ручни жрвњеви и мортаријуми. На основу изучавања лица жрвњева констатована је намера да се материјалом од кога је жрвањ прављен, као и обрадом његове радне површине конторлише самлевеност зрна.¹

Сл. 5. Принцип рада ручног жрвња

Сл.6. Могући положај дршке жрвња

Горњи камен, који је био покретан, налазио се на доњем камену који је био причвршћен за подлогу, најчешће у поду. Највероватније је особа која је окретала жрвањ чучала поред њега и окретала га дршком углављеном у горњи камен, док је кроз писак на средини горњег камена сипано зрневље које је требало самлети.

Са територије Горње Мезије не постоји студија која се бавила овом врстом археолошког материјала од камена. На већини локалитета, без обзира на временску припадност, налажени су жрвњеви, којима су давани теренски инвентарски бројеви, али којима касније, није посвећена пажња, тако да су смештани по депоима без јасних назнака где су нађени и у ком контексту. Једино се из теренских дневника може добити више информација о томе да су жрвњеви нађени у оквиру античког слоја.

Бројни су локалитети са којих имамо податке о налазима камених жрвњева, али ближе се може рећи само о њивом изгледу, али не и о контексту налаза. На територији Виминацијума нађен је велики број жрвњева различитих димензија. (Т.VI.сл.1-2.: Т.VII сл.1-2.) Најчешће су у питању камени жрвњеви израђени од пешчара, вероватно локалног порекла, са неког оближњег извора камена. Облици су им стандардни

¹ Типологија жрвњева коју је радио Ruth Shaffrey, урађена је на основу изгледа радних површина жрвњева, и облику горњег камена, тако да имамо кошарасте, дискоидне, заравњених врхова....

кружни, са или без перфорације, и жљеба за полуку којом је горњи камен окретан. На дунавском лимесу из слојева раноримског периода имамо налазе камених жрвњева (Зотовић, Љ. 1984: 221), Мале Ливадице (Piletić 1969: 124-125), одакле се види да су војници сами себи млели житарице које су користили за исхрану. У унутрашњости провинције Горње Мезије постоји више локалитета који сем повољног положаја за бављење пољопривредом, имају и приступ сировинама од којих су прављени камени жрвњеви. Скоро у свим регистрованим утврђењима која су настајала на крају III века, утврђено је присуства више комада жрвњева. У селу Читлук, на локалитету Конопљара, на десној обали Западне Мораве, постоје идеални услови за бављење становништва земљорадњом. Исто тако, у околини се налази на камен (кварцити, кварцни пешчари) који је био погодан за прављење предмета какви су брусеве и жрвњеви. На том локалитету, као случајан налаз, помињу се косир и неколико жрвњева. Каснијим истраживањем, према нађеном материјалу, локалитет је датован у касноантички период, без материјала опредељеног пре III века. (Рашковић 2001: 88-89) На локалитету Чукојевац, на ушћу реке Груже у Западну Мораву, утврђење је највероватније настало на крају III века, и ту је нађено 9 камених жрвњева. Верује се да је у том периоду у околини Краљева боравило доста војске. (Михајловић 2001: 223-231)

Према антрополошкој анализа обављеној на материјалу који потиче са некрополе у британском граду Roundbury, на костима женских индивидуа констатоване су деформације настале клечањем, узроковане честим окретањем ручног жрвња. Отуда и претпоставка да је млевање житарица био женски посао. (Cool 2006: 72-74)

Млинови (*catillus*). (Т.VIII. сл.1 и 2) Млинови античког периода, обично су се састојали од једног непокретног дела - *themeta*, и од покретног дела – *catillus*. Овај део је покретан или људском или животињском снагом, а од животиња су најчешће коришћени магарци (*mola asinaria*) или коњи (*mola iumentaria*). Такође су у употреби били млинови покретани снагом воде, али на простору Србије, за сада, немамо доказ да су коришћени такви млинови у римском периоду. Често су на рељефима и на споменицима представљани млинови. Антички писци помињу и мање, ручне млинове (*mola manualis*), које је војска носила на маршевима, који нису били тежи од 1,5 kg. (Марић 1951: 102-103)

Након што су житарице самлевене, брашно се просејава и користи за прављење хлеба, каша и разних других јела. Брашно помешано са мало квасца, воде и соли, обликовано је и потом печено у пећи. Постојало је више врста хлеба, у зависности од начина припреме, од намене коју је хлеб имао (постојали су хлебови који су имали култни карактер, и који су припремани за неки посебан празник), и од врсте и квалитета коришћеног брашна.

Хлеб је најчешће припреман у кућама, и његовом припремом бавиле су се жене, сем у условима где није било жена - у војним камповима, где су сами војници за себе припремали хлеб и друга јела. Касније су се на територији градова појавиле пекаре које су продавале готов хлеб. Могуће је да је таквих објеката *pistrinum*-а било и у већим градовима провинције Горње Мезије, какви су били Виминацијум и Сингидунум. Пекари су у својим радњама млели брашно, и за то су, најчешће, коришћени млинови. На територији Србије нађен је млин у Сремској Митровици (*Sirmium*), али овај град је припадао провинцији Панонији, док, за сада, млинова са територије Горње Мезије немамо.

V.3. Дистрибуција житарица

Утврђивање праваца дистрибуирања житарица најтежи проблем са којим се сусрећемо уколико желимо да одгонетнемо ко су крајњи корисници овог пољопривредног производа на територији Горње Мезије. Материјал којим се бави рад није присутан, сем у специфичним условима, у већој количини на самим археолошким локалитетима, те се о њему обавештавамо углавном посредним путем, анализирајући предмете који су имали везе са производњом или транспортом тих намирница. Само снабдевање градова и војних утврђења храном слабо је заступљено у изворима, а и археолошки материјал којим располажемо веома је скроман. Неминовно је житом трговано на територији Горње Мезије, за шта претпоставку заснивамо на постојању већих градова чије се становништво није бавило пољопривредном активношћу, већ је храну куповало по отвореним пијацама унутар градова. Где су житарице продаване, и по којој цени, за територију Горње Мезије немамо податке. Упоређивање са другим провинцијама, које нам на питања трговине и дистрибуције житарица дају више одговора, може бити од користи, али би свако закључивње без непосредних доказа било неозбиљно. Јасно је да се трговина пољопривредним производима одвијала на

релацији село-град. Однос село-град мало нам је познат, најпре због слабе истражености градова, а нарочито села која су, притом, и слабо очувана. Претпоставка која произилази из новијих истраживања градских центара је, да градови нису били у основном смислу центри занатске производње нити трговине, већ да су они само инструменти управе који се јављају као организатори производње и територије сеоских газдинстава. (Зотовић, Р. 2004: 85-92) С тим у вези осим предмета трговине важну улогу имају комуникације којима се трговина одвијала. Пољопривредни производи били су најисплативији артикал на тржишту, и готово увек саставни део различитог транспорта. На пример, керамички производи никада нису сами путовали већ су транспортовани заједно са храном у њима, сем ако нису у питању луксузније посуде. (Русси 1983: 112) Ни храна, ни керамички производи нису спадали у примарни сектор економије античког периода, али су били тржишно најисплативији. (Зотовић, Р. 2004: 85-92) Вероватно је трговина житарицама на мало постојала, нарочито на релацији село-најближе урбано насеље.

Претпоставке постоје, али досадашњим истраживањима није потврђено, да су поједине стратешке тачке заиста били дистрибутивни центри намирница, од којих су најбројније биле житарице. Унутрашња организација провинције Горње Мезије била је одређена привредним токовима који су почивали на рударству и пољопривреди, а она је, пак, била окренута локалном тржишту и снабдевању, на првом месту, трупа стационираних на дунавском лимесу. С тим у вези се јављају, као могуће стратешке тачке, Хореум Марги, Поречка река, Курвинград, места су за које се верује да су примале приносе са разних горњемезијских имања, а да су одатле, према одређеном правилу, намирнице биле дистрибуиране до војних магацина. Једна од важнијих тачака за снабдевање војних база на горњемезијском лимесу на Дунаву, могао би да буде град на Великој Морави, Хореум Марги (*Horeum Margi*), забележен у Итинерарима, који помињу путеве кроз Горњу Мезију (*Tabula Peutingeriana*, segm.VI; *Itinerarium Antonini* 134, 3). Осим повољног положаја на главном сувоземном путу (*Via militaris*), град је на главном воденом путу ка унутрашњости провинције. Релативно лак и безбедан, заштићен мањим одбрамбеним пунктовима, овај пут је водио до ђердапских утврђења. Колике је количине било потребно обезбеђивати зависило је од броја војника који су чинили посаду на дунавском лимесу. Унутар појединих, већих логора (кастела) налазила су се складишта у која су житарице остављане, и тиме је обезбеђивана резерва за дужи временски период. Постојање хореума на дунавском

лимесу у периоду раноримског периода потврђено је на Сапаји, Бољетину, Чезави, Великом Градцу.

На добром стратешком положају, али само делимично истражен потез око ушћа Поречке реке у Дунав, наговештава постојање дистрибутивног центра на самом лимесу. Верује се да су овде објекти подигнути у време увођења, или пак, оштријег примењивања *annona militaris*, коју је увео Септимије Север, а која се састојала од директног прикупљања пореза у житу за војску. (Петровић 1981: 55-56)¹

V.4. Увоз и трговина житарицама

Производња житарица на италијанском подручју полако је замирала почетком нове ере пропадањем ситне, сељачке производње и куповине великих пољопривредних имања од стране чланова римског Сената. Производња на њиховим имањима углавном је била оријентисана на маслине и винову лозу, с обзиром да се приход од производње житарица није могао поредити са приходом добијеним производњом уља и вина. Домицијан је покушавао да подстакне гајење житарица у Италији, али без успеха, тако да је Рим имао стални страх од глади. Цар Веспасијан је присилио Сенат да га прихвати као цара задржавши Египат, који је тада за Рим био највећи снабдевач пшеницом. Септимије Север ће крајем II века учинити нешто слично присвојивши северну Африку. Држава је увек желела, али и морала је, да надгледа увоз и дистрибуцију жита. Давала је повластице трговцима који су доносили жито у Италију (Erdkamp 2005: 143-175) тако што је, на пример, цар Клаудије давао гаранције у случају губитка, или Нерон који је ослободио бродове од пореза на имовину. Трговина је у римском периоду била мало оптерећена порезом на промет (од 1%), а такође, ни царинске дажбине нису биле високе. (Rostovtzeff 1926: 105-172) Трговину на мало надгледали су едили, и све је морало да се обавља у оквиру прописа, мада постоје индикације о злоупотребама на тој функцији узимањем мита.² (Erdkamp 2005: 265) Функција едила у градовима провинција није била везана само за надгледање трговине, већ је подразумевала и одржавање јавног реда, као и бригу о јавним грађевинама (храмови, купатила). Епиграфски споменици са територије Горње Мезије указују на

¹ Начини на које су житарице прикупљане за војску, биће обрађени у поглављу које се тиче улоге војске у производњи, увозу и дистрибуцији житарица

² Један лик из Петронијевог дела говори о едима који примају мито (Petronius, *l.p 44*)

њихово постојање и друштвени статус који су уживали у градовима провинције, али се слабо зна о њиховом утицају на функционисање трговине и тржница у већим градовима ове провинције.¹ (Zotović, R. 2007: 16)

Трговина житарицама захтевала је успостављање њихове вредности, односно утврђивање цене по којој је пшеница продавана. Ближе податке о ценама пшенице у периоду Римског царства имамо из провинције Египат у I веку наше ере - трансакције која се односи на Доњи Египат, а са истог подручја нам је и списак са званичним ценама пшенице, док са територије Горњег Египта имамо списак у форми новац/дугови у замену за пшеницу. (Duncan 1990: 143-150) Закључак проучавања ових спискова је да су постојале регионалне (Горњи и Доњи Египат нису имали исте цене, док се претпоставља да су у већим градовима цене биле више него у руралним областима), сезонске (Цицерон је писао да на Сицилији постоји промена цена пшенице најмање два пута у току године, односно цене пре жетве и цене после жетве), и годишње промене у цени жита. Непознавање горњемезијског тржишта не дозвољава нам да закључујемо о ценама житарица на њему, али би се могло претпоставити да је било извесних разлика у сезонским и регионалним ценама пшенице. Више цене можемо очекивати у великим градовима (Сингидунум, Виминацијум), док је пшеница своју најмању вредност имала у местима непосредне производње у периоду након жетве.

У Риму је постојала администрација - *frumentum* која се бавила снабдевањем Рима житарицама као и потребама које је држава имала према житарицама - за војску, за бесплатну расподелу. Цицерон је 70. г.п.н.е. писао говоре против Вера (Сис. *In Verrem*), управника провинције Сицилије, у којима је приказао све проблеме са којима се сељак те провинције сусретао, до тога да је морао да даје више од 10% приноса пшенице који није обухваћен пореским системом. За остало жито плаћано им је 3 сестерција за модиус (6.67 kg) који је касније провинција продавала Риму, *frumentum emptum* (износ за који је Рим куповао житарице из провинција богатих житом, каква је била Сицилија), а ту цену је одређивала сама провинција, односно њен управник. Са друге стране, постојала је цена коју је одређивао сам Рим (*frumentarium imperatum*) за жито које је куповао од провинција у случају да држави није била довољна количина

¹ Постојање едила (*aedilis*) евидентирано је на votivним и надгробним споменицима откривеним у Смедереву (Zotović, R. 2007: 49, no.8), на Виминацијуму (Zotović, R. 2007:50-51, no.18; no.19), Сингидунуму (Zotović, R. 2007: 57, no.1), Текији (Zotović, R. 2007: 53, no.37), Равни (Zotović, R. 2007: 55, no.45), Улпијани (Gabričević 1984: 79, no.3) и Студеници (Gabričević 1984: 77, Zotović, R. 2007:158, no.8)

набављена *frumentum emptum*-ом. Становници провинција су, такође, имали обавезу да продају житарице по цени коју је прописао Сенат, које су чиниле залиху за управника провинције (*frumentum in cellam*). (Berger 1991: 478) *Frumentarius* је била функција администратора задуженог за набављање и расподелу житарица унутар провинција. Споменик откривен на Виминацијуму, помиње ову функцију на територији тога града. Споменик је датован у II - III век¹. (Mirković 1986, *IMS* n.47, 84) Међутим, временом је функција *frumentarius*-а измењена, и његова улога била је вођење обавештајне службе у провинцијама у којима је боравио. Да ли је споменик из Виминацијума имао везе са његовом првобитном функцијом, или је пак, реч о обавештајцу са ове територије, за сада не знамо.

И републиканска и царска власт Рима биле су укључене у увоз житарица. Појединим становницима Рима они су обезбеђивали дистрибуцију путем *annona*. Влада је давала око 400 kg (60 *modii*) годишње пшенице за сваку мушку главу у домаћинству које је било на списку примања помоћи. Број ових домаћинстава која су примала пшеницу је несигуран, мада су неки прорачуни да их је било око 200 000 у време Августа. Такође су процене да влада располаже и дистрибуира становницима 1/3 укупне потрошње житарица у Риму (33%). Према томе, већина житарица које су увезене у Рим део су приватних организација, а то значи да су продаване од земљопоседника или њихових дилера. Осим тога, влада Рима житарице које набави распореди уговорима са приватним трговцима и бродовласницима и сваки вишак прода њима. Закључак модерних истраживача економске историје је да је у време Римског царства економија почивала махом на основама приватног тржишта. (Kessler, Temin 2007: 313-332)

Цицерон је нагласио да су управници провинција могли да се обогате продајући или мењајући вишак који им није потребан, без последица по њихову репутацију. За управника Сицилије Вера, Цицерон је навео да је своје личне залихе пшенице продавао по цени од 12 сестерција за модијус. (*Cic. Verr.* 2.3.163; 2.3.217) Вероватно су се сличне малверзације догађале и у осталим провинцијама. Међутим, са територије Горње Мезије количина произведених житарица није била велика, те и управник провинције није могао имати знатне вишкове које би продао ради богаћења. Из Египта имамо доказе у *papyri*, где се не види разлика између износа у *frumentarium emptum* и

¹ *M.Terti[us] Chrestu[s] frum(entarius)* (Mirković 1986: *IMS* n.47, 84)

frumentarium imperatum. Углавном је плаћано 8 драхми за артабу, мада је износ у време криза растао, да би 246. године износио 24 драхме. Износи су се мењали под јаким притиском тржишта.¹ Житарице су, углавном, продаване дилерима који су касније њима трговали током целе године. Али такво тржиште нам је познато само из две провинције које су иначе веома богате житом (Сицилија и Египат). Да ли се дилерима исплати да на исти начин тргују и у осталим провинцијама? Тешко. (Duncan 1990: 146-148; Erdkamp 2005: 143-175)

Најчешћи начин превозења житарица ради трговине био је бродом, мада су се понекад користили и копнени путеви. Царство је имало 51 000 миља (75 480 km) поплочаних главних путева, и широку мрежу путева другог реда. Транспорт пшенице морем и рекама био је свакако исплативији, али је некада, због неприступачности у појединим деловима пространог Царства коришћен и сувоземни саобраћај, који је био знатно скупљи, али и доста ризичнији, и поред непредвидивих временских услова којима је бродски транспорт био изложен. Већи број трговачких бродова који су превозили пшеницу имао је крајњу извозну тачку Рим, јер је на Италијанском тлу било највише урбаних центара, са великим бројем становника. Достављена бродом из удаљених провинција (најчешће су то Сицилија и Египат, али и остале земље Медитерана) пшеница је пролазила кроз више руку пре него што би завршила у Риму. Ову трговину организовала је држава али и приватни трговци који су имали користи од превоза робе. Римска власт је 67. године п.н.е. очистила Медитеран од пирата тако да је трговина бродовима постала мање ризична. У лукама или у већим градовима близу њих постојали су трговци на велико (*magnari*), и они су трговцима на мало продавали робу из иностранства. Верује се да је пшеница у Рим пристизала из сваког дела Царства у коме се могла откупити – осим Сицилије и Египта, ту су још биле и Шпанија, Галија, Британија, северна Африка, дунавске провинције, простор око Црног мора. Приватни превозници довозили су товари са пшеницом и осталом робом у луке око Рима (Путеола, Порт, Остија), а даље је шлеперима уз Тибар жито превозено до Рима.² Међутим, остали ризици као што су недовољни принос житарица, затим временске непогоде на мору и бродоломи, и даље су оптерећивали трговце. Такође,

¹ За Сицилију је Цицерон дао цене које су биле званичне откупне цене жита од 3 до 4 сестерција по модиусу, (*Verr.* 2.3.163;188) док су се тржишне цене разликовале, и за Сицилију су оне биле 2 до 2,5 сестерција за модиус (*Verr.* 2.3.84;90;173;174), док је у Египту откупна цена била нижа од тржишне. (Erdkamp 2005: 215)

² Свакога дана вучено је 25 шлепера са житом уз Тибар

предуго путовање информација о броду док прелази велике удаљености, отежавало је логистику. (Erdkamp 2005: 176-196)

Житарице су смештане у цакове и ређе у амфоре, а затим су превожене до лука или складишта. Ако се за пренос терета користио копнени пут житарице су преношене у мешинама и цаковима до крајње тачке. Зато је на основу амбалаже тешко пратити правце дистрибуције, а једини су нам извор ретки спискови о трансакцијама и посредни подаци које добијамо о компанијама и бродским трговцима. Међутим, постојање бродовласника у Горњој Мезији није искључено. На широј територији Виминацијума откривено је неколико споменика који ће се могли везати за *collegium nautarum* (удружење бродовласника, помораца). Споменик откривен на Виминацијуму посвећен Митри подиже један *nauclerus* - лице које се бави поморским и речним транспортом и трговином, док нам други натпис, такође са територије Виминацијума, говори о прилогу којим би се обновио Нептунов храм. (Петровић 1991: 207-216) Ова два споменика датована су у II век. У селу Кличевац, око 10 km источно од Виминацијума, на путу за Ледерату, откривена је вотивна статуа са натписом. Према мотивима са преосталог дела статуе (на левој страни део ноге и лук малог чамца, а на десној страни веслач), претпостављено је да је статуа представљала персонификацију *Annona*-е, која је некада приказивана са луком брода, док је оштећени натпис повезан са *collegium nautarum*, који се такође вује за оближњи Виминацијум. Бродови ових колегијума су узимали учешћа и у снабдевању војске намирницама. (Mirković 1986: *IMS* II 2. 49) Претпоставља се постојање већег пристаништа на територији Виминацијума, али за сада, немамо конкретне податке о његовој локацији. Пристаништа у Маргуму, Егети и Рациарији које помиње *Notitia Dignitatum*, млађег су датума, док се пристаниште у Сингидунуму не помиње у изворима пре VI века (Mirković 1968: 35), мада се верује да су нека била у употреби током римског периода. Вероватно су поједина утврђења са горњемезијског дунавског лимеса имала мања пристаништа, али може се претпоставити, на основу функције самих насеља, да су она грађена искључиво за војне потребе.

На интензитет саме пловидбе у римским провинцијама, утицао је, пре свега развој производних средстава, као и тржиште, унутрашња и спољна трговина, што се све одвијало паралелно са романизацијом и са урбанизацијом освојених територија.

Ограничавајући фактори у Горњој Мезији били су, вероватно, недовољан број пристаништа, као и слабо регулисана Ђердапска клисура.¹ (Шашел 1983: 101-102)

Територија Горње Мезије, у античким изворима, потпуно је занемарена као област из које су житарице извожене у друге провинције Римског царства, иако се код истраживача римске економије (Rostovtzeff 1926) помиње како су из дунавских провинција (не прецизирајући којих) увожене пшеница, говеда, гвожђе, сребро и злато. С обзиром да је територија Дакије имала развијену и рударску и пољопривредну производњу, можда се напомене пре односе на увоз житарица са њене територије.² Трговина која се одвијала на територији Горње Мезије, вероватно је била регионалног карактера, заснована на продаји производа које су сељаци са својих имања у околини већих градова, довозили у те градове. Вероватноћа да је становништво Горње Мезије успевало да произведе толики вишак пшенице, коју би приватни трговци откупили, а затим њу продавали у удаљеним крајевима, јако је мала. Ситни сељачки посед био је доминантна категорија пољопривредне производње на територији Горње Мезије. Након обављене жетве и измирених обавеза према држави, сељаку је, вероватно, остајало мало жита које би могао да прода.

Вероватнија је претпоставка да су на територију Горње Мезије, у тренуцима када је у провинцији боравио велики број војника које сама провинција нија могла да издржава, пристизали конвоји са пшеницом и осталим житарицама, као и друге увозне намирнице.³ Јаснијој слици токова увоза намирница доприносе налази керамичких амфора у којима је могло бити превозено жито. Анализом остатака амфора са горњомезијског Подунавља, Љиљана Бјелајац је претпоставила да су, према облику, поједини типови могли да служе за смештај зрнастих намирница. (Т.IX. сл.1; Т.X. сл.1 и 2) Највећи број испитиваних амфора припадао је понтском производном кругу, те се

¹ Аутор помиње високу тарифу Илирске царине због које је могуће била слабије развијена трговина на овом подручју, проверити (Шашел 1983: 101-102)

² Solini пише *tum Pannonia viro fortis et solo laeta, deinde Moesiae, quas maiores nostri iure Cereris horreum nominabant. in quarum parte quae Pontica est apparet herba, qua inficitur oleum quod vocant Medicum: hoc ad incendium excitatum si obruere aqua gestias, ardet magis nec alio sopitur quam iactu pulveris.* (Solini, *De Mirabilibus Mundi*, XXI)

³ Јарослав Шашел наводи да је око 200000 војника и око 20000 коња било смештено у дунавским гарнизонима. За све њих, било је потребно око 260000 kg хране, што се могло транспортовати помоћу 26 товарних лађа, а да је у појасу доунавског лимеса живело око 500000 становника чије су потребе могле бити подмирене са 10 товарних лађа дневно. У време Трајана војна контролна служба изискивала 125 либурна, 100 чамаца и 100 *naves lusoriae*, а томе треба још додати и бродиче рибара, трговаца, те црноморске увозно-извозне бродове (Шашел 1983: 102)

сматра да је роба преношена у њима, такође, до Горње Мезије стизала из области око Црног мора. Амфоре понтског порекла налажене у горњемезијском делу Подунавља датују се од II до VI века, зависно од типа. Област Хистрије била је у римском периоду позната по производњи вина, али и по латифундијама на којима су гајене житарице. Нажалост, саме анализе садржаја амфора нису рађене, тако да се претпоставке заснивају само на облику амфора. Тип XVII, (Т.Х. сл.2) према типологији Љ. Бјелајац, припадао је понтском производном кругу. Облик ове амфоре више подсећа на питос, посуда широког отвора и кратког врата, те је претпоставка Љ. Бјелајац да би њихов садржај могле да буду житарице. Највише остатака амфора овог типа пронађено је на Виминацијуму и у Сингидунуму и према навођењу аутора немају аналогије, а на основу везе са материјалом са ових локалитета датоване су у последњу деценију II и почетак III века. Осим овог типа амфоре, тип XX (Т.Х. сл.1) према истој типологији, који такође припада понтским амфорама, има облик који подсећа на већ описан, али се датије у нешто познији период, али вероватно, указује на традиције увоза које су наслеђене из ранијих периода. Највише амфора типа XX налази се на Виминацијуму, на локалитету Светиња. (Вјелајас 1996: 53-82) Међутим, верује се, да је жито бродовима превозено у и цаковима, а, нажалост, нема начина да се тако утврде правци из којих је жито довожено.

На територији Горње Мезије откривено је свега неколико грнчарских пећи, у којима је могло да се производи посуђе за чување хране. За сада нам је познат један радионичарски комплекс са тог простора који је израђивао, поред осталих керамичких облика, и амфоре и тај комплекс је откривен на Виминацијуму. Рад овог занатског центра смешта се у II и III век, али се на основу истраженог материјала, може рећи да се не ради о типолошки разноврсној производњи амфора, али да је чест производни тип амфора са равним дном која је погодна за чување житарица, али и течности на самом месту. (Вјелајас 1996: 95-97)

Осим амфора, за пренос хране су можда коришћене мешине, балони и крчизи који се сматрају погоднијим за превоз робе колима.

Наговештај о досељеницима из пренасељених градова Истока у време Антонина и Севера ради поспешивања економског живота у балканским провинцијама, професор др Александар Јовановић је засновао на налазима пореклом са Истока (фибула у облику кормила, која се везује за територију Африке) из Ледерате. Налаз датован у II-

III век, Јовановић је повезао са територијом Африке и досељеним официром који је могао обављати дужност у вези са дистрибуцијом жита. (Јовановић, А. 2003: 305-311)

Међутим, слаба истраженост простора око војних логора, где је живело становништво које се бавило занатством и трговином, највише за потребе војске (*canabae* и викуси), не дозвољава да закључујемо о интензитету трговине на територији Горње Мезије. Не може се отићи даље од констатације да су намирнице бродовима пристизале на њен простор из других провинција, да је међу њима, вероватно, било и житарица, а да се као могући правац из кога је роба пристизала види црноморска област, за коју се зна да је била богата пољопривредним производима, који су за наше крајеве били најдоступнији, и вероватно јефтинији у односу на друге провинције.

V. 5. Веровање античког човека у божанства пољопривреде -аграрни култови на територији Горње Мезије-

Након орања земље, сејања житарица, окопавања, следи период у коме сељак више не може да утиче на раст и принос рода. Клијање и цветање, вођено је климатским условима и природним факторима који су ван људске контроле. Једино што је античком сељаку преостајало, било је да се у том периоду моли боговима за довољно воде, светлости и топлоте како би се уложено време и семе исплатило добрим приносом. Без обзира колико је напредовало схватање елемената који утичу на побољшање рода култивисаних биљака, постојали су непредвидиви фактори који су могли да доведу до потпуне пропасти, те је једини начин био позивати се на срећу и милост силама за које се веровало да су контролисали богови. Вероватно су се разни обреди и веровања примењивала у земљорадничким заједницама од када је почело селективно гајење биљака, али нам једино различите манифестације богова римског пантеона у провинцијама широм Царства, делимично, говоре о њиховом карактеру.

Осим што је саме елементе производње тешко уочити на археолошком локалитету, непознаница су нам и непосредни произвођачи пољопривредних

производа. Чињеница је да се производња хране одвијала у руралним срединама, ван градских центара, у насељима чија је основна делатност била пољопривреда. Пољопривредне активности, нарочито у римском периоду када су обављане ручно, захтевале су доста рада, а некада се дешавало да неповољни услови оставе сељака потпуно без приноса. Изузетно цењена у античком периоду, ова привредна грана давала је најпоштеније политичаре и најхрабрије ратнике. Тежак рад их је научио да цене земљу коју имају, али у исто време их ускратио за благодети које пружа градски живот. За сељаке римског периода, вероватно, је већина античких тековина остала непозната - одласци у театар, као и у амфитеатар на борбе гладијатора. Луксузна роба коју су доносили страни трговци продавана је на градским трговима, а постојање луксузније робе ван градских средина упућује на богатије власнике имања којима је на поседу радила унајмљена радна снага. Нажалост, ретки су нам споменици које су сами сељаци подизали након смрти, или које су посвећивали божанствима којима су се молили. Иако су власници великих имања имали приличну зараду од производње на својим имањима, верује се да је њихов проценат на територији Горње Мезије до средине III века, био мали.

Иако малобројни, епиграфски споменици и разни облици представа божанстава којима су становници провинције Горње Мезије упућивали захвалности и посвећивали дарове, једини су начин да сазнамо нешто више о појединцима, њиховим занимањима и веровањима у античком периоду.

О религији перегрина и слободних људи у римским провинцијама ослањамо се на оскудне податке. Претпостављено је, преваходно аграрно привређивање становника преримског периода на територији Горње Мезије, које је, вероватно, своју манифестацију имало и у религији тих заједница. На целом балканском простору могу се пратити трагови преримских култова са новим иконографским карактеристикама које су се појавиле заједно са римском управом. Веровања становника балканских провинција највероватније су била обликована у представама Пријапа, Либерга и Либерга, Силвана, Тера Матер и др. Развој религије, како у граду тако и у провинцијама био је условљен друштвеном организацијом аутохтоног становништва и усмерен на одређена божанства зависно од привредних грана које су биле примарне на овом простору.

На балканском простору регистровано је доста налаза који се везују за аграрна римска божанства. Посвете аграрним божанствима нарочито су честе на територији провинције Далмације, али и у Панонији. Највероватније је ту реч о препознавању

божанстава која су становници тих територија поштовали пре доласка Римљана, јер је и даље већинско становништво провинција било домаћег порекла. То би био разлог због кога је неки култ заступљенији од другог, или због кога се поједини епитети јављају уз имена божанства само на одређеној територији. Становништво територије Горње Мезије је, свакако, укључивањем у Римско царство дошло у контакт са новим култовима, њиховим значењима, именима, и, највероватније, као у осталим провинцијама широм Царства, препознало сопствене идеје о регулисању прилика на земљи. Многи званични култови Римског царства, појављују се на натписима и споменицима Горње Мезије, без обзира да ли су их подигли странци или локално становништво. Један од видова романизације је и прихватање страних обичаја и веровања, што је потврђено у више случајева са наше територије. Најраспрострањенији култови у римском периоду широм Царства су култ Јупитера, Херакла, Аполона (Сола) и Дијане, с обзиром на бројна својства која су им приписана, и која су општеприхваћена у том периоду. Анализа откривеног епиграфског материјала са територије Горње Мезије наводи на закључак да је најзаступљенији римски култ био култ Јупитера, док се имена осталих божанстава на вотивним споменицима спорадично јављају. Верује се да је узрок томе и слаба истраженост територије Србије. Са друге стране, прихватање римског начина живота и целокупна романизација можда је спорије текла на горњемезијском тлу него у суседним областима.

За утврђивање распростирања римских аграрних култова највише нам помажу вотивне аре - жртвеници. Жртвеници су структуре на које се приносе жртве или друге понуде у религијске сврхе. Углавном се постављају у светилишта, храмове или на друга одређена света места. (Ферјанчић, Јеремић, Гојгић 2008: 17,18) Најпопуларнији римски аграрни култови су култ Пријапа, Церере, Либерера и Либерера, Силвана, мада је и осталим божанствима, понекад, приписивала аграрна функција.

Најраспрострањенији римски култ у провинцији Горњој Мезији, везује се за врховно божанство - Јупитера. Широм Царства њему су приписиване разне функције, и вероватно је повезиван са врховним божанствима преримских заједница. Његова примарна улога бога светлости и неба, добила је шири контекст, и постаје бог плодности, муња, киша, коме се у време суша упућују молитве за падавине, и тада се везује за бога Либерера (*Iovi Liber*) (Марић 2003 (p): 82, 85) Јупитеров култ нема аграрни карактер, али му се као божанству неба и светлости, приписује утицај на све природне услове животне средине.

Римски пандан грчког Аполона Сол, између осталог, заједно са својом сестром близнакињом Дијаном, био је повезан са вегетацијом, мада се сматра да његов карактер није имао везе са пољопривредном активношћу, већ је његова улога била да штити њиве, сетву и усеве, у ствари заштитник жетве са епитетом *Thargeios*, односно онај који брани усеве од пољских мишева *Smintheus* и скакаваца *Parnopios*. Међутим, на територији Горње Мезије, и поред бројних иконографских представа Сола и његових атрибута, не може се рећи да је на њима посведочена улога заштитника жетве и вегетације.¹ (Јовановић 2007: 9-15) Солова сестра близнакиња Дијана, према митологији грчко-римског света, спада у божанство плодности, материнства, дивљачи, али је, такође, поштована и као заштитница среброносних рудника, те није чудно што су на територији Горње Мезије бројни натписи посвећени овом италском божанству, а верује се да је и сама провинција Горња Мезија била под њеним окриљем (Марић 2003(р) : 84-85). За сада се не може повезати ни са једним домаћим божанством. Иако спада у најпопуларније римске култове на нашој територији, њена распрострањеност се везује за рударску активност која се развила у римском периоду. (Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1979: 113-114) Дијана је понекад представљена заједно са Аполоном, а некада са Силваном. Посвете Дијани и Силвану су честе на територији данашње Босне, некада провинцији Далмацији, односно на територији насељеној претежно Илирима, за које се верује да су имали слична божанства пастира и стада. (Марић 2003 (р): 85)

Правим аграрним божанством сматра се **Церера**. Као богиња плодности Церера (име Церера изведено је од *creare, crescere* - расти), господарица жетве и свих земљаних радова, временом постаје и заштитница брака, али и закона. Највероватније је овај култ пренет са Сицилије која је тамо слављена под грчким именом Деметра, на Италијанско тле. Да би се спречила суша 496. п.н.е. у Риму подигнут је храм Церери, Либеру и Либери, односно подигнут је храм грчким божанствима Деметри, Дионису и Персефони који су поистовећени са овим римским божанствима. Везан за народ и сељаке, овај култ је значајно давао уступака плебсу. Главни празник Церере називао се Цереалије (*Cerealia*) и он је слављен 19. априла. У празнику су учествовале само жене

¹ Занимљив је налаз из касноантичког слоја Pontes-a. У питању је крчаг декорисан симболима Сола и Луне који се везује за аграрне церемоније које су практиковали становници овог насеља. Крчаг је нађен у једној јами за жито¹, а по себи је имао систем симбола везаних за циклусе у земљорадњи: вода-киша-ватра-змија-светло-сунце-месец. Претпоставља се да су ови елементи представљали неку врсту пољопривредног календара. (Petković 1993: 97-106)

(обучене у беле хаљине, са круном од класја жита на глави, приносиле су богињи на жртву свиње и колаче са медом). Церера је на споменицима представљана са класјем, јабуком, калатосом. Према митологији, Церера је имала ћерку Кору (Персефону), коју је отео Хад, и заробио је у подземном свету. Церера је широм света трагала за отетом ћерком и притом учила људе који нису познавали земљорадњу, како да обрађују земљу. Церера, као мајка жита, и њена ћерка Хад, као семе у земљи, најчешће се заједно представљају. Смисао овог грчког култа је рађање и умирање вегетације, и његова појаве се и везује за најплодније области Грчке, одакле се брзо раширио на плодне области Сицијије и Тракије, док је на малоазијском плодном терену, постојало доста локалних варијанти божанства плодности. Како се почетак земљорадње сматра почетком седелачког начина живота, односно вишим ступњем културе, Церера постаје временом богиња породице и племена. Елеусинске свечаности везиване су за овај култ, односно мале и велике елеусиније које су слављене у јесењим и зимским месецима. Представе овог божанства нису честе, махом поштована у сеоским срединама, већина њених посвета је скромнијег карактера, те су налази везани за ово божанство ретки. (Марић 2003: 88; Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1979: 494)

На територији Горње Мезије нађено је свега неколико споменика посвећених Церери.

*На простору Смедеревске тврђаве нађен је вотивни споменик (Mirković 1986: *IMS* Vol.I, br.3: 62):

Cereri/Aug(ustae)/C. Severius/Valens dec(urio)/et quaest(or) PVI?
Munic(ipii) Ael(ii)/ Vim(inacium) ob hon(orem)/ [d]e cur(ionatus) po[s(uit)]

*Cereri Augusti C. Severius Valens de kurion i kvestor PVI? godine
Municipiuma Viminaciuma za čast de kurionstva postavi*

*Такође на Смедеревској тврђави, нађен је још један фрагментовани вотивни споменик који указује на поштовање Церериног култа на територији Горње Мезије (Mirković 1986: *IMS* Vol.II, br.3: 62):

Cereri [Con]&servatr[ici]/Aug(ustae) n[(ostrae)---
Cereri čuvaru našeg Avgusta---

Епитет *Conservatrix* стоји уз имена многих божанстава (Дијане, Минерве, Магне Матер, Тера Матер), и има значење *чуvara*.

Осим прихваћеног грчког култа плодности, на самом италском простору постојало је божанство плодности **Либер**, који се најчешће јављао у заједници са **Либером**, женским староиталским божанством плодности. У исто време Либер се старао и о плодности људи и животиња, као и о плодности земље. Као што је већ речено, у време велике глади у Риму је 496. п.н.е. подигнут храм грчкој божанској тријади Деметри, Дионису и Персефони, која је на Сицилији већ имала своје следбенике, а која је у Риму поштована под именима староиталских божанстава Церере, Либера и Либере. Временом поистовећен са Дионисом, Либер је постао првенствено бог винове лозе и вина. На територији Србије имамо неколико посвета овом божанству, мада оне углавном потичу из западних крајева данашње Србије (околина Ужица неколико споменика, и претпостављени храм) (Зотовић, Р. 1996: 176), односно са територије провинције Далмације, у којој се овај култ сматра *interpretatio Romana* неког илирског култа. Вероватно се са територије Далмације култ раширио и на територији Горње Мезије, где су његови помени ретки, али не и непознати домаћем становништву. Иконографски се Либер не разликује од Диониса, пошто, вероватно, сам Либер као староиталско сељачко божанство није имао своју карактеристичну форму на простору Лација. Његова пратиља Либера је поистовећена са Церерином ћерком Кором (Персефоном) и више се везује за женску плодност. (Марић 2003: 233-234; Цермановић-Кузмановић, Срејовић 1979: 233-234)

Из Горње Мезије, до сада, имамо налазе неколико споменика на којима се помињу Либер и Либера или су на њима приказани.

* Један вотивни споменик (ара), димензија 89×44,5×35м, откривен је на Чубури 1909. године, на широј територији Сингидунума, на месту на коме се очекује постојање вила (Н. Вулић 1909, Споменик XLVII, бр.62, стр.142; Мirković, Dušanić 1976: *IMS*, vol. I бр.16: 52). (сл.7.)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et/ Terrae Matri/ Libero Pat (ri) et Libi/re (i) sac(rum)

/T.Aur(elius) Atticus/vet(eranus) leg(ionis) IIII F(aviae) ex/ sig(nifero) P.K.
q(uin) q(uennalis) Sing(iduni)/ dec(urio) col(oniae) sirmens (ium)/v(otum)
l(ibens) m(erito) p(osuit)¹

*Jupiteru najboljem i najvećem i Teri Mater Liberu i Liberi svetinju T. Aurelius
Atikus veteran legije IIII Flavije signifir P.K. kvinkvenalis Singidunuma dekurion
kolonije Sirmijensis zavet rado po zasluzi postavi*

Сл.7. Споменик из Сингидунума (Mirković, Dušanić 1976, no 16, p. 52-53)

Овај споменик не пружа елементе за прецизније датовање од друге половине II или III века, те се не зна да ли је Аурелије Атик био квиквеналис муниципијума или колоније Сингидунум. (Ферјанчић 2002: 158)

¹ Занимљива је скраћеница у споменику P.K. о којој ће бити речи у делу о утицају војске на производњу житарица у Горњој Мезији

*Још један вотивни рељеф нађен је такође на Чубури, на широј територији античког Сингидунума, у дворишту господина Живановића. Димензије овог споменика су 51×31×25m (Mirковић, Душанић 1976: *IMS* Vol. I, br. 17: 53)

Libero/ Patri /et Libere (!)/ posuit l(ibens) m(erito)?

Liberu Ocu (?) i Liberi postavio rado po zasluzi

*У Смедереву је откривен вотивни споменик посвећен Либеру (Mirковић 1986: *IMS* Vol. II, br. 27: 73) :

Libero Pat(ri)/Aug(usto) sa[c(rum)]---

Liberu Ocu/Uzvišenom svetinju---

Ова формула јавља се на споменицима током целог Царства, тако да је датовање споменика несигурно.

*У Виминацијуму, на локалитету Чаир, откривен је вотивни споменик са следећим натписом (Mirковић 1986: *IMS* Vol. II, br. 28: 73):

[Lib]ero et/L[ib]ere e[t?/Mec]uri[o] v(otum) s(olvit)---

Liberu i Liberi i Mek... ispunio je zavet---

*У Нишу је откривен вотивни споменик са следећим натписом: (Petrović 1979, *IMS* Vol.IV, br.25: 79)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ful()/et

Iun(oin) reg(inae)/et Deo Lib(ero/ et Hilare(?)/

G. Iul(ius) Servan/dus vet(eranus) et/ Fl (ovii) numisius

[et]/[n]umisia[nus]---

Jupiteru najboljem i najvećem ?

Junoni Vladarki i Liberu i Hilari

G. Julijus veteran i Fl...mnogobrojni i mnogobrojne...

П. Петровић се слаже са мишљењем Момзена да је Хилари облик имена Либерера, женског божанства које стоји уз Либерера, јер јој придев *hilara* - весела сасвим одговара. (Петровић 1976: 139-140)

*Из села Пусто Шигово код Леца, области око Ниша која је аграрно веома развијена, је споменик са следећим натписом: (Петровић 1966: 245-251; Petrović 1979: *IMS* Vol. IV, br.109: 121)

Flavius Lucius et/ Fla <vi>us Lucilius
De/o sancto laeto Lib/<e>ro partri pro salutes/
Suas (!) et vicanorum/posuerunt

Flavius Lucius i Flavius Lucilius
Poštovanom veselom Liberu za zdravlje
Naše i seljaka postaviše

Deo sancto laeto Libero patri није позната формулација уз Либерера на територији Горње Мезије. Епитет *sanctus* (весео) који се овде јавља уз име бога Либерера чест је уз друга божанства, и пре иде уз грчко божанство-Бахуса (Диониса) које је еквивалент римском Либеру. П. Петровић верује да су дедиканти са споменика *Flavius Lucius* и *Fla(vi)us Lucillus*, највероватније, били браћа, или отац и син, и да су припадали романизованом слоју становништва. Они би, као поглавари *vicus*-а, могли подићи споменик за здравље својих сељана. Споменик се према облику слова датује у почетак III века. (Петровић 1966: 245-251)

*Једна мермерна икона Либерера и Либерере налази се у Музеју Крајине у Неготину, а порекло јој је негде из околине Понтеса¹. Икона је рађена од крупнозрног мермера, димензија 42×29×6cm, и састоји се од главне сцене и натписа. Натпис гласи:

De(is) Lib(ero) – et Libier(ae) (sic!)

¹ Музеј Крајине је откупио икону 1983.године, и према изјави продавца она је из околине Понтеса (Васић, Јовановић Ђ. 1987: 127)

Aur(elius) Siro ex voto

./VRV(?) – l(ibens) (hedera) posuit

У главној сцени централно место заузимају Либер и Либера. Либер је представљен наг са пребаченом кожом или тканином преко десног рамена. У десној руци држи тирс, у левој кантарос из кога поји пантера који лежи код његове десне ноге. На глави му је венац од бршљена или ловора. Либера стоји лево од њега, обучена у дуги пеплос, и десном руком је обгрлила Либера, а у левој држи тирс. На глави јој је венац од бршљана или ловора. Са леве стране Либера, мали putto у игри, свира у тимпан ?, док је са Либерине леве стране девојка обучена у пеплос. М. Васић и Ђ. Јовановић наглашавају да су Либер и Либера преузели функцију аутохтоних култова у подунавским провинцијама, и то да се култ Либера поистовећује са функцијом Диониса као заштитника винограда и вина.

Испод је сцена Пентејевог мита. Оквирно датовање иконе је у II III век. Од II века натписи који помињу Либера постају све бројнији тај талас траје све до средине III века. Понтес је у време Севера био детаљно обновљен, и аутори не искључују могућност да је икона нађена на простору неког пољопривредног имања, као и статуа Јупитера код западне капије Понтеса. Могуће да се овде у време Септимија Севера формира значајни пољопривредни пункт са индивидуалним имањима. (Васић, Јовановић, Ђ. 1987: 127)

*Вотивни рељеф, откривен почетком XX века у селу Барову на око 10km југозападно од Скопља (антички Scupi), интерпретиран је као споменик Либера и Либере изнад чијих фигура виси грана винове лозе. Рељеф садржи иконографске карактеристике уобичајене за ова божанства, где Либер држи нагнути крчаг поливајући животињу која му лежи поред десне ноге (пас или пантер?), док Либера у руци држи грозд. Наравно, и приликом тумачења овог рељефног приказа не може се одговорити на питање да ли Либер има функцију аграрног божанства, или улогу рудничког заштитника. Споменик је стилским карактеристикама датован у II век. (Pilirović 2005: 81-95)

Фаун, староиталско божанство шума, поља, летине, плодности. Поштован је као заштитник ратарства, као неко ко је научио људе да ору и да обрађују земљу и тиме се поистовећује са женским божанством Церером (Zamarovsky 1985: 103) Највероватније

је од једног Фауновог епитета, настао посебан култ, култ Силвана, као бога необрађене земље и шума.

Силван, је сматран заштитником шума, свег растиља и стада, те је поистовећен са грчким Паном (римски Фауном). Према римској митологији Силван је био заштитник сеоских поседа (*Silvanus vilicus*), и сваки посед су чувала три Силвана: *Silvanus domesticus* који се старао о кући на имању, *Silvanus argestis* је водио рачуна о стадима, док се *Silvanus orientalis* старао о међама имања. Силван није имао неку улогу у званичном римском култу, а верује се да је он био искључиво бог сељака, сиромаша и пастира, и за њега се вероватно везују посвете појединаца. Иако Силван није омиљен у званичној римској религији, његов култ јако је распрострањен међу домаћим становништвом римских провинција, а на првом месту су Далмација, Панонија, Африка и Дакија. Научници су сматрали да је Силван *interpretatio Romana* неког илирског култа. Мосу, међутим, иако не негира његову популарност међу илирским племенима, не сматра да је Силван поистовећен са неких врховним илирским божанством. Он, даље, верује да је почетком II века Силван био и симбол провинције Паноније, али да је нарочиту популарност култ стекао тек у време владавине династије Севера. (Мосу 1974: 250-253) Представља се као наг, снажан, брадат мушкарац, најчешће са шишаркама бора у дугој коси. У провинцији Далмацији на више налаза је представљен са козјим ногама и козјим ушима, а такво представљање није типично за италски уметнички круг. Италиски Силван је касније искључиво добио функцију заштитника земљорадње, са епитетом *Messor* - жетелац, док такве представе нам нису познате са територије Горње Мезије, али ни из Далмације (сем једног налаза из Босне, где Силван у десној руци држи срп (Ћремошник 1956: 111-126) где је култ Силвана био јако популаран, али је, вероватно, само име имало везе са овим италским божанством док су му функције биле локалног карактера. (Марић 2003: 87) Верује се да је и међу келтским становништвом Силван препознат као неко локално божанство и зато се јавља на појединим натписима из Галије (*Silvan Magla* и *Silvan Bellator* су, можда, неки келтски епитети). Епитет који се некада јављао уз име Силвана је *Silvestris*, који је имао исто значење као и *Domesticus*, али је карактеристичан за руралне области. *Silvestris* се обично јавља у заједници са нимфама, или Дијаном или неким другим божанством природе, а као такав постаје бог лова чиме је задобио поштовање виших социјалних слојева заједнице, те су представе и помени таквог Силвановог аспекта чешћи. (Јовановић, А. 2007: 31-41)

Као што је речено Силванов култ није јавног ни државног карактера.¹ Није имао државни храм, нити свечаности њему посвећене, али и поред свега тога био је невероватно популаран као заштитник породице. Њему су посвећиване фигуре које су стајале по домовима прављене од дрвета или бронзе. Многе посвете Силвану налазе се широм некадашњег Римског Царства. Култ је занемариван од вишег сталежа који је на територији Горње Мезије, углавном, подизао споменике и жртвенике. Сенаторима није био близак овај култ и вековима је одбијано да се он уврсти у римски државни календар. (Dorsey 1992: 3). Обично су дедиканти слободни људи или ослобођеници.

Са територије Горње Мезије имамо, за сада, само неколико споменика који се односе на Силванов култ.

*Вотивни споменик, откривен је на Врачару 1866, на широј територији римског Сингидунума, димензије су му 47×24×25м. (Гарашанин 1954: 72; Mirković, Dušanić 1976: *IMS* Vol.I, br 22: 56)

Silvano/ Silvestr(i)/ ul(ius)
Septu/mus v(otum) p(osuit)

Silvanu Silvestru Septumus zavet postavi

Са територије Сингидунума помиње се још један споменик са посветом Силвану, са територије Доњег града на Калемегдану, али је он нестao. (Birtašević 1962: 173-176; Mirković, Dušanić 1976: *IMS* Vol.I: 56)

*На Космају, у селу Губеревац 1951, откривен је вотивни споменик посвећен Силвану. (Mirković, Dušanić 1976, *IMS* vol.I, br.108: 130)

Silvano Au(gusto)/Conservato(ri)/M.Ulp(ius) Teren/tius cum sui(s)/
V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Silvanu Uzvišenom Zaštitniku M. Ulp(ius) Terencius i ostali ispunio je zavet

¹ Мосу верује да је Силван као божанство више приватног карактера поштовано у домовима, на малим олатрима, и да су највећи његови поштоваоци сељаци и сиромашнији становници пољопривредних имања, а његово објашњење великог броја споменика из времена династије Севера је у порасту броја породичних имања у пограничним областима у том периоду. (Mocsy 1974: 252).

rado po zasluzi

Међутим, епитет *Conservator* уз име Силвана, у овом случају се тумачи као заштитник рудника, с обзиром да је Силван шире сматран заштитником свих природних добара, а космајски рудници су у античком периоду били интензивно експлоатисани. (Mirković, Dušanić 1976, *IMS* vol.I, br.108: 130) Тако је култ Силвана изгубио свој аграрни карактер.

*На Виминацијуму, на локалитету Чаир, откривен је вотивни споменик (Mirković, Dušanić 1976: *IMS* Vol. II, br. 41: 80)

Deabus Silv/estris (i) Achil/leus ex v/oto l(ibens) pos(uit)
Bogovima Silvestrima(?) Ahileus zavet rado postavi

Епитет се везује за бога Силвана- *Silvanae Silvestris*

*На Калишту, у општини Мало Црниће, у долини Млаве, нађено је доста споменика римског периода, а између осталог и вотивни споменик, близу места за које се верује да је некада био кастелум: (Mirković 1986: *IMS* Vol. II, br. 300: 197)

Sil(vano)/ sac(rum)/ Dom(estico)
Silvanu svetinju Domestikusu

*У Смедереву је откривен вотивни споменик (Mirković 1986: *IMS* Vol. II, br. 310: 198):

Silva(no) dom(estico)/EGNIM
Silvanu domestiku

*Са Космаја је и споменик који се према епиграфским карактеристикама датује у II или III век (Јовановић, Поп-Лазих, Мркобрад 1992: 142) :

Silvano D(omestico)/ Oppius/ Maximus/ v/otum s(olvit) l(ibens) m(erito)
Silvanu Domestiku opius (porodično ime) najvećem zavet ispuni rado po zasluzi

Епитет *Domesticus* јавља се на више споменика посвећених овом божанству, и овде је у значењу заштитника куће. (Mirković 1986: *IMS* Vol. II: 198). сматра се да је епитет *Domesticus* постављан када је у питању божанство аграрног карактера (Јовановић, Поп-Лазих, Мркобрад 1992: 140-142)

Заветне споменике на територији Горње Мезије највише су подизали појединци државним кутовима али из приватних разлога. Ти појединци су, најчешће, припадници виших слојева друштва, богатији војници, трговци или чланови муниципалне аристократије. Тиме не добијамо слику друштвене сложености која је постојала у том периоду. Имена која се појављују на споменицима, углавном, припадају романизованом домаћем становништву, које је грађанско право добило у неком тренутку. Наведени споменици су, већином из II и III века, периода највећег привредног напретка ове провинције. Судаћи према археолошком материјалу, у том периоду интензивирана је рударска активност, отворане су занатске радионице у већим насељима. У клесарским радионицама радили су домаћи мајстори, а епиграфски споменици нам говоре ко су били наручиоци њихових производа.

Осим жртвеника извесну помоћ пружају и фигурине које се могу наћи на појединим локалитетима. Такве фигурине (од теракоте, од бронзе) постављане су у домовима. Са територије Горње Мезије у селу Каменица код Ниша, имамо налаз статуе већих димензија од финог белог мермера откривен у данашњој цркви код локалитета Девојачко ждрело. Статуа није сачувана цела, али јој је сачуван труп и на основу њега је јасно да је у питању женска фигура која је држала сноп у руци. Према наводима реч је о богињи Церери, или о генију ратарства, или пак персонификацији Дарданије, јер су сличне представе на новцу Дарданије. (Ризнић 1889: 63-64)

Осим статуа и фигурина, предмети у облику фалуса и остале представе са фаличким мотивима везују се за култ плодности, било да је реч о људима, биљкама, или животињама. Сеоско божанство плодности, Пријап, које је најпре поштовано на Хелеспонту, али се убрзо раширило по Грчкој, и целом Медитерану, приказиван је са великим удом у ерекцији, и сматран је заштитником њива, стоке, винограда, башти, као и заштитником телесне љубави. Култни кипови овог бога, израђивани су од дрвета и бојени црвеном бојом, обично су се налазили по кућама и имањима. (Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1979: 360) Из Виминацијума познато нам је више налаза фаличке форме, углавном из гробова, у виду амулета-привезака, али и цртежа и рељефа

са овим симболом. Међу богатим гробним инвентаром дечијег гроба Г-1807 са локалитета Пећине, на Виминацијуму, наишло се на неколико предмета фаличке форме- три коштана фалуса - привеска, као и огрлица начињена од различитих перли укључујући и једну фалус перлу од карнеола обојена у црвено.¹ На ширем простору Виминацијума, на локлаитету Добрљика, на око 2 километра југозападно од логора, нађен је 1981. пешчар са рељефно исклесаним фалусом.² Рељефна представа фалуса има антропоморфну форму, са ликом брадатог мушкарца са крилцима са стране. Према претпоставци аутора, масивни блок са фалусом је највероватније представљао инвентар сакралног објекта, и могуће, симбол неког култа плодности, можда Либера, али и Диониса или Церере. Са друге стране, могуће је, да је на овом месту налаз био у секундарној употреби, а да му је примарно значење апотропејско, као заштитник града, и налазио се на некој од градских капија. (Спасић-Ђурић 2008: 155-156). Представе фалуса имале су значајно место у грчким култовима плодности. Али и у римском свету, и пре утицаја грчке религије била су позната аграрна божанства са фаличким мотивима, на првом месту Либер, али и раноиталско божанство са фаличким мотивима познато под именом Мутунус Титунус, кога је касније заменио Пријап. Централна снага ових божанстава концентрисана је у фалусу који има профилактичку улогу (Johns 2002: 9-18)

Вероватно су, из примарних култних вредности и сакралних својстава која фалусни мотив има у култовима, проистекла и његова секундарна, магијаска и профилактичка својства.

¹ Црвена боја, којом су бојене и дрвене фигурине бога Пријапа, симболише ватру, крв и има улогу у обредима свадбе, сахране, у обредима везаним за плодност земље. (Спасић-Ђурић 2008: 121-174).

² Заведен у инвентарној књизи античко византијске збирке под инвентарским бројем 2231. (Спасић-Ђурић 2008: 121-174)

VI Улога војске у производњи, увозу и дистрибуцији житарица на простору Горње Мезије

Освајање територије будуће провинције Мезије Римљанима је значило приступ новим сировинама, храни, људству, али највише сигурност у раније освојеним провинцијама, које су биле угрожене нападима са територија које су касније ушле у састав провинције Горње Мезије. Римска освајања нових територија пратила су исти модел, од слања постојећих војних одреда из већ умирених провинција, до организовања система одбране и градње путева. Доласком војске, покренуто је утврђивање граница и критичних тачака, најпре привременим објектима за одбрану, а касније и чврстим и трајнијим тврђавама. Ради лакшег контролисања територије, али и бољег снабдевања војника храном и опремом, грађени су путеви, у почетку између тврђава, а касније и широм провинције, спајајући их са главним магистралама Римског царства. Тиме су контакти међу становништвом удаљених области и различитих провинција олакшани, а вероватно и интензивирани. Још увек се спекулише са бројем легија и војника који су освајањем ових области дошли у контакт са становништвом које је већ живело на тим просторима.

Једна од најзначајних тековина римског друштва је устројство његове војске у првим годинама Царства. Постављањем јединственог борбеног апарата у том тренутку, организације која је у темељу била чврста, неминовно је дошло до потпуне доминације Римског царства које се ширило на три континента. Римска војна организација, утемељена на јасном хијерархијском систему, била је база од које се ширила римска урбанизација, језик и култура у освојеним областима, међу народима различитог друштвеног и социјалног уређења.

Присуство Римске војске у новоосвојеним областима, значило је, најпре, успостављење мира, а затим и развој локалне привреде у складу са потребама римске државе. У балканским провинцијама, али и у свим граничним провинцијама, постојала је стална опасност од варвара који су прелазили границе и пљачкали Римско царство, те је Римска војска у њима постављала сталне логоре. Везе цивилног становништва са војницима из логора унутар провинција биле су многоструке, и схватање функционисања свакодневног живота у насељима римском периода не би било могуће без проучавања војних односа са њима. На територији Горње Мезије, оснивање градова, мањих насеља, изградња комуникација и развој више привредних грана

повезано је са досељавањем Римске војске, и изградњом бројних мањих и већих утврђења за њихов смештај. Уочено је да се римски војни логори обично подижу у близини домородачких села, вероватно да би снабдевање војника храном и опремом било лакше, али и да би се домородачко становништво држало на оку.

Како су војна питања римског периода међу боље истраженим темама, и како је постојала корелација војске и локалног становништва, разумљиво је да нам истраживања римске војске посредно пружају сазнања о свакодневном животу припадника локалног становништва. Пред крај Августовог времена, 25 до 35 легија било је распоређено у пограничним провинцијама (Campbell 1994: 140), а оне су се ослањале на знатно већи број помоћних одреда, што би значило да су се у тим провинцијама осетиле демографске промене, које су са собом донеле и промене у привреди. Међу провинцијама са сталном војном посадом била је и Горња Мезија, чијој је територији присуство Римске војске донело знатне друштвено-економске промене, најпре у привредном, а потом и културном животу регије.

Антички писци, епиграфски споменици и остали материјални докази, говоре о присуству и улози римске војске на неком подручју, али и о самој унутрашњој организацији војног система. Вегеције (*Publius Flavius Vegetius Renatus*) је крајем IV века у свом делу *De Re Militari* или *Epitoma Rei Militaris*, представио римску војну организацију, али и како од регрутације до одласка у војну пензију тече војничка каријера. Захваљујући његовом делу, сазнали смо доста о унутрашњим односима у војним јединицама, али и о задужењима које војска има према локалној заједници и односима који владају са њом. Јединственост војног уређења широм Римског царства допушта да на основу његових записа доносимо закључке и о војном уређењу на територији провинције Горње Мезије. Иако из касноантичког периода, Вегецијево дело даје податке о начину регрутовања, обуци војника, зидању утврђења и војних логора, саставима легија и помоћних јединица, командама и задужењима унутар јединица, начину ратовања и наоружању, још са почетка царског периода. Из I века нам је и Јозефов опис Римске војске и њених кампова у делу *Јудејски рат (Bellum Judaicum)* 75. године нове ере. (*Titus Flavius Josephus: Bellum Judaicum, 3.5.*) Схвативши да су јој противничке војске доста јакe (Вегеције пише како су Гали били бројнији, Германи крупнији, Шпанци и бројнији и јачи, Африканци лукавији и здравији, Грци ученији и

вештији¹) и да се против њих мора борити једино добром организацијом изабраних људи, војника, којима је дисциплином усађено поштовање ауторитета, римска држава је направила борбену силу за коју се и данас верује да је једна од најбољих коју је свет икада имао. (Davies 1989: 3)

Доказ ефикасности те организације је њено трајање, и могућност да током целог века свога постојања обезбеђује војника на првом месту храном, али и опремом и другим неопходним добрима. Систем снабдевања војске храном, важан задатак који је захтевао решавање логистичких и стратегијских проблема, имао је за циљ да сваком војнику из дана у дан обезбеди довољну количину хране током трајања његове службе, било да је војник у рату или је са својом јединицом у логору. У решавање тог проблема, како сазнајемо из више извора, биле су укључене и државне и војне власти, јер је војска, као непрофитабилна организација, зависила од функционисања државне економије. Највероватније су приликом транспорта намирница у удаљене области ангажоване и приватне службе. У сваком случају, био је то комплексан систем коме су сви краци морали да функционишу како не би пропао. Правовремена набавка, складиштење и расподела основних намирница у многоме је допринела успеху римске војске, јер би она успевала да се успротиви непријатељу и без добре опреме, и са лошим оружјем, али успех најчешће изостане уколико је војска гладна.

Археолошким истраживањима широм некадашњег Римског царства, добијени су изгледи војних кампова, барака за спавање, главног штаба унутар логора (*principia*), и осталих објеката за смештај опреме и хране. Тиме имамо увид у услове у којима је војска живела у кампу. У провинцији Горњој Мезији биле су смештене 2 легије, у 2 војна логора, чије је присуство од II века сигурно потврђено. Широм провинције налазила су се мања војна утврђења, каструми или кастели, који су примали одреде ових легија или помоћних јединица. У њиховој близини развијала су се постојећа и настајала нова насеља, која су, вероватно, имала честе контакте са војницима.

Мрежа снабдевања римске војске храном отворила је многа питања која се тичу пре свега начина набавке хране – да ли је у питању набавка из удаљених подручја, или је у питању снабдевање из региона односно набавка од локалног становништва, или је, пак, то зависило од природе самих намирница (тежине, цене, кварљивости); затим, да

¹ Vegetius, *De re Militari*, 1.1.

ли је стратегија снабдевања храном подразумевала насилно одузимање хране од произвођача, да ли је војска учествовала у сакупљању пореза (мисли се на прикупљање пореза у природи, односно у делу производа), или је директно куповала за своје потребе, или је, са друге стране, уговорима обезбеђивала своје потребе. (Thomas, Stallibrass 2008: 1-12) Бројна питања у вези са исхраном Римске војске нису једноставна за решавање с обзиром да се тичу разнородних области, извора, археолошког материјала.

Начини снабдевања римске војске храном, наметнули су размишљање о проблемима са којима је била суочавана римска војна администрација: како обезбедити довољно основних намирница (првенствено житарица) у областима у којима није било природног потенцијала за њихову производњу, одакле их увозити и како даље дистрибуирати до војних одредишта, а притом их сачувати од кварења?

Нажалост, постоји више препрека у решавању проблема снабдевања војске житарицама на територији на Горње Мезије, на које наилазе археолози који се баве овом темом широм света. Комплексност теме захтева интердисциплинарна истраживања која изостају због недовољне количине новца којом обично располажу археолози при својим истраживањима те се искључују поједине анализе материјала које би довеле до прецизнијег и поузданијег решења. Такође и, цивилна насеља која су постојала око самих војних кампова, најчешће, нису истраживана у довољној мери да би се на основу њих могло говорити о разликама у археоботаничком материјалу унутар и ван војних утврђења.

VI.1. Снабдевање Римске војске житарицама

Одговори на питања како је у миру и током ратних похода Римска војска снабдевана намирницама, међу којима су основне биле житарице, били би довољни да се у потпуности схвати како је функционисала Римска држава. Спровођење захтева Римске војске према намирницама и опреми подразумевало је логистичку и стратегијску организацију која не би била могућа у друштву у коме не владају закони, и у коме не постоје јавне службе управљања и приватне службе транспорта и трговине. Бројност и раштрканост Римске војске почетком Принципата, условили су флексибилан систем снабдевања војника намирницама и опремом.

Сваки војник који је служио у царској војсци имао је редовна следовања хране, која му је у почетку обезбеђивала држава, а касније је плаћао сам тако што му се од плате одбијао износ за храну. (Davies 1989: 188; Herz 2007, 308-313) Начин на који је храна стизала до војника није увек био исти и није свуда важио, пре свега зато што се војска налазила у различитим природним окружењима, а приступ путевима и ресурсима некада није био могућ. Ипак, основна војникова следовања у храни и пићу, била су вероватно иста широм Царства, те нам подаци из извора или налази из других провинција надокнађују слабо познавање прилика у вези са војним питањима на територији Горње Мезије. Срећом, сачувано је више докумената на папирусима, дрвеним плочицама, керамици, и др, која нам дају податке о износу за који је набављана основна храна за војника, као и о намирницама која су спадала у редовна следовања једног војника. (Campbell 1994: 183-185) Војницима у Горњој Мезији, као и у другим провинцијама, основне намирнице су биле:

- несамлевене житарице (према наводима из египатских папируса, количина која је дневно давана војнику је 3 либре =982,35 g, и према тим вредностима је већина аутора правила прорачуне (Davies 1989: 187,191; Петровић 1981: 54-55), док код неких аутора наилазимо на нешто мање количине од 880 g (Kehne 2007: 324; Phang 2008: 254), мада се верује да је количина прописаних житарица варијирала према положају и чину (коњаницима су прописиване веће порције, као и вишим официрима) (Roth 1999: 15), док је током ратних похода свима следовала иста количина намирница¹)
- месо, најчешће димљена сланина (*laridum*); количине меса које су давале војницима нису нам познате. Према египатским папирусима војник је добијао 2 либре меса дневно (што би било око 650 g), а према наводима Тацита, остале хране, мимо житарица је било укупно око 620 g (Kehne 2007: 324), док је месо у свакодневной исхрани било до 160 g, (што је вероватније)
- поврће и воће
- мало соли

¹Полибије је навео да војник месечно једе 64 *sexterii*, (или 4 *modii*) житарица, или 2 *sextarii* житарица дневно (то је око 880 g житарица дневно). (Roth 1999: 19) Једино се сматра да је количина житарица која је следовала коњаницима била већа

- мало маслиновог уља
- вино лошијег квалитета (*acetum*)

Као што је речено, војнику је месечно примање (*stipendium*) било умањено за износ потребан за храну.¹ Полибије је навео колика су следовања римског војника у житарицама, и да је, у време Републике, о томе бринула држава. (Polyb. *Histories* 1.68.5, 9) За исти период, постоји више посредних доказа да је војник имао следовања у жити и осталим основним намирницама, и да је за потребе исхране војске коришћен новац који се издвајао од редовне војникове плате уколико је реч о римском војнику, или му је жито куповала Римска држава, уколико је реч о савезничком војнику. (Roth 1999: 14) Како је од војника издвајан увек исти износ за потребе хране, верује се да су то биле утврђене намирнице и да је њихова набавка била регулисана. Али како су тако велике количине житарица, али и остале хране, набављане, чуване и превожене до војника?

Основу римске војничке исхране чиниле су житарице. Војне и државне власти подједнако су учествовале у обезбеђивању резерви хране за војску која је била у својим логорима, и за војску која се налазила у неком војном походу. Ретко се аутори усуђују да дају тачан број војника у периоду римског царства. Пре доласка на власт Септимија Севера, крајем II века, широм Царства било је распоређено 30 легија, око 480 помоћних јединица (ала и кохорти), у Риму се налазило око 12000 војника, а у флотама по Медитерану и провинцијама око 30 000 људи. Заједно са службеницима и осталим помоћним особљем, била би то бројка од 480 000 војника, морнара и осталих. Ако би се тај број помножио са количином житарица која је спадала у дневно следовање, (око 1 kg) испало би да је за издржавање војске у Царству било потребно око 480 тона житарица дневно² или 175 200 тона годишње. Осим војника, који су, углавном, користили пшеницу у исхрани³, у војсци су се налазиле животиње, коњи, мазге, волови, које су служиле за јахање или као теглећа снага, које је, такође, требало хранити. Прорачуни су да је за прехрану животиња било потребно 670 тона јечма, и

¹Према документима на којима су представљени трошкови римске војске из касног I века.п.н.е.издвајано је 80 *HS* (сестерција) од плате војника за храну (*in victum*) *P. Gen. Lat.* I. (88–90 A.D.) [= Fink (1971) no. 68]; и, вероватно, је исти износ издвајан и у време Царства

² према прорачунима Кехне-а, 423 тоне, јер је он рачунао да војник дневно добија 880 g житарица, а онда би то годишње било 154 395 тона (Kohne 2007: 326)

³ Према наводима Вегеција, војник који би из неког разлога био кажњен, добијао је уместо пшенице јечам, који се сматрао лошијом храном (Vegetius, *De re Militari* 1.12)

1100 тона сена на дан за око 110 000 коња и око 60 000 мазги. (Kohne 2007: 326) (Т.ХI. Табела 3)

Није познато колико се тачно војника налазило на територији Горње Мезије од почетка царства до касноантичког периода, али се сигурно зна да су на њеном простору биле стациониране 2 легије¹ и неколико (неки аутори наводе 2 *allae* и 8-10 кохорти од средине II века)² помоћних јединица. Према томе, значило би да је у провинцији било, на крају II века, око 6000 (Holder 2003: 101-145)³ војника помоћних јединица и око 9 000 (или 10 000, ако је број војника у легији око 5000) легијских војника. Служећи се већ приказаним формулама, за војнике стациониране у Горњој Мезији било је потребно око 15000 kg (или 16000 kg) пшенице дневно, односно 5475 тона (или 5840 тона) годишње.

Истраживања на холандском гвозденодобском локалитету *Vassen*, повезаним са келтском популацијом, потврдила су постојање интензивне земљорадње претпостављене након прегледа авиоснимака на којима су се јасно видела правоугаона поља од којих је скоро свако заузимало по 16 ha. Како, највероватније, није одмах дошло до промене у начину обраде земље и како је, вероватно, на имањима радио исти број људи и након римског освајања, прорачуни су изведени на основу следећих параметара: на пољима величине 16 ha у исто време продуктивно је око 8 ha; величина поља пружа могућност да су ту била повезана 2 имања са укупно 15 људи; за сваког појединачног члана претпоставка је да је трошио око 0,6 kg пшенице (годишње је 15 људи трошило око 3200 kg). Житарице на овом пољу добијане су радом ових 15 људи и приходи су, према грубој процени, износили око 1000 kg по хектару. Приносу се одбијало око 200 kg за наредну сетву, а на продуктивних 8 ha добија се количина од 6400 kg годишње. То, даље, значи, да су на овом пољу добијани вишкови. Међутим, ово је идеална слика, у којој су временске прилике допустиле принос датог обима, а узета је могућност да се поље на угару остављало једну годину, а не две, што је, такође могуће. Непоузданост прорачуна огледа се и у потпуно другим излазним резултатима

¹ Број војника у легијама је предмет многих студија, али се обично узима да је укупно људства у Царској легији било 4800 (пешака, коњаника, артиљераца, као и лекара, занатлија, инжењера који су радили у војсци), мада је питање да ли је прва кохорта у легији имала више војника, те да ли је онда број војника у легији 5280

² Mirković 1968:33

³ Holder каже да су на територији Горње Мезије почетком II века боравиле 2 але и 10 кохорти, и да је тако укупан број војника помоћних јединица био око 6600 (Holder 2003:101-145).

уколико би се било који од параметара заменио.¹ (Bakels 1996: 330-331) Сличан овом, је и прорачун који нам је Bakels пренео у свом раду, а који је објавио А. Kreuz (1994/95) и тиче се исхране Римске војске у региону *Wetterau* у Немачкој, године 165, када је војска бројала 8312 војника, 2121 коња и 976 товарних животиња. Рачунајући да сваком војнику треба 1 kg немлевених житарица дневно, а да је нето принос са једног хектара земље 800 kg, добија се да је за војсци потребан 4171 продуктивни хектар, односно за сваког војника потребно је 0,50 ha. Како је најбоље остављати земљиште без усева једне године, онда би у случају задржавања војске на једном месту обрадиву површину за сваког војника требало дуплирати. (Bakels 1999: 330) Наравно, не треба заборавити да се житарицама хране и њихови произвођачи, те се добија да је укупна површина потребна за издржавање радника и војске 91 km² (9100 ha), а за производњу хране за стоку 52km² (5200 ha). Закључак би био да је регион *Wetterau*, површине око 75 km², теоретски могао да обезбеди вишак житарица којим би се хранила војска, и њихове животиње.

Због слабе истражености преримских насеља на територији Горње Мезије, нажалост, не располажемо ни приближним подацима о размерама обрадивог земљишта, нити о броју становника који је та имања обрађивао. Претпоставке су да је већина становништва живела од сопствене производње, јер за друге начине прибављања основних прехранбених производа, немамо доказе. Да ли је та производња повећана доласком римских војника којима је било потребно, како смо израчунали, 5840 тона пшенице годишње, са 160 km² (16000 ha) обрадивог земљишта, али не само војника, већ и трговаца, лекара, уметника, који сами нису учествовали у производњи, остаје нам да нагађамо. Свакако, број становника на територији Горње Мезије је порастао већ у I веку, али да ли је и број становника који су се бавили пољопривредом порастао, не можемо да тврдимо, с обзиром на досадашњу истраженост преримских али и римских насеља на том простору. Претпостављамо да су поједина земљишта, која пре доласка римске власти нису обрађивана, сада постала *ager publicus* (државно земљиште), и да су дата под закуп слободним сељацима како би их обрађивали, а за коришћење земљишта би плаћали приносом са имања.

¹ У случају да је на имањима живело 30 људи, или ако је нето принос мањи по хектару, вишак не би постојао

VI.1.1. *Како је вршена набавка житарица за војску?*

У периодима мира, када се војска налазила у својим камповима, градови и заједнице имале су обавезу да житарицама снабдевају трупе које су им смештене у близини, а за то им је Римска држава плаћала из државне благајне, додуше чешће испод тржишне цене. Војска је некада вршила и одузимање житарица од цивила, без плаћања, али се верује да је у периоду мира то била реткост. (Herz 1999:314)

Набављање житарица за војску спроводиле су:

- држава, преко провинцијских и муниципалних службеника
- сама војска, преко војних служби

Како Царство није могло да развије јединствен систем снабдевања војске житарицама и осталим намирницама, у различитим друштвено-економским окружењима у којима су јединице биле смештене и при честим пресељењима војске, лакше је било применити флексибилан начин набавке хране према постојећим условима. Држава је могла да обезбеди житарице за војску из извора које је она директно контролисала:

- директним порезом *tributum* (порез на земљу (*tributum soli*) или лични порез (*tributum capitis*)) који су плаћали сви становници провинција са или без грађанског права, који је у неким провинцијама износио 10% приноса (*decuma*)
- приносима са државног земљишта које је постојало у свакој провинцији, а које је давано појединцима у закуп под условом да се са њега одваја 1/3 приноса за државу (Berger 1991: 478)
- куповином житарица од провинција које су имале вишкове (*frumentum emptum*) према износима које је формирала држава. У том случају, држава би формирала фиктивну тржишну цену житарица по којој би се њихова употреба у војсци рачунала, и по тој цени је куповала житарице из провинција. У случају да држава није успевала да обезбеди довољно житарица за војску, увек је могла да купи житарице и остале намирнице према нормалним тржишним ценама од приватника (*coemptio*). (Herz 1999: 314)

У почетку је Држава успевала да испуни обавезе према војсци које се тичу набавке житарица, док је касније, када је број војника нарастао, изванредан износ је био одбијан од војничке плате којом је храна купована.

Сама војска је, такође, набављала житарице за сопствене потребе, тако да су унутар војних јединица постојале службе задужене за снабдевање јединице намирницама. Војска је житарице набављала:

- са војних имања
- реквизицијом од цивила

Осим што је заједно са државом учествовала у прикупљању пореза у провинцијама, војска је производила део својих потреба на имањима око кампова, која су, правно, припадала јединицама у кампу. Те простране области *territorium* или *prata legionis* нису биле у саставу муниципалних територија углавном су коришћене за напасање стоке и товарних животиња, за јахање, али и за земљорадњу. На пословима обраде земље били су упуслени и сами војници, али и цивили или ветерани којима је земља додељена на коришћење од стране државе. Поједини налази са територије Горње Мезије указују да су територије у власништву војних јединица у време Александра Севера проширене. (Попович, И. 1988: 204) За владу императора Септимија Севера везује се и оснивање посебног пореза у природи којим је војска снабдевана житом – *annona militaris*

Annona militaris је био директни пут којим је војска долазила до намирница. Сакупљање пореза у намирницама у корист војске, вероватно је започело у време економске кризе која је захватила велики део Царства (крај II века), док је у исто време било и све чешћих унутрашњих и спољних ратних окршаја.¹ Порез је примењиван у свим областима са сталном римском војном посадом, а најчешће су сами војни одреди сакупљали порез. Настале су многе војне функције којима је једини задатак био прикупљање *annona*-е. У градовима, где није могло бити исплате пореза у природи, сакупљан је новац. Међутим, овај порески систем није стриктно примењиван све до потпуне политичке и економске кризе у III веку, када се претпоставља да је велики део војничке плате у новцу (*stipendium*) био замењен примањем намирница сакупљеним применом *annona militaris*. Стриктнија примена овог пореза везује се за Диоклецијанове реформе са краја III века. Раније је плата у новцу давана војницима преко *aerarium*-а или провинцијског *fiscus*-а, које су располагале јавним финансијама,

¹ Грађански ратови и ратови на Истоку

док се порезом у природи цео финансијски систем Римског царства вратио на систем из прошлих векова, а сада је генерализован на простор читавог Царства. Читав административни апарат повезан са прикупљањем *annona militaris*-а био је под руководством *praefectus pretorio*-а.¹

Војска је некада вршила и одузимање житарица од цивила, без плаћања, али се верује да је у периоду мира то била реткост. (Herz 1999:314) Када је војник на службеном путу, или пак цела јединица на маршу, постојала је обавеза смештања и храњења тих војника у регионима у којима су се налазили, и то је, вероватно, био велики терет за мале заједнице, какве су биле и оне на простору Горње Мезије. Дешавало се да војници не плате смештај и храну, и због тога су се многе заједнице буниле, те је цар Клаудије наредио изградњу мањих одморишта уз војне путеве кроз царство. (Kehne 2007: 328)

Начин на који је римска држава решавала проблем набавке намирница и новца за војску утицао је и на локално становништво у провинцији Горњој Мезији. Систем опорезивања становника провинција у новцу и у природи како би се обезбедила материјална средства за војску био је, вероватно, нов за житеље овог дела Царства.

¹ Овај, нови војни порез, није само укључивао расподелу житарица и друге хране војницима и цивилним службеницима, већ је подразумевао давање хране за стоку, војне одеће, и друге војне опреме. *Actuarius* је био службеник надлежан за дистрибуцију добара сакупљених применом пореза за војску, а такође је руководио државним складиштима житарица у провинцијама. Он је војним јединицама, за које је био задужен и за чије је снабдевање добио дозволу од званичног прикупљача пореза *susceptor*-а, достављао основне намирнице. Вероватно је изградња великог броја *horrea* на територији некадашње Горње Мезије крајем III и почетком IV века имала везе са применом овог система опорезивања. Грађевине чврстих темеља и већих димензија, углавном тумачене као житнице, налазе се на многим касноантичким локалитетима и везане су како за цивилна тако и за војна насеља. У селу Маскаре, код Тополе, откривени су темељи грађевине од ломљеног камена повезаног малтером. Претпоставља се да је грађевина имала и спратну конструкцију, док је са спољне стране ојачана пиластрима, а кров би био на две воде. Пронађеним новцем грађевина је датована у IV век, али је убрзо и срушена. Из истог периода и сличних карактеристика су и житнице откривене на Бољетину, Чезави, Великом Градцу, Медијани, Гамзиграду, Пећи. Сматра се да се већи сабирни центар IV века налази на локалитету Градина код Пећи, где су откривене четири грађевине приближно истих димензија које су распоређене око једног трапезоидног дворишта. свака од ове четири грађевинесастоји се само од једне издужене правоугаоне просторије, дуге око 75 m широке око 12 m. Пре III века немамо трагове насељавања овог простора. Насеље за које се везују ови објекти налази се испод данашње Пећи. На Гамзиграду је грађевина са краја III века, димензија 44×16 m, којој је унутрашњи простор подељен на 3 брода једнаке ширине, а на зидовима са спољне стране су пиластри, и верује се да јој је функција била истоветна као код грађевина у Маскарама и Пећи. (Срејовић, 1983) Из истог, касноантичког периода, су и пољопривредна добра са вилама из околине античког Наисуса (вила на Винику, вила на Горици, насеље са вилама Медијана) као и вила у Анинама (Арсиф, Чебашек 2008: 69). Иако су имања оваквог типа у ранијем периоду била позната у провинцијама Далмацији и Панонији, за сада, немамо доказе о постојању *villa rustica* у провинцији Горњој Мезији пре краја III века. У оквиру таквих имања, осим просторија за становање, постоје и просторије за смештај и прераду пољопривредних производа, вероватно гајених у околини имања. Житнице налажена на Медијани, судећи према димензијама појединих складишта (88×27 m), указују на велику количину производа добијаних са околних имања. (Петровић 1994: 16)

Заузимањем територија и стварањем нових провинција Галије, Германије, Британије, Реције, Паноније, Мезије, почетком Принципата порески систем је проширен. Њихова обавеза је била да издржавају и снабдевају житарицама војне јединице стациониране на њиховој територији.

У ратним кампањама набављање хране вршено је и реквизицијом од домаћег становништва, мада се сматра да је та мера само повремено примењивана. Ако је било могуће, сви ресурси на непријатељској земљи су коришћени за снабдевање, а до намирница се долазило пљачком, отимањем. Осим начина прибављања хране за војнике и стоку, пљачкањем и одузимањем намирница и трошењем његових извора слабљен је непријатељ. Међутим, иако је у току рата то био најлакши начин да се дође до резерви житарица, бројност римске војске у походима не дозвољава њихово издржавање само на тај начин, нарочито ако је у питању пољопривредно неразвијено подручје. Осим тога, није увек било безбедно харати по непријатељским имањима, јер су групе послате у потрагу за храном осетљивије на нападе и дешавало се да нестану читави одреди. (Kehne 2007: 330-333)

VI.1.2. Организација снабдевања Римске војске житарицама

Првенствену одговорност према војсци у провинцији, по питању снабдевања, имао је *управник провинције (legatus Augusti)*. Управници провинција били су везани за војне прокураторе, *frumentarii*¹ у свом оригиналном значењу, који су имали дужност куповине или сакупљања житарица за војску. Некада су управници провинција морали да интервенишу у случајевима корупције и неправилности у систему прикупљања и транспорта провинцијског жита трупамма. (Tacitus, *Agricola* 19.4) Ово би значило да је било злоупотреба од стране војника, али, вероватно, и особа задужених за транспорт житарица војсци. Већ је речено да је на простору Виминацијума откривен споменик са именом једног *frumentarius*-а. (Mirković 1986: *IMS* II n.47, 84) Да ли је он имао везе са снабдевањем војске са територије Виминацијума житарицама, или је ипак у питању његова улога обавештајца римске државе, не знамо.

У самим војним јединицама постојала су одговорна лица за набављање, чување и расподелу житарица. У свакој легији *primus pilus* (командант прве кохорте), који је

¹ *Frumentarius* (*frumentum* је латинска реч за житарице) је, у почетку, био војник задужен за снабдевање војске житарицама, а касније се ова функција везује за обавештајну службу Рима у провинцијама

под својом командом имао *centurio frumentarius*-а, био је у директном контакту са прокуратором (*frumentarii*) задуженим за снабдевање војске житарицама. У помоћним јединицама тај посао је обављао *sumus curator*, који је њима био задужен за снабдевање. Они су били одговорни да за новац који је дат јединицама купују храну од локалних трговаца, и они шаљу одреде војника ван кампова да купују или донесу житарице из складишта која се не налазе у камповима. Пронађено је више доказа да је сама војна јединица имала задужења везана за набављање и расподелу житарица.¹ Нажалост, сачувани папируси, углавном, односе се само на провинције Сирију и Египат, док нам је једини документ на папирусу ван ових простора *pridianum* везан за *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* где налазимо дужности војника који су боравили у Доњој Мезији око 105.године. Неколико војника те кохорте било је из Доње Мезије послато у Галију² како би сакупили житарице и одећу, док је један одред послат да брани конвој са намирницама упућеним преко Дунава, вероватно намењен војницима који су већ били у Дакији, у ратној експедицији. Војници су, према истом документу, били и на бродовима који су превозили житарице, и штитили их од непријатеља (Fink 1958: 102-116; Т.ХП.Табела 1) При организацији снабдевања војске житарицама, узимане су у обзир и удаљене области из којих је било могуће увести потребну количину намирница. То се нарочито дешавало током ратова када је на једном месту био сконцентрисан већи број војника.

Са територије Горње Мезије немамо информације о задужењима војника који су чинили посаду легија и помоћних јединица те провинције, али можемо претпоставити да су и унутар горњемезијских гарнизона постојале сличне војничке дужности као што наводи *pridianum* кохорте *I Hispanorum*. Сазнања која имамо о организацији војске и функцијама које су обављали поједини официри дозвољавају да верујемо да су војници легија са територије Горње Мезије слати у друге провинције ради прибављања хране, или на бродове како би штитили испоруке житарица до војних кампова. С обзиром да је велика количина житарица за војне потребе увозена из других провинција на

¹ Папируси откривени у Египту дају нам преглед војне документације, у којој се виде дневне дужности војника легија и помоћних јединица. Документи везани за *cohors XX Palmyrenorum milliaria equitata*, која је била стационарирана у Дура Еуропосу у Сирији, пружају нам детаљан увид у активности једне јединице са почетка III века. (Fink 1947: 159-170)

² Могуће је да оближњи простори нису више могли учествовати у стварању резерви житарица за предстојећи рат са Дачанима, те да су и удаљене области попут Галије, биле укључене у припремање намирница за рат. Вероватно су војници других јединица, такође, слати по житарице, али не знамо у ком правцу

територију ове провинције, сигурно је да број војника са дужностима у вези са снабдевањем храном, није мали.

VI.1.3. Снабдевање војника у ратном походу житарицама.

У време ратног стања, начини снабдевања и исхрана војника били су нешто другачији, и у поход је сваки војник са собом носио такозвану „гвоздену порцију”, која би му трајала 3 дана. Таква порција се састојала од *lariduma*-а (сланине), *bucclatum*-а (препеченог хлеба - двопека) и *acetum*-а (киселог вина). Храну су осталих дана, углавном, набављали са непријатељске територије, пљачкајући житна поља или складишта, или реквизицијом од домаћег становништва. Губитак извора хране, односно мањак приноса или неповољно доба године у којем нема приноса, скраћује трајање рата, док га довољна количина хране продужује. Када војска има намеру да се улогорује на некој територији, најчешће прибегава штедњи у потрошњи житарица са околних имања. Катон Старији је говорио *Bellum se ipsum alet* (*Рат храни сам себе*) (Livy, *Ab urbe condita libri XXXIV.9.12*) и да је несташница хране јача од сваког мача. Ако је планиран дужи боравак у логорима на непријатељској територији, онда се војницима довози храна. *Pridianum* за *cohors I Hispanorum* нам говори о послатим војницима из ове кохорте који би штитили конвоје са житарицама упућене на непријатељску територију у време рата са Дачанима. (Fink 1971, no.63)

У случају непријатељске опсаде, користе се залихе хране из складишта, и зато је свако римско војно утврђење имало складишта унутар тврђава, која су редовно снабдевана. Тацит је наводио да сваки логорски камп треба да има складиште житарица које би трајале годину дана. (Tacitus, *Agricola* 1.21) У Горњој Мезији, на дунавском лимесу, откривено је више објеката за складиштење житарица унутар војних утврђења.

VI.1.4. Складиштење и дистрибуција житарица за војску

У време Принципата регионална дистрибуција прикупљене хране и новца за војне потребе руковођена је од стране главног финансијског државника у провинцији (*procurator Augusti*), који је био под сталним надзором *a rationibus*-а из царске канцеларије у Риму. *Procurator Augusti* имао је дужност, између осталог, да, у случају

потребе, организује транспорт житарица, уља, вина, и др. бродовима из других провинција.

Научници се већ деценијама баве питањима организације Римске војске, у којој је логистика како у време мира, тако и у рату дала значајан допринос успеху римских освајања. Путеви, мостови, канали, бродови, складишта, продавнице, део су логистичке инфраструктуре и налазе се у систему снабдевања војника храном и опремом. Питање је како су намирнице транспортоване до војске, и Breeze је на њега покушао да одговори применом 4 модела: (Breeze 2000: 60-61)

1. градови (муниципијуми) су превозили намирнице (житарице) које су прикупљали од становника са своје територије до војних кампова
2. градови су ангажовали приватнике који би транспортовали житарице до војних кампова
3. војска је сама прикупљала и превозила намирнице из производних центара
4. војска је унајмљивала приватне превознике која би за њу вршила транспорт до кампова

Сва четири модела требало би узети у обзир као могућа, јер нам различити извори дају различите информације. (Breeze 2000: 60-61) Углавном, ни за једну претпоставку о транспорту житарица до војника немамо сигурне доказе. Из Египатских папируса нам је потврда да је прикупљани порез у житарицама (*decuma*) сакупљан у регионалне депое¹, а пренос до ових депоа било је задужење муниципалних заједница, док је из депоа до војних кампова, пренос био препуштен држави на уређење, и он је обављан од стране приватних превозника или војника. (Kehne 2007: 328)

Транспорт до складишта и из складишта до војника у другим камповима, био је организован, и у томе су, вероватно, учествовале провинцијске службе и сами војници. Могуће је да су те послове обављала и приватна лица. У провинцијама је биран *cursus vehicularis*, чија задужења су била вођење курирске службе и службе транспорта у Римском царству. Ова служба обезбеђивала би смештај и намирнице државницима и куририма који се крећу путевима кроз провинцију. Како је таква функција била отворена за злоупотребе, управник провинције би постављао ограничења за све који се крећу путевима, те су право корушћења ових услуга имала само овлашћена лица, а то

¹ Распоред задужења војника *legio III Cyrenaica*, смештене у Александрији, приказује списак војника послатих у житнице по пшеницу у Неаполис и област *Mercurium*, предграђе Александрије (Fink 1971, no.10)

су, између осталог, чланови канцеларије управника провинције, војници који пролазе овим путевима, војни званичници са важећим налозима, и сво особље у вези са одговорним лицем за снабдевање војске житарицама. (Kehne 2007: 329) Овде се не помињу приватна лица која су трговала житарицама за потребе војске, иако се претпоставља да су таква приватна предузећа постојала.

Војници су били честе муштерије приватних трговаца одећом и храном, који су пратили војна померања и снабдевали их добрима која су им била потребна. Уз војне кампове налазе се читава насеља трговаца - *canabae* која су задовољавала потребе војника. Целе јединице снабдеване су намирницама преко *negotiatores*-а, који су некада имали дугорочне уговоре са одређеним војним јединицама, а има и случајева у којима су сами војници имали таква приватна предузећа за трговину житарицама. (Levick 2000, no.95) Насеља, *canabae*, око војних логора било је на територији Горње Мезије, али она нису систематски истраживана, и њихов однос са војним логорима нија још увек могуће јасно дефинисати.

Транспорт житарица до војних јединица, када год је то било могуће, обављан је воденим путем, којим су могле бити довежене веће количине хране и који је био доста јефтинији од транспорта копненим путевима. Запрега са две упрегнуте мазге могла је да носи само 270 kg до 500 kg на раздаљину од 30 km дневно, док је запрега од четири мазге имала капацитет од 450 kg до 650 kg за исту раздаљину. Упрегнути волови имали су још мању товарну моћ, те су и најмањи типови бродова могли да превезу веће тежине. Према тестираном *Zwammerdam munit* брода, који има равно дно, дужине од 20 m до 34 m, а ширине од 3 m до 4.5 m, израчунато је да му је капацитет био 35 тона, а у највећој верзији и до 110 тона. Зато су речни токови били максимално коришћени, често повезивани каналима или вучном службом. Верује се да су провинцијске флоте, такође, превозиле намирнице за римску војску. (Kehne 2007: 328-329)

Транспортоване житарице смештане су магацине, који су се најчешће налазили унутар утврђења, како би резерве биле сигурне. Свака тврђава имала је свој дрвени или зидани *horreum*, који је примао довољно житарица за ту јединицу за годину дана. У пограничним зонама, на стратешки важним позицијама или на погодним местима дуж путева, река, морских обала, било је тврђава са већим бројем складишног простора. То би могле бити трајне базе за снабдевање војске, а постоје индиције да су се на горњемезијском дунавском лимесу таква складишта налазила на простору око ушћа

Поречке реке у Дунав. Објекти откривени на овом месту¹ указују на сабирни центар за житарице које су даље дистрибуиране у околне кастеле. Ово је природно заштићен простор који је близу два велика војна утврђења, Велики Градац (*Taliata*) и Голубиње, са сталном војном посадом која је ту боравила кроз цело раздобље постојања живота на лимесу од I до VI века. Ушће Поречке реке представља и једину раскрсницу у Ђердапу и одавде је постојао пут који је водио на југ према Тимочкој долини, док је према истоку пут водио преко Мироча и станице забележене на Појтингеровој карти као *Gerulata* до Егете (Брза Паланка). (Tab. Peut. *segm.* VI) Претпоставка је да се у време касне антике овде налазио сабирни центар и да је изградња ових објеката повезана са стриктнијом применом војничке таксе (*annona militaris*) у време Диоклецијана, када је изграђен највећи број зиданих објеката за складиштење житарица - *horrea* на територији Горње Мезије. (карта 4) Нажалост, унутрашњости два легијска логора ове провинције, Сингидунума и Виминацијума, нису истраживане те немамо податке о објектима за чување житарица из њих. Положај ова два логора може сугерисати да се у њима, такође, налазио већи број просторија за чување намирница, и да су одатле житарице дистрибуиране осталим утврђењима с обзиром да су оба логора имала излаз на Дунав, и да су се налазила на главном сувоземном путу кроз провинцију Горњу Мезију.²

Као могући логистички центри на горњомезијском делу Дунава помињу се Курвинград код Костола (Понтес) и Конопиште. На оба места налазе се *horrea* које се везују за припреме Трајанових трупа за рат са Дачанима 100. године. (Petrović, Vasić, 1996: 15- 27) За ова два локалитета, постоје оскудни подаци о објектима пронађеним на њима. На локалитету Конопиште, који се налази низводно од села Мале Врбице,

¹ Ушће Поречке реке преграђено је бедемом од камена. Бедем је управан на корито реке и укупна дужина бедема износи 450 m. Иза бедема ка унутрашњости, на десној обали реке размештено је неколико објеката: две куле квадратне основе (5×5 m), постављене на међусобном растојању од 15 m. Откривени су трагови велике грађевине А (16×9 m) без преградних зидова, са широким вратима окренутим ка југу и подом од опека. Грађевина В је сличних размера (15×9 m) са зидовима од камена и са унутрашњим простором у коме су откривени темељи два ступца. Откривена тврђава (60×60 m) постављена уз бедем који преграђује долину Поречке реке, на њеној десној обали имала је широки улаз од 4 m својој јужној страни, а на северној страни мањи пролаз ширине 2 m. У унутрашњости тврђавице нису откривени објекти, нити бројан археолошки материјал, сем уломака кровних опека који указују на могућност постојања објеката на источној страни покривених кровом који је стајао на дрвеним стубовима. Објекти највероватније припадају периоду касне антике када је дошло до консолидације лимеса, док се испод ових објеката налазило на трагове објеката од слабог материјала који се датују у II – III век (вероватно бараке од дрвета). Грађење ових објеката повезано је са новим пореским системом са краја III века, и стриктном применом војничке таксе (*annona militaris*) (Петровић 1981: 53-64)

² Претпоставка о постојању пристаништа на Виминацијуму поткрепљена је са више откривених споменика на његовој територији, о чему ће тек бити речи, док се пристаниште у Сингидунуму помиње тек у VI веку

наилазило се на темеље зграда неправилних четвртастих основа (8.85×7.70 m), као и на дужи објекат 35 m, који је подељен у 5 просторија. Малобројан археолошки материјал, који се претежно састојао од фрагмената амфора карактеристичних за I и II век, налажен унутар објеката није допустио прецизније закључивање о намени објеката. Верује се да су то била складишта за житарице и за осталу храну. (Petrović 1996: 101-103)

На око 1 km низводно од Конопишта, између Конопишта и Понтеса, налази се локалитет Курвинград који је након изградње Хидроелектране потопљен. Верује се да је истражени простор био погодан за смештај житарица, и да је у близини било пристаниште које је уништено ерозијом. Као и код објеката у Конопишту, и овде се ради о веома оскудном археолошком материјалу у виду фрагмената амфора I и II века. Локалитет је, остацима новца, датован у крај I и почетак II века. Нажалост, димензије *horreum*-а нису могле бити утврђене. (Trbuhović 1986: 60-70; Petrović 1996: 101-103)

П. Петровић даје могућност да је читава тераса изнад Дунава, од Конопишта до Курвинграда, имала објекте за складиштење житарица и осталих намирница и опреме за војску, у дужини од 1 km, а да се датовање у крај I и почетак II века може везати за време изградње Трајановог моста, када се у овом делу налазила велика концентрација војника и цивила која је радила на изградњи моста и захтевала простор за спавање, јело и чување алата. (Petrović 1996: 101-103) Свакако је тих година на простору око Костола (Понтеса) боравило доста и војника и цивила и за свакога од њих требало је око 1 kg житарица дневно. Како се већина тих људи привремено налазила на овом простору, могуће је и да су многи објекти саграђени у том тренутку, били привременог карактера, од лаганих материјала. У тако подигнутим, најчешће дрвеним складиштима за жито, смештане су житарице, вероватно довожене из разних крајева Царства, из којих су стизале и војне јединице. Могуће је, да су заједно са војним јединицама из других провинција слати и конвоји са намирницама које су њима биле намењене.

Током градње моста и осталих грађевинских радова на простору Ђердапа мора да је долазило доста трговаца који су ту видели своју шансу за богаћењем. Своју робу на велико и мало они су нудили и цивилима и војницима, а вероватно је међу њима било и оних који су трговали храном. Изграђени путеви и уређени речни канали свакако су им за то пружали могућност.

Претпоставља се да су до дунавског лимеса, односно до складишта на ушћу Поречке реке и осталих дунавских тврђава, намирнице довожене из унутрашњости

провинције, односно из великоморавске житнице. Сам назив муниципијума основаног на ушћу Раванице у Велику Мораву, у плодној долини, *Horreum Margi*, упућује на функцију овог насеља за шири регион. (Mocsy 1974: 215) Положај му је омогућавао сигурне и брзе контакте и са севером и са југом провинције, како сувоземним путевима тако и речним токовима, те не чуди претпоставка да се тај град старао о снабдевању римских гарнизона на дунавском лимесу, и да је он био центар прикупљања житарица намењених даљој дистрибуцији у више мањих сабирних центара дуж горњомезијског лимеса. (Rickman 1971: 318)

За ушће Западне у Велику Мораву, у близини средњовековног Сталаћа, такође је дата претпоставка о постојању мањег сабирног центра за намирнице које би се ту могле прикупљати из централног дела провинције, долином Јужне Мораве, као и са југозапада, из Дарданије, мада истраживања на локалитету Бедем, у селу Маскаре, нису потврдила такву претпоставку.

Осим логистичких центара, где су могле бити смештене резерве житарица за већи број тврђава и из којих је жито дистрибуирано до појединих тврђава, на самом дунавском лимесу постојала су утврђења унутар којих су откривене зидане *horrae* чији су капацитети задовољавали потребе за житарицама (вероватно за годину дана) формација смештених у њима. Међутим, не треба искључити могућност да су из њих снабдеване и друге војне јединице, нарочито у ратним сукобима Римске војске са Дачанима почетком II века, али ни то да је вероватно постојало још оваквих складишта било оних привременог, или трајног карактера, у горњемезијским утврђењима. Дуж горњемезијског лимеса од Београда до Прахова, уз Дунав се нижу римске фортификације различите по облику, величини¹ (највећи број тврђава имао је површину од 1 ha до 2,5 ha) и намени, које су се уклапале у општи систем римског утврђивања граница.² Истраживања на овом простору на првом месту су била усмерена ка утврђивању димензија и начина градње тврђава, како би се добила општа слика овог

¹ Највећи број тврђава имао заузимао је површину од 1 ha до 2,5 ha (такве су тврђаве у Чезави (*Novae*), код Доњег Милановца (*Taliata*), код Караташа (*Diana*), код Костола (*Pontes*). Тврђаве тих димензија могле су да приме посаду од 500 пешака, што би значило једну помоћну јединицу, односно кохорту (*cohors quingenaria peditata*). За смештај коњичке јединице биле су потребне тврђаве већих димензија од 5 до 5,5 ha (*allae miliarae*) каквих на Ђердапском делу лимеса није било. (Petrović, P, Vasić 1996: 20)

² Систематских археолошких истраживања у оквиру великог пројекта истраживања и спасавања споменичког блага на сектору изградње хидроенергетског система Ђердап I вођена су од 1964 до 1970 Археолошка истраживања поверена су Археолошком институту у Београду и том приликом откривена су многа насеља праисторијског, античког, византијског и средњовековног периода. Резултати истраживања објављени су у посебном издању Старицара 1984 (Старицар XXXIII-XXXIV)

дела лимеса, док већини тврђава унутрашњост није до краја истражена. У неким су, ипак, откривена складишта за намирнице. Житнице које су се налазиле унутар војних утврђења називане су *horrea militaris*. На ђердапском сектору дунавског лимеса такви објекти откривени су на следећим локацијама:

Сапаја. (Карта 4, Т.ХИИ. сл.1) Дунавска ада Сапаја, која се налазила између данашњег Рама на десној обали Дунава и Старе Паланке на левој обали, данас више не постоји. На острву су се у римском периоду налазиле тврђаве које су доживеле многе преправке и преградње током векова постојања. (Димитријевић 1984: 29) Археолошки налази римског периода на острву су бројни.¹ Откривени објекти припадају периоду од римског до средњевековног периода. Истраживања су највише вођена, због непогодног терена за истраживање, уз западни и источни бедем касноантичке тврђаве. Унутар утврђења испитана је површина од преко 4500 m² и мала грађевина која се налазила ван утврђења, у близини западног бедема. Неки ранији истраживачи (К. Patsch) су сматрали да се код Рама налазио један од прелаза преко Дунава, куда је Трајан пребацио своје трупе у Дакију. (Мирковић 1968:100) Ископавања на острву Сапаји нису потврдила да се на острву налазило утврђење раноцарског периода, мада је могуће постојање дрвено-земљаног логора, док за постојање куле-осматрачнице са западне стране тврђаве постоје индиције, али тај простор је остао неистражен. (Димитријевић 1984: 33-35) Истраживањима је потврђено да се испред средњег дела западног бедема налазио мањи објекат, за који су истраживачи, према аналогацијама, рекли да је *horreum*. Правоугаоне основе, димензија 9,7×5,6 m (око 54 m², у случају да су житарице у цаковима складиштене до 1 m висине, количина коју такав објекат може да прими је око 47 тона житарица, количина довољна за годину дана за око 130 војника)², оријентације ЈЗ-СИ, са обухватним зидовима дебљине 1,40 m, грађевина је имала унутрашњи простор подељен са два попречна зида (дебљине 0,60 m) на 3 просторије неједнаких величина. Темелји су имали дубину од 0,60 m. У темељном рову јужног зида и шуту око грађевине нађено је доста уломака римских тегула. Зграда је грађена од ломљеног камена везаног квалитетним белим малтером. На једино очуваном, источном зиду, лице је прекривено слојем кречног малтера. На преградним зидовима

¹ Остаци архитектуре, налази римског новца, опека са ознакама римске легије. Остава новца откривена је 1897 (57 златних и више од стотине сребрних монета) која је продата. Са острва су 2 опеке са жигом легије *VII Claudia* (CIL III, 6324; 8071)

² Специфична тежина житарица је 0.86 kg (односно 860 kg на 1m³). Да су којим случајем житарице биле ређане до већих висина, количина смештена на ову квадратуру би била већа.

између просторија нису констатовани пролази за комуницирање између одељења. У грађевини није било трагова подница, или неког изолационог слоја, иако је овај терен био изузетно влажан. Претпоставка је да је откривени део, у ствари, субструкција преко које је ишао патос горњег спрата. Од којег материјала је био рађен патос није се могло утврдити, док се за кровну конструкцију претпоставило покривање тегулама. Према аналогијама са *horreum*-ом откривеним на локалитету код Бољетина у Ђердапу, који је Љ. Зотовић датовала у I век (Зотовић, Љ, Петровић, Н. 1965: 95) и житница са Сапаје је датаована у исти период, или неку деценију познији датум. (Димитријевић 1984: 35)¹.

Градња тврђаве на острву Сапаја, доводи се у везу са античким утврђењем код Рама, где је био један од стално коришћених прелаза преко реке, али притом на самом острву није изграђен већи логор, него вероватно једна кула стражара и мањи *horreum*. То би могла бити нека врста мостобрана, или осматрачнице. Према откривеним опекама са жигом легије *VII Claudia*, претпоставља се да је посада била састављена од припадника те легије, и то вероватно из вексилације која је била смештена у Раму. Верује се да су припадници те легије били ангажовани и на зидању утврђења на левој обали Дунава. Ова кула није имала већи значај након освајања Дакије. Ситуација се променила напуштањем Дакије, када острво добија стратешку важност. (Димитријевић 1984: 53-55)

Novae. (Чезава)². (карта 4) Ауксилијарни логор *Novae* налази се на око 18 km низводно од Голупца. Систематско ископавање овог локалитета вршио је Војни музеј из Београда од 1965 до 1970.³ Каструм није у целини истражен, али је у оквиру истраженог дела откривено неколико објеката који су омогућили сагледавање

¹ Претпоставка да се житница не може везати за касноантичку тврђаву на острву, потпуно је оправдана, с обзиром да је откривена грађевина малих димензија и недовољна је да подмири потребе великог касноантичког утврђења, а и није било уобичајено да се складишта са пшеницом зидају ван утврђења, нарочито у временима у којима је острво, након напуштања Дакије (272) поново било на граници Царства. Ни део куле откривен мало јужније од хореума није помогао у разрешењу ком и коликом утврђењу из раноцарског периода припадала житница. Након освајања Дакије почетком II века, Дунав на овом делу више није граница Царства. Ипак, посаде остају у већини утврђења на десној обали, а полако се граде утврђења и на левој обали Дунава.

² О локализовању *Castrum Novae* видети Marsigli, *Danubius*, II, 12; Kanitz, *Studien*, 28; *It. Ant.* 218,1 (*Novas*); *tab. Peut.* VII, 3 (ad *Novas*), као и мишљење М. Васића да се *Novae* ипак налазио код ушћа реке Чезаве у Дунав (Васић 1984: 91-122)

³ О току и резултатима истраживања погледати *AP* 7 за 1965; 8 за 1966; 9 за 1967; 10 за 1968; 11 за 1969; 12 за 1970; као и (Васић 1984: 91-122)

грађевинских фаза и одговарајуће стратиграфије на терену.¹ Како је откривен само део војничких барака, немамо податке о величини војне посаде. За каструм на ушћу Чезаве утврђено је постојање седам грађевинских фаза. Верује се да је фаза I, фаза градње првог логора на Чезави у првој половини I века, највероватније у време Клаудија I, док се претпоставља да је у фази III логор заузимао исти простор као и касније грађено камено утврђење, а фаза је датована у другу половину I века. Фази IV припада камено утврђење и димензије овог каструма су 140×120 m, значи око 1,6 ha. (Т.XVI. сл.1) Фаза траје до краја II века, док се након тога на утврђењу наредне фазе (фаза V) примећују преградње и доградње, међу којима је најважније удвајање бедема. Утврђење је истих димензија као и у претходној фази, а на простору западно од нове *principia* откривен је мањи *horreum* неправилне основе. Димензије *horreum*-а није било могуће утврдити, али је према откривеним деловима закључено да се ради о мањем објекту. У унутрашњости објекта откривени су темељи три реда стубова. Ова фаза каструма датује се до краја III века. Вероватно су преправке на утврђењу вршене у време обнове лимеса за време Септимија Севера или Каракале (крај II или почетак III века). (Васић 1984: 91-122) (Т.XIV. сл.1)

Smorna (Бољетин). (карта 4) Војни логор са четири грађевинске фазе које су се низале од I до VI века. Претходно дрвено-земљано утврђење (највероватније из времена Тиберија (14-37), када је на овј деоници грађен римски пут), замењено је зиданим бедемима крајем I века (димензија 50×45 m), односно у време Домицијана (81-96). (Т.XVI. сл.2) Након проглашења Дакије за римску провинцију 107. године, тврђаве на Ђердапском лимесу губе дотадашњи значај тако да је и утврђење на Бољетину напуштено, највероватније у време Хадријана, а логор је обновљен мало пре напуштања Дакије. (Кондић 1974: 53-57) Према димензијама истраженог Објекта II у унутрашњости утврђења, (површина објекта око 420 m²) могло би се рећи да је у I веку овде могло да борави око 300 војника, а то би значило 3 центурије легије *IV Flaviae*, с обзиром да су потписани војници са једне црвено бојене зделе, откривене у Објекту I, припадали овој легији. (Зотовић, Љ. 1984: 216-217) У североисточном делу логора откривен је *horreum*. *Horreum* је био издужене правоугаоне основе са унутрашњим простором димензија 11,7×4,8 m (површине око 56 m², капацитета око 50 тона

¹ Откривени објекти су млађи бедеми у целини, старији бедеми делимично, *principia*, млађи *horreum*, део барака на југоистоку, рановизантијска базилика и пристаниште (Васић 1984: 91)

житарица). (Т.ХIII. сл.2) (Унутрашњост објекта била је издељена попречним зидовима на осам мањих одељења неједнаких ширина (од 0,7 до 1,5 m). Спољни зидови имали су ширину 0,60 m, а преградни 0,40 m. Лица спољних зидова рађена су од полигоналних притесаних камених блокова између којих је трпанац од ситно ломљеног камена и облутака. Само је у јужном углу очуван малтерни под дебљине 0,06 m. Подну субструкцију су чинили сложени облаци. Зидови су са унутрашње стране били омалтерисани. Унутар преградних зидова се налазио слој тамномрке земље са угљенисаним органским супстанцама. У одељењима је, такође, налажен мањи број сиво и црвено печених питоса. Мали број фрагмената не дозвољава да се закључује да ли су житарице најпре стављане у питосе или су директно остављане у одељења житнице. (Зотовић, Љ. 1984: 216-217) Пре би се рекло да су житарице биле смештане у цакове па у одељења, с обзиром да у објектима овог типа имамо врло мало налаза фрагмената питоса.

Највероватније је у првим годинама II века логор био напуштен. Поновно оживљавање утврђења везује се за одлуку цара Аурелијана да напусти Дакију 272. године, а у слојевима тог периода обнове наилазимо на бројне налазе гвозденог алата, који је откривен у три велике оставе, али је било и појединачних налаза. Међу алатом најбројнији је алат за обраду земље (раоници и цртала дрвених плугова, мотике, копачи и српови). Осим алата, унутар овог, касноантичког слоја откривен је велики број камених жрвњева. (Зотовић, Љ. 1984: 220-222) Вероватно су војници у овом утврђењу крајем III и почетком IV века основне намирнице за своју исхрану сами производили, а таква пракса нам је позната и са других касноантичких утврђења када су војници добијали земљиште у околини логора на коришћење и са њега су се хранили.

***Taliata* (Велики Градац – Доњи Милановац).**¹ (Т.ХVII. сл.2) Ово утврђење налазило се на прелазу из Горње у Доњу клисуру Ђердапа, недалеко од Поречке реке, на месту равне и широке обале, настало као важна одбрамбена тачка од упада непријатеља из Дакије. Истраживања овог утврђења остала су недовршена, али је откривен највећи део бедема као и неколико (додуше не у целости) објеката унутар

¹ Археолошка истраживања Великог Градца вршена су су у мањем обиму 1958, 1960-1962 и 1965. године. (Vučković-Todorović, D. AP 4, 1962: 203-208; 7 за 1965: 99-102; 8 за 1966: 69-71), док су радови већег обима вођени 1966. пред само потапање локалитета приликом стварања акумулационог језера Ђердапске хидроелектране. Радове је водио Археолошки институт из Београда, а руковођење истраживањима било је поверено Д. Вучковић-Тодоровић.

утврђења. Утврђење је било неправилног облика, и заузимало је површину од око 134×126 m (око 1,7 ha). Димензије, које се нису мењале од оснивања логора па до рановизантијског периода, указују на простор довољан за смештање једне помоћне јединице, кохорте која би бројала око 500 војника (годишње би њима требало око 180 тона житарица). Камено утврђење је изграђено у другој половини I века¹, док претпостављено дрвено-земљано утврђење ранијег периода није уочено. Из првог века је и *horreum* (грађевина C), и то је најстарији *horreum* на овом локалитету од укупно три колико их је нађено близу северне капије логора. Нажалост, истраживања овог објекта нису спроведена до краја, а у целини је откривен само источни зид (дужине 21 m) грађевине са 6 очуваних унутрашњих пиластера (0,90×0,75 m), (Т.XV. сл.1) постављених на међусобном растојању од око 1,80 m. Зидови грађевине су грађени од ломљеног камена везаног малтером, дебљине 0,90 m. У јужном делу грађевине констатовани су низови стубаца у правцу зидних пиластера. Вероватно је постојала спратна конструкција која је житарице изоловала од влаге. Северни зид житнице пресечен је изградњом млађе грађевине исте намене (грађевина D), док западни зид није констатован. (Поповић, В. 1984: 266-269)

Након освајања Дакије почетком II века, *Taliata* није више тако значајна одбрамбена тачка на Дунаву, али откривени археолошкои материјал указује на континуирани живот у овом логору и током II века. Једна од претпоставки професора Владислава Поповића је да је тада утврђење *Taliata* била нека врста прихватне станице са складиштима за храну коју је засновао на поређењу са касноантичким утврђењем и житницом у Мађарској (Токадо)². (Поповић, В. 1984: 269)

Иако утврђење није напуштано, период потпуне обнове бедема и објеката везује се за III век. Нови *horreum* (грађевина D), највећим делом подигнута је изнад старије житнице (грађевина C). Унутрашњост нове житнице има површину од 18,8×12,85 m (око 250 m², капацитет око 200 тона житарица). Вероватно је и ова грађевина као и старији, али и млађи објекат исте намене са овог локалитета, имала спратну конструкцију. (Prodanović, Popović, V. 1966: 77)

Комплекс складишта за житарице, подигнут је уз северну капију утврђења, где нису констатовани трагови каменог прага прилагођеног колском саобраћају. То указује на могућност постојања пристанишног постројења, пошто се претпоставља да је главни

¹ Датовање је обављено на основу покретног материјала из слојева ове фазе логора – фино римско посуђе, дачка керамика и новац из I века (Поповић, В. 1984: 269)

² О житници и тврђави Токада писао је А. Mochy, *Die spätrömische festung und der Gräberfeld von Tokod*, Budapest 1981, 43-45.

сувоземни прилаз избијао на западну капију. Ова могућност постоји, али археолошки није установљена. (Поповић, В. 1984: 279-280)

Посматрајући истражена житнице на простору Ђердапа, закључује се да је највећи број чврстих објеката те намене нађен на самом уласку из Горње у Доњу клисуру, у утврђењима између Чезаве и Поречке реке. (карта 10, Т.XVI.-Т.XVIII.) Према димензијама истражених објеката, житница на Бољетину (*Smorna*), није имала довољно капацитета да прими житарице за војну јединицу од 300 људи (колико је претпостављено да је ту било смештено) за годину дана, док је на Сапаји, за претпостављену осматрачницу, толики простор био превелик. (Т.XIX. Табела 2) Међутим, прорачун је рађен на основу претпоставке да су житарице ређане до 1 метра висине, што можда, није било тако. Да је на ђердапском лимесу боравила посада од око 2000 војника након Дачких ратова, њима би за годину дана било потребно око 1000 m² простора за складиштење житарица (не рачунајући залихе за стоку). За сада истражени објекти не испуњавају те захтеве. Међутим, на потезу на ком је боравила војска нису истражени сви објекти, а сем тога, ми не знамо како су саме житарице смештане у складишта и до које висине. Свакако је претпоставка да је постојало још житница, од којих су неке, највероватније, биле дрвене.

Простор ђердапског лимеса није био једини на ком је боравила војска провинције Горње Мезије. Међутим, о објектима за складиштење житарица у осталим горњемезијским војним утврђењима, не знамо скоро ништа. Према рачуници којом смо добили да је војницима стационираним у Горњој Мезији потребно око 5840 тона житарица (само за људску исхрану) годишње, складишта потребна за чување те количине имала би запремину од око 6790 m³.

VI.1.5. Дистрибуција житарица војницима у ратном походу

Највероватније су се припреме за важне ратне походе дешавале у главном граду Царства – Риму. На првом месту Цар одлучује о ступању у рат, а затим *a rationibus* (царски секретар одговоран за финансије у Царству) прави финансијску конструкцију за предстојећу кампању, а таква организација је укључивала и *copis militaribus*-а, који је био задужен за снабдевање војске, и за све војне трошкове на нивоу Царства. На провинцијском нивоу, у систему снабдевања војске намирницама, међу којима су на првом месту биле житарице, налазио се *procuratores Augusti* који је био задужен за

финансије у провинцији. Постојало је посебно одељење за *annonaе*, односно посебна организација која је надгледала прикупљање житарица за војску широм Царства, и контролисала њихов превоз до војних јединица на ратишту.

Све до III века, организација снабдевања храном војске у рату и оснивање функција везаних за овај проблем, вршене су *ad hoc*. Некада би *ab epistulus* (царски службеник задужен за војна унапређења) слао захтеве за намирницама до *civitates liberae* и *reges socii populi Romani* и препоруке за неколико официра или управника за специјалне дужности - *curator copiarum exercitus* (војни снабдевач намирницама) или *praepositus annonae expeditionis* (надзорник за прикупљање пореза у натури). Тако је у време Домицијанових ратова на Дунаву Plotius Grypus, *tribunus laticlavus* (легијски трибун, сениор) био одговоран за обезбеђивање дела пореза у натури за војску као и за обезбеђивање станица за одмор (*stationes viarum*) које су се налазиле на путевима који су водили до тачки одакле је вршено даље распоређивање хране, док је у Трајановом Дачком рату С. Caelius Martialis имао дужност *cura copiarum* - надзорника снабдевања. (AE 1934.2.= AnnEpigr *L'Année Epigraphique*) На нивоу корпуса *primi pili* (центуриони I центурије) били су задужени за снабдевање јединаца у ратном походу. (Kehne 2007: 330-331)

Функционисање централизоване организације дистрибуирања житарица за војне трупе у походу, није увек било сигурно нити могуће. Још од периода Републике било је уобичајено да страни савезници и владари појединих племена помажу Римској војсци дајући им војнике и храну током њихових ратова.

Сагледати све токове снабдевања римске војске у рату храном, није лак задатак и, вероватно, никада и неће бити могућа њихова потпуна реконструкција, с обзиром на комплексност и различитост при прикупљању, а касније и при дистрибуцији намирница до трупа у походу. Ипак неки основни принципи се могу поставити, водећи се историјским и археолошким доказима. Roth је предложио ток снабдевања кроз три међусобно повезане тачке: (Roth 1999: 220-221)

1. *стратешке базе*. Из њих се намирнице шаљу у оперативне базе, најчешће бродовима уколико је то могуће.
2. *оперативне базе* на простору ратних дешавања, где су намирнице пристизале из стратешких база и даље распоређиване у тактичке базе. Ове базе налазиле су се

најчешће у морским лукама, мада су, понекад, за то, употребљаване и речне луке. У оперативним базама набављање намирница, највише житарица, обављало се локално, и оне се, заједно са намирницама сакупљаним у различитим стратешким базама стављају у складишта за војну употребу током трајања кампање. Такве базе се током кампање допуњавају. Легијски логори, који су често смештани у пограничним зонама, уз речне токове, најчешће служе као оперативне базе у нападима на племена преко римске границе. У време зиме, војска се повлачи у *hibernae* (зимовнике), који су доста слични оперативним базама. (Roth 1999: 221)

У легијском логору *Inchtuthil* на реци Тај у Шкотској, археолози су открили 6 дрвених житница, димензија 41×12 m, или 531 m^2 простора, којима је капацитет био око 421 m^3 , и према прорачунима ту би могло бити житарица довољно за 1003 obroka за једног војника током године. Свих 6 житница би имало капацитет 2527 m^3 , (6018 obroka по човеку током године). Осим тога, на том месту је намерно остављен простор за још 2 житнице, као и за утврђени простор у коме би се сместило више магацина. Оваквих оперативних база било је у свим пограничним зонама како би се обезбедиле јединице на бојном пољу. (Kehne 2007: 332) За преношење копненим путем велике количине хране коју захтева војска у походу, било је потребно много товарних животиња, које нису могле да прелазе велика растојања. Како је ово било непрактично, приступало се подизању више тактичких база на краћим растојањима, са нешто мање складиштеног простора одакле би снабдевање трупа на бојном пољу било ефикасније

3. *тактичке базе*, у којима су намирнице чуване у непосредној близини војних јединица у рату, обично у самом кампу на терену. Из оперативних, житарице, али и остале намирнице, стижу у тактичке базе. У случају опсаде, као тактичке базе се користе градови и утврђења. Складишта за житарице су, у том смислу, важна стратешка тачка у токовима снабдевања (квалитетним зидањем би се спречило брзо труљење житарица и осталих намирница у складиштима). Највероватније је војска житарице чувала и превозила у врећама.

До трупа у експедицији, пренос житарица је обављан најчешће морским или речним путем, али је градњом путева и станица и сувоземни саобраћај знатно олакшан. Контролу снабдевања војске у рату житарицама морем надгледали су *primi pili* који су добијали логистичка задужења у важним лукама Царства као што је била на пример, Аквилеја¹. Већ у I веку је црноморска лука Трапезунт посведочена као главна база за снабдевање трупа за операције у Арменији, а касније је ту била поморска база новоосноване Понтске флоте. (Kehne 2007: 331-332) Највероватније су за превоз војних намирница морем коришћени мањи бродови носивости 30 до 40 тона. Верује се да су таквим бродовима могли да направе више тура између стратешких и оперативних база, и да су тиме њихови бродови могли да превозе велику количину намирница без употребе огромних бродова за превоз житарица. (Roth 1999: 221) Речни транспорт намирница потврђен је у историјским изворима и на епиграфским споменицима. Током Трајановог Парћанског рата *Aburnius Tuscianus*, коњанички официр, требало је да обезбеђује линију снабдевања на самом Еуфрату и уз њега, а за ту улогу му је додељена функција *curator annonae bello Parthico ripae Euphratis* (ILS 9471). Снабдевање је, највероватније, вршено свим већим рекама у Царству - Рајном, Дунавом, Нилом, Еуфратом. Превоз Дунавом види се и на Трајановом стубу (сл. 8). Верује се да су већ у време Августа, римски бродови пловили Савом и Дунавом ради снабдевања војске која је кренула у рат против Дачана, а у историјским изворима се дунавска флота помиње код Тацита, а везује се за времо око 50-тих година I века. Бродови су свакако превозили храну и војску кроз Ђердап, а то се може видети и на Трајановом стубу у Риму, на коме је представљена припрема за Трајанове Дачке ратове, као и многе дневне активности војника у припреми за рат. (Rossi 1971) Представљени бродови били су на весла, а претпоставља се да су дуж десне обале на Дунаву постојала пристаништа и флотиле које су бринуле о саобраћају и сигурности превоза намирница, и која су служила за одржавање веза између војних база у Горњој Мезији и бојишта у Дакији. Пристаништа, у тим ратним годинама, су се могла налазити код Хајдучке воденице и близу каструма *Novae*. (Петровић 1976: 31-39: Карта 1)

¹ У Салони је потврђен *centurio frumentarius* за кога се верује да је имао исту функцију као и *primus pilus*. (Kehne 2007: 331-332)

Сл.8. Пловидба Дунавом (Coarelli 1999: Tav.3: p. 47)

Просецање канала кроз Ђердапску клисуру, које је документовано на мермерној плочи из 101 године, откривеној код Кладова омогућило је пловидбу Дунавом, која је пре тога била ризична због великих подводних стена.¹ Постојање праксе вуче бродова каналом уочљиво је према урезима канапа којима су војници вукли бродове, а чији су трагови остали урезани у стене. Овај канал је омогућио безбедно довожење војске, а касније и редовно снабдевање житарицама војске у сукобима у Дакији. Нажалост, непотпуна истраженост појединих локалитета на Ђердапском лимесу, онемогућује праву слику кључних логистичких тачака током Трајанових дачких ратова, које су се највероватније, већим делом налазиле у оквиру ђердапских утврђења. Дугогодишње припреме за ове ратове, које су подразумевале велике грађевинске подухвате, вероватно су подразумевале и детаљно планирање снабдевања војника житарицама и осталим намирницама и опремом, као и постављања такозваних стратешких база, одакле би се вршила даља дистрибуција хране према трупама у рату. Без добро

¹ На табли се не помиње тачно место на коме је канал прокопан, али се према конфигурацији терена претпоставља да је канал прокопан између Текије и Караташа, где се, пре изградње Хидроелектране Ђердап I, налазио Сипски канал, који је данас потоњен

осмишљеног логистичког плана за обезбеђивање хране, војска од око 150 000 људи коју је Трајан повео у I Дачки рат, односно око 200 000 војника припремљених за II Дачки рат, била би бескорисна. М. Мирковић је, према војничкој дипломи откривеној на територији Горње Мезије¹, закључила да су се око 100. године, на територији ове провинције налазиле 3 але и 21 кохорта (око 20 000 људи)² (Mirković 1968: 33) Највероватније је, а постоји и посредни доказ таквој тврдњи, да је у Виминацијуму постојало речно пристаниште³, као и *collegium nautarum*, односно удружење помораца, чији су чланови *navicularii* узимали учешће у снабдевању војника потребним намирницама, првенствено храном. Немамо историјске податке који би нам потврдили пристаништа на Дунаву, у Горњој Мезији, пре IV века⁴. Међутим, археолошка истраживања, иако не бројна и потпуна, допуштају могућност постојања пристаништа код утврђења *Aquae* (Прахово), уз већ поменуто код Хајдучке Воденице и каструма *Novae* (Петровић 1976: 31-39) и претпостављеног пристаништа у *Taliata* (Великом Градцу) (Поповић, В. 1984: 279-280). Пристаниште код *Transdierne* (Текије) археолошки није потврђено, али нас, посредно, натпис на бази Јунонине статуе наводи на такав закључак. Наиме, дедикант *Ulpius Antonius Quintus*, едил и квестор муниципијума Дробете, украсио је том статуом пристаниште у Текији.⁵ (Петровић 1991: 207-208)

У случају да морски и речни путеви нису били доступни за снабдевање, коришћени су копнени путеви, којима су биле повезане све значајније стратешке тачке Царства. Чак и када је транспорт житарица обављан копненим путевима, што је било знатно скупље и теже, конвоји су прелазили велике раздаљине од 100 km, а некада, мада ређе, и до 200 km. (Roth 1999: 222

¹ Војничка диплома откривена је у Доњем Милановцу (*Taliatae*) 1966 године. Сматра се да је овај број помоћних јединица био на територији Горње Мезије након Домицијанових ратова против Дачана, односно након 86 године. (Mirković 1986: 33)

² Што захтева око 20 тона житарица дневно, а у случају да су ту боравили годину дана требало би им 84883m³, простора

³ На Виминацијуму је пронађен је жртвеник посвећен Митри, а споменик подиже *nuclerus* тј. *Navicularius* лице које се бави поморским транспортом и трговином, док се на другом споменику говори о настојању појединца да обнови Нептунов храм (претпоставља се да је у Виминацијуму постојало удружење помораца-*collegium nautarum*) (Петровић 1991: 208). У селу Кличевац, на око 10km од Виминацијума, нађена је вотивна скулптура са натписом. Са леве стране скулптуре види се део ноге као и лук брода, док је на десној страни веслач који клечи. Статуа би могла да буде персонификација *Annona-e*, која се некада представља луком брода. Натпис који је делимично оштећен повезан је са *collegium nautarum* (М. Мирковић 1986 .*IMS* 2. 49)

⁴ Касноантички спис *Notitia Dignitatum*, помиње више пристаништа на Дунаву, у провинцијама *Moesia Prima* и *Dacia Ripensis*: *Marpum* (*Classis Stradensis et Germensis*); *Aegeta* (*Classis Aegetensium sive Pannonica*); *Ratiaria* (*Classis Ratiarenses*)

⁵ Могуће је, како наводи аутор, да је статуом обележен и неки други важан догађај, рецимо закуп пристаништа (Петровић, П. 1991: 207-208)

VI.2. Исхрана житарицама у римској војсци

Сем дужности које су војници имали око набавке и чувања испоруке или складишта житарица, извори нам казују како су војници имали дужност да сами себи припремају житарице за јело, односно да самевљу пшеницу користећи се ручним жрвњевима. Кувањем пшенице, војници су себи правили кашу (*puls*), некада главно јело Римљана, додајући јој уље и со. (Cool 2006: 75) Иако за императора Јулијана, крајем IV века, важи да је „сам себи припремао јело *puls*”, Амијан Марцелин констатује да то више није било задужење војника. (*Amm. Marc.* 25.2.2) Углавном су војници своје следовање у пшеници конзумирали у форми хлеба. Млевењем житарица добијано је брашно од кога су правили такозвани „војнички хлеб”, или су, како се претпоставља, правили две врсте хлеба, једну од црног брашна *panis militaris castrensis* који је, вероватно, био исти онај *cibarius panis* (хлеб добијан као следовање у војсци) који помиње Цицерон (*Cic. Tusc.* 5.97.), или Плинијев *panis militaris* (*Plin. HN* 18.67.), и другу врсту хлеба *panis militaris mundus* (фини војнички хлеб), који је прављен од белог брашна, и верује се, намењен официрима. (Roth 1999: 45-46)

Неколико војника је било задужено за припремање хлеба, и они који су били задужени за печење хлеба, они су пре тога морали и да га самевљу, док нам хлебни печати из Мајнца указују на то да су 2 пекара и један асистент били задужени за печење хлеба за њихову центурију у одређеним пећницама. (Davies 1989: 53) Антички извори, некада, дају романтичну слику војничког живота, где се војникове дужности сматрају начином јачања воље и мишића који ће му требати у борбама. Тако се млевење житарица сматрало делом тренинга, иако војници нису волели послове које су иначе могли да обављају робови. (Phang 2008: 230) Император Каракала, како пишу извори, (*Cass. Dio*, 78.3.1–2.) уживао је у војничком животу, и он је са осталим војницима спремао себи хлеб. Међутим, могуће је да је то војничка пропаганда карактеристична за III век, период владе такозваних „војничких царева”. (Hekster 2007: 345) Последњих деценија истраживања говоре у прилог идеји да су стални војни кампови имали централне млинове за млевење жита и пећи за печење хлеба, а да су неки млинови, где је то било могуће, користили снагу воде за окретање точка. Кампови у *Valkenberg*-у (Холандија), и *Chester*-у (Британија) имају налазе великих млинских камена које су окретале животиње или вода. (Wilson 2002: 10-11) На територији Горње Мезије, немамо остатке који би потврдили употребу воденица на овом простору у

римском периоду, али ни великих млинова који би омогућили млевање веће количине житарица истовремено.

Анегдота из Галбиног времена (60-тих година I века) казује да је војник своје следовање жита продао за 100 *denarii*, а да га је због тога Галба казнио, натеравши га да гладује до смрти. Галба, који је тада био управник провинције Тараконске Шпаније, забранио је команданту војске да војнику да храну. Због тога што је желео да оствари личну корист од продаје жита, а нанесе штету војсци тако што би био слаб због не конзумирања својих оброка, Галба га је казнио. (Phang 2008: 175)

На горњемезијским утврђењима, за сада, смо констатовали само употребу ручних жрвњева (како у већим утврђењима - Бољетин, Караташ, Понтес, тако и у мањим - Мале Ливадице) којима је могла бити млевена пшеница непосредно пред припремање оброка, како се то помиње у изворима. Камени ручни жрвњеви могли су бити доста дуго у употреби, тако да њихово датовање у касноантички период не значи да исти нису коришћени и раније. Употребу већих млинова можемо очекивати у легијским логорима (Сингидунум и Виминацијум) где је био смештен већи број војника.

VI.3. Утицај Римске војске на производњу житарица на тлу Горње Мезије **-закључак-**

На територији Горње Мезије, као и у већини балканских провинција, боравак Римске војске, за становнике тих области, значио је постепено прихватање новог друштвеног уређења и лагану интеграцију у римски правни систем.

Сталну војну посаду од 2 легије и више помоћних јединица, провинција Г. Мезија је имала од самог оснивања, те током читавог трајања Царства. На простору Мезије постепена романизација започиње изградњом путева и оснивањем насеља у којима су главне административне функције имали војници.¹ Већина насеља која су временом добила статус муниципијума налазила се уз неко веће војно утврђење. Интензивнија трговина и развој занатских делатности су повезане са војним становништвом, док је регрутовање Трачана, Илира и Келта за римске помоћне

¹ Епиграфски је у више случајева констатована појава да се бивши војници укључују у муниципални живот области у којој су службовали и живели. Војна служба у многоме је омогућавала напредовање у цивилном сталежу (Zotović, R. 2007: 15-17, *IMS 1995*, 76-77)

јединице знатно раширило употребу латинског језика и римско грађанско право на Балкану, међу домаћим становништвом. Једном речју, Римска војска била је уплетена у сваки сегмент живота на овој територији, а то се уочава и у чињеници да се са Диоклецијановим и Константиновим, превасходно војним реформама са краја III века, дешавају бурне промене у скоро свим аспектима економског и друштвеног живота овог простора, али и целог Царства, које су и археолошки посведочене.

Становништво на простору Горње Мезије пре римског освајања, бавило се пољопривредом, додуше без назнака која грана је доминирала, али са претпоставком да се исхрана базирала на житарицама, како је то било и вековима пре тога. Даље, породице су, или евентуално више породица заједно, производиле довољну количину основних намирница за сопствене потребе. Слабо познавање насеља преримског периода разлог је што не можемо да кажемо каквим су земљиштем она располагала, али на основу претпоставке да су се римска насеља оснивала на месту, или у непосредној близини већ постојећих насеља, можемо рећи да су то биле плодне долине великих река које су им свакако омогућавале сигурну прехрану.

Први римски војни логори још увек нису констатовани, али се верује да су и они, као и у каснијим годинама, били на Дунаву, чије су посаде биле заузете пре одбраном границе него организацијом унутрашњости провинције. Ослањајући се на претходно описане начине до којих је војска долазила до основних намирница¹ може се наслутити да је војска локалном становништву наметнула обавезу, вероватно у виду пореза на земљу, да део својих прихода са њива одваја за војне потребе. Како су тада произвођачи успевали да произведу довољно за себе и да плате порез? Постоје две могућности – или су они одувек производили вишкове, па су сада само уместо прихода плаћали тиме неког да им чува мир у региону, или су почели да производе вишкове тако што се више породица удруживало како би добили већи принос са својих имања. Вероватније је да је дошло до удруживања имања, јер такав тип удруживања није непознат у том тренутку, и може се везати за појам *vicus* или *pagus*. Постоји неколико сведочанстава да на територији Горње Мезије имамо села са римском организацијом (*vicus*) чије постојање региструјемо појавом административних функција на споменицима које су подизали. Једно је откривено на широј територији античког Сингидунума², на коме се помиње припадник локалне аристократије, који је, према

¹ Погледати претходно поглавље

² Вотивни споменик откривен на Јулином брду у Београду, има следећу садржину: *P. Fl(avius) vi(co) m(agister) c(onsensu) col[l]egi v(ici) s(ententia) posuit ex vico Bube.* (Мирковић 1988: 99-100)

гентилицу *Flavius*, добио римско грађанско право крајем I века, и ушао у процес романизације, што видимо на основу његове функције *vico magister*, те да се и његово село на територији Сингидунума постепено романизовало. (Мирковић 1988: 102) Вероватно је на територији Горње Мезије оваквих села било више, и она су била кључна за развој пољопривредне производње, а самим тим и добра основа за снабдевање римске војске која се налазила на њиховој територији.

Осим *vicus*-а, снабдевање римске војске ишло је и преко разних градских управа које су биле задужене за прикупљање пореза (најчешће у натури) са имања која су давана под закуп, а била су у надлежности тих градова. Епиграфски споменици са територије Горње Мезије потврђују постојање тих функција, а са друге стране имања давана под закуп једино се могу исплатити у случају да се обрађују и да се са њих добијају приходи који би омогућили исплату закупа.

Директно је војска узимала учешће у производњи житарица од тренутка када је започела са додељивањем земљишта ислуженим војницима на територији Горње Мезије. Римска војска је практиковала да ветеранима¹ приликом отпуста, дели и *praemia militiae* – новац или земљишни посед, те су сходно томе постојале и две врсте отпуста *missio numeria* и *missio agraria*.² *Missio agraria* примењиван је, вероватно, када у благајни није било довољно новца да се изврши новчана исплата отпуста. Додељивање имања ветеранима било је у тесној вези са дедукцијама ветерана и оснивањем војничких колонија³. Према досадашњим показатељима већина ветерана са територије Горње Мезије се одлучивала да се насели у близини места службе, у насељима која су никла крај легијских логора (у канабама или цивилним насељима), или великим градским центрима, и такву праксу уочавамо од I па до краја III века. (Ферјанчић 2002: 129) Тешко је пратити где су све ветерани добијали земљишта, и колики проценат је даљи живот настављао у земљорадњи. Свакако су добијали или

¹ Римска војска је практиковала да ветеранима приликом отпуста, осим плате која им је следовала током година службе и своте предвиђене за трошкове сахрањивања, дели и *praemia militiae* – новац или земљишни посед, те су сходно томе постојале и две врсте отпуста *missio numeria* и *missio agraria*. Сви војници, било да су служили у легијама, помоћним одредима, преторијанској гарди или градским кохортама, од обичних грагарија па до центуриона, називали су се по завршетку војне службе ветеранима (*veteranus* – мада је тај термин био ретко употребљаван за центурионе) (Ферјанчић 2002: 10)

² Новац за отпуст исплаћиван је из војне благаје (*aerarium militare*) у коју су се сливали приходи од пореза на дванаести део наследства (*vicissima hereditatum*) и стога део свих купопродаја и ти војници који су приликом отпуста добијали новац могли су сами да бирају где ће живети. (Ферјанчић 2002: 13)

³ За територију Горње Мезије посведочена су само два насеље која су организованим насељавањем ветерана добила статус колоније, и то су Скупи, које је настало дедукцијом ислужених војника *leg. VII Claudia* у време Веспазијана или Домицијана, и Рациарија, Трајанова колонија, за коју нема директних доказа да припада реду војничких колонија (Ферјанчић 2002: 71-83)

куповали плодно земљиште којим је располагала држава. Случајни епиграфски налази широм провинције нам какад баце светло на ту област. На широј територији Сингидунума, на дунавском платоу између Винче и Великог села, откривен је жртвеник са натписом, грубо датован у II-III век, у ком се помиње да је посвету начинио ветеран легије *IV Flavia* стационаране у Сингидунуму.¹ (Бојовић 1975: 84-86) Верује се да је у близини откривеног споменика постојала вила која је припадала ветерану са споменика, а да је посед био пољопривредног карактера с обзиром да се налазио у плодној ошијанској долини, ван урбане зоне. На имању је могла да живи и ради породица поменутог ветерана, али је исти могао имање да да под закуп другом лицу или да унајми радну снагу која би за њега искористила плодност имања.

Ветерани су узимали учешће у градској управи, те се на појединим споменицима јављају као декуриони или као носиоци неке друге важне градске функције, и тиме су директно били у контакту са цивилним становништвом провинције. На споменику из Сингидунума, о коме је већ било речи у делу о аграрним култовима у Горњој Мезији, помиње се извесни *Tit Aurelius Atticus*, ветеран легије *IV Flavia*, који је ару посветио Јупитеру, Мајци Земљи, Либеру и Либери, коме се уз војну функцију коју је обављао јавља се скраћеница *P.K.*² С. Душанић је предложио разрешење скраћенице *P.K.* као *p(raefectus ?) k(anabarum ?) q(uin) q(uennalis) Sing(iduni)* – квинквенал канаба. Његова дужност би била давање под закуп земљишта које је припадало насељу, а вероватно се и бринуо о прикупљању *vectigalia* у околини логора.³ (Dušanić 1990: 588 и д.) Одавде се јасно види да је војска, у овом случају један војни ветеран, вршећи градску функцију, непосредно била у контакту са закупцима имања са којих је, сакупљана, у виду пореза, храна за војску.

На крају се може рећи да је војска имала утицај на производњу житарица на територији Горње Мезије, и да су се ти утицаји најпре осетили у организационом смислу, при чему су сами произвођачи натерани да остварују вишкове како би могли да исплате своје обавезе. Временом су, вероватно појединци, схватили да могу имати користи било од трговине житарицама, било од њиховог превоза.

¹ Споменик је откривен на месту на ком је планирана градња депоније у Винчи. Споменик је датован у II-III век (Бојовић 1975: 84-86)

² Н. Вулић је предложио решење скраћенице *p(raefectus) k(astrorum)* (Vulić, Spomenik XLVII, 142, n°62), које је М. Мирковић оспорила аргументом да је ту функцију могао да обавља само *primi pili* док је Атикус имао функцију сигнифера. (Mirković 1968: 44; Mirković, Dušanić 1976: *IMS* I, 31).

³ С. Душанић је мишљења да је он имао везе са рудницима на Авали. (Dušanić 1990: 588 и д.)

Нажалост, многи делови слагалице нам недостају да бисмо употпунили слику пута житарица од произвођача до војника који су их користили. У претходним поглављима је, на основу налаза широм Царства, направљен покушај реконструкције организације прикупљања и транспорта житарица до војника у камповима и у војном походу. За територију Горње Мезије могли бисмо укратко рећи, да је ситна сељачка производња почетком века, незнатно унапређена новим видом организације који је захтевала Римска војска, а да су се временом, постављени системи дистрибуције и трговине одразили и на унапређење пољопривредне производње. Могло би се наслутити да је дошло до оживљавања појединих делова горњомезијске територије, тако што је појединцима давано у закуп или ветеранима на коришћење пољопривредно неискоришћено земљиште. Ипак, не можемо говорити о значајнијим вишковима житарица ствараним у овој провинцији. Тешко је поверовати да се овде трговало житарицама на велико, и да је дистрибуција премашивала регионалне размере.

Систем снабдевања који је користила Римска војска и начини стварања резерви хране, упућују на закључак да производња житарица на територији Горње Мезије није била довољна да би се њима хранило и становништво и војска на њеној територији. Рекли бисмо да је недостатак надокнађиван увозом из суседних провинција, из области око Црном Мора и из Дакије, али се могућност увожења хране из удаљенијих области не сме искључити. Вероватно је увоз диктиран искључиво војним потребама. Отуда и претпоставка да су и сами војници учествовали у увозу и обезбеђивању испорука житарица.

VII Закључна разматрања

На основу спроведеног истраживања, анализом расположиве археолошке грађе и историјског материјала који се односе на тему производње и дистрибуције житарица, могу се извести закључци који ће, надамо се, допринети разумевању пољопривредне активности на овим просторима у римском периоду.

Историјске промене, започете римским освајањем, које су се на територији данашње Србије одигравале током I века наше ере, биле су крупне и, вероватно, кључне за даљи ток економског развоја читавог подручја. Међутим, за већи део домаћег становништва ових области са почетка нове ере, те промене одигравале су се споро и не толико приметно. Горња Мезија је основана, вероватно, као стратешки важна тачка, а њени привредни потенцијали су дошли као прилог томе. Временом су се ствари мењале, нарочито што се на некадашњој територији различитих племена појавила јединствена сила која је доминирала читавим простором и добрима са њега. У провинцији Горњој Мезији манифестација те силе била је војска, која је населила и изградила ову територију.

Заједничко староседеоцима овог простора и освајачима које је представљала војска сакупљена из различитих крајева Царства, била је исхрана заснована првенствено на житарицама. Домаће становништво је производило житарице за сопствене потребе, док је за војне потребе на нивоу државе развијен систем набавке и снабдевања који се тичао и домаћег становништва. За римску државу питање обезбеђивања житарица, на првом месту за војску, а касније и за своје грађане, било је важно и како можемо закључити на основу античких извора, често расправљано. Иако је на италијанском простору гајење винове лозе почетком Царства доминирало у пољопривреди, у исхрани су примат задржале житарице. Недостатак у домаћој производњи надокнађиван је увозом који је римске трговце и бродовласнике раштркао по Медитерану и осталим провинцијама Царства.

Житарице које су у римском периоду коришћене у исхрани људи и животиња биле су пшеница, раж, јечам, овас, сирак и просо. Пшеница је имала главну улогу у исхрани људи, док су јечам и просо ређе коришћени. Захваљујући својим анатомским карактеристикама, на археолошким локалитетима применом археоботаничких истраживања, остатке житарица можемо да одредимо до врсте којој су припадале.

Принос и квалитет житарица зависио је од природних услова простора на ком су гајене, као и од примењене технологије при обради земљишта. На територији Горње Мезије доминира повољна умерено-континентална клима и добра геолошко-педолошка подлога. Према томе, услови за развој пољопривреде били су добри, нарочито у долинама бројних речних токова и у умерено брдовитој Шумадији. Судаћи према археолошким налазима из тих области, та подручја су насељавана од давнина, и верујемо да су становници искористили предиспозиције тла, у оној мери у којој је њима било потребно за исхрану.

Утврђивање заступљености пољопривредне производње међу становништвом Горње Мезије, тумачимо на природном потенцијалу регије, као и на сакупљеном археолошком материјалу који се односи на производњу и трговину житарицама.

Анализирајући остатке откривеног алата коришћеног у производњи житарица са територије Горње Мезије, може се закључити да се технологија обраде земље и алат коришћен при њеној обради, није разликовао од оног који су познавали антички писци, описујући га у својим делима. Међутим, пољопривредни алат истих карактеристика коришћен је и вековима пре, као и вековима после римског периода, те само на основу њега не можемо закључивати о променама у производњи житарица. За римски период везује се појава савршенијих справа за орање на територији Горње Мезије - рала са гвозденим раоницима и плугова. Рала са гвозденим раоницима, до сада, нису констатована у српском Подунављу и Поморављу у предримском периоду. Са више локалитета римског периода на простору данашње Србије имамо налазе гвоздених делова тих справа (раоника, гределнице, цртала). Они указују на интензивнију обраду земље која је обављана уз помоћ животињске снаге. Упоређујући налазе пољопривредног алата са налазима осталих средстава за производњу, јасно је да је пољопривредна производња била основна грана привреде горњемезијског становништва.

Бројни антички извори указивали су на значај који су поједине провинције римског Царства имале када је у питању снабдевање житарицама града Рима. Сицилија и Египат су и у време Републике биле главне житнице за Римљане, мада је ширењем римске територије у време Царства, проширен и круг области из којих су стизале житарице за војску и грађане. Извори не помињу да је Горња Мезија у неком тренутку учествовала у стварању државних резерви, а у њима не налазимо ни сумарна

обавештења о пољопривреди житеља те територије. Вероватно је и са становишта античких писаца, нарочито почетком царског периода, она остајала у границама просте производње.

Долазак Римске војске, а затим и пораст броја становника на подручју Горње Мезије, наводе на претпоставку да је дошло до извесних новина у производњи хране. Римска војска и администрација имале су већ утврђени систем према којем је становништву новоосвојених провинција наметнуто плаћање пореза у натури или новцу. Кома је тачно било поверено прикупљање пореза, за сада не знамо, али су представници локалне заједнице формиране у *civitates peregrinae*, вероватно, играли улогу посредника између војске и произвођача житарица. Међу домаћим становништвом су представници перегринских заједница прикупљали порез и давали га провинцијалној управи. Највероватније су, како би испунили своју обавезу плаћања пореза, сељаци више водили рачуна о приносима са имања, а могуће је да су се међусобно и удруживали.

На глобалном плану развој пољопривредне производње на територији Горње Мезије није имао значајније размере, док се за становнике ових крајева тај напредак ипак осећао. У организационом смислу, пољопривредна производња је претрпела највеће промене. Сељаци више нису производили само за себе. Стварани вишкови некада су могли бити продавани и у оближњим градовима, становништву у урбанизованим насељима које је имало захтеве који су, вероватно, терали сељаке на економичнију производњу и производњу намирница диктирану потражњом. На тај начин, постепена романизација започета војним освајањем и изградњом путева и насеља за војне потребе, захватала је и становништво руралних средина. Ипак, већих пољопривредних имања није било на овој територији, вероватно до пред крај III века. Такво стање нас наводи на закључак да ни трговина житарицама на велико није била развијена. За сада је изгледније да се трговина житарицама обављала на мало, на пијацама урбанизованих насеља. Остаје могућност да су по већим градовима (Сингидунум и Виминацијум) постојале пекаре у којима су грађани могли да купе готове производе, да не би сами млели житарице и месили хлеб.

Систем у којем је Римска држава у новоосвојеним провинцијама присвајала плодно земљиште и претварала га у *ager publicus*, наводи на закључак да је у римском периоду дошло до ширења обрадивог земљишта. Наиме, држава је након присвајања,

земљиште делила војним ветеранима, или давала под закуп приватним лицима, убирајући приходе од тога. Таква имања постајала су продуктивна, било да су сами власници радили на њима, било да су их давали под закуп. Пракса додељивања ветеранима земљишних поседа потврђена је још крајем I века, а са њом је настављено све до краја III века.

Широм Царства материјални трагови, алати коришћени у пољопривредној производњи, објекти за чување житарица (*horrea*) унутар војних логора, говоре о планском и организованом приступу Римске државе решавању проблема чувања као и равномерног распоређивања житарица војницима. Анализом расположивих материјалних остатака, као и изворне грађе у вези са процесом снабдевања војника житарицама, закључено је да су у сложеном систему набавке и дистрибуције житарица војсци учествовале државне, провинцијске и војне власти, али и приватна лица – трговци и превозници.

На основу истражених војних објеката и житница унутар њих на територији Горње Мезије, претпостављеног бројног стања војске у тој провинцији, као и изворних података о потребним количинама житарица за војнике у служби, закључује се да су капацитети до сада откривених житница недовољни да подмире потребе војника стационираних у овој регији. Војсци на Ђердапском лимесу, нарочито бројној у време Трајанових дачких ратова, било је потребно много више складиштеног простора него што су откривени објекти пружали. Могуће је, да се у време истих ратова на простору десне обале Дунава налазило неколико оперативних база из којих је вршена даља дистрибуција намирница до војника у походу на Дакију. Међутим, већина житница је могла да буде направљена од дрвета, нарочито ако је планирано њихово коришћење само у току ратова, те су биле привременог карактера.

Житарице сакупљане у складишта, махом су довожене из унутрашњости провинције према утврђеном систему, прикупљене од локалног становништва, које је имало обавезу да путем пореза издржава војску стационирану на територији своје провинције. Речни и копнени путеви, којима је превоз вршен, одржавани су кроз цео период римског владања овим просторима, а могућа речна пристаништа и станице на друмовима слабо су археолошки документовани.

Сагледавши све прикупљене податке о производњи, увозу и дистрибуцији житарица на територији Горње Мезије, алат коришћен у производњи и преради житарица, епиграфске споменике, складишта за житарице, општи је закључак да становништво територије Горње Мезије, иако претежно земљорадничко, није било у стању да произведе довољне количине житарица за себе и војску. Количина коју је војска производила за себе на имањима у околини логора, вероватно је чинила незнатни допринос стварању залиха за своје потребе. Претпостављени раст пољопривредне производње у римском периоду вероватно је био довољан да се подмире најосновније потребе и обавезе. Сељачка имања Горње Мезије су, вероватно била малих димензија, а не тако бројно становништво провинције сконцентрисано на подмиривање сопствених потреба у храни. Сиромаштво пољопривредних произвођача спречавало их је да закупују веће обрадиве површине и шире своју производњу.

Вероватно је и војска остајала без довољне количине житарица, те је мањкове надокнађивала увозом из суседних провинција. Према керамичком материјалу у којем су, према претпоставкама, превожене житарице, увоз је вршен из области око Црног Мора, и Дакије, али вероватно и из других провинција. Остале правце из којих су житарице увожене, тешко је утврдити с обзиром да су житарице смештане у цакове а затим превожене бродовима.

Током читавог трајања провинције Горње Мезије (од краја I до краја III века), слика производње житарица се није знатније мењала. Периоди економских криза током II и III века широм Царства, довели су до слабљења финансијске подлоге државе и до општег привредног слабљења земље. Ситуација која је захватила територији Италије почетком нове ере, проширила се на цело Царство. Сељаци нису имали зараду од пољопривредне производње, напуштали су имања и одлазили у градове, док су имања остајала пуста. Римска држава, сада са још већим захтевима за храном за бројне војнике, више није била у стању да испуни своје обавезе, почела је са додељивањем земљишта војним јединицама како би оне сами себи обезбеђивале намирнице.

Иако на територији Горње Мезије није било тако великих градова који би „прогутали“ сеоска насеља, у истраживаним војним утврђењима констатована је већа заступљеност пољопривредног оруђа у слојевима позног III и IV века. Разлог томе је, можда недостатак увоза у мери у којој је он вршен раније, али и напуштање Дакије која је, могуће, била значајна увозна база војника Горње Мезије.

Карактеристична појава са краја III века на простору тада већ подељене провинције Горње Мезије, су велика пољопривредна имања и бројна складишта за житарице. Власници пољопривредних имања нису се обогатили производњом и продајом житарица, већ су стечена богатства на неки други начин, уложили у пољопривредно земљиште у тренутку када је оно било на цени. Након слабљења свих привредних грана на нивоу Царства, готовог новца није било у оптицају, те је становништво било приморано да само производи себи храну, док је држава недостатак новца решила порезом у природи. Приходи са имања су прикупљани и за војску и за државу, те отуда истовремено грађење више житница на територији Горње Мезије.

Враћање становништва на земљу, и везивање за пољопривредна имања, држава примењује када више нема начина да опорави своју привреду. Релативна стабилност, и привредни развој у провинцијама, поремећени су, вероватно, од тренутка када је држава, односно њени грађани, почели више да троше, него што зарађују. Опет су, најбројније земљорадничко становништво Горње Мезије, те промене најмање погодиле.

VIII ЛИТЕРАТУРА:

Арсих, Чебашек 2008

Радивоје Арсих, Елизабета Чебашек, Сондажна истраживања локалитета Анине у селу Ћелије, општина Лајковац, *Археолошки Преглед* 2/3, Београд 2008: 68-71

Bakels 1996

Bakels, Growing grain for others or how to detect surplus production, *Journal of European Archaeology* 4, Glasgow 1996: 329-336

Бандић 1973

Душан Бандић, Традиционална пољопривреда у ђердапским насељима, *Зборник радова Етнографског института књ.6*, Београд 1973: 81-109

Berger 1991

Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1991

Birtašević 1962

Birtašević M, Tvrđava, Donji Grad, Beograd-naselje, *Arheološki Pregled* 4, Beograd 1962: 173-176

Vjelajac 1994,

Ljiljana Vjelajac, Mortaria in the Moesia Danube Valley, *Старинар* XLIII-XLIV, Београд 1994: 139-148

Vjelajac 1996

Vjelajac Ljiljana, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996.

Благојевић 1973

Благојевић Милош, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.

Бојовић 1975

Бојовић Д., Ветеранска вила – Винча, Ошљане, *Arheološki Pregled* 17, Београд 1975: 84-86

Борић-Брешковић 1983

Бојана Борић-Брешковић, Налаз бакарног римског новца из околине Туприје, *Зборник народног музеја у Београду* XI-1, Београд 1983: 69-84

Божанић 2005

Снежана Божанић, Физичко-географске карактеристике Светостефанског властелинства, *Култура пописа 2*, Нови Сад 2005: 515-540

Breeze 2000

Breeze David J, *Supplying the army*, у Geza Alföldy-Brian, Dobson-Werner Eck. *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*, Stuttgart 2000: 59-64

Campbell 1994,

Campbell, *The Roman army 31BC-337 AD*, London 1994.

Cool 2006

Cool H. E. M. *Eating and drinking in Roman Britain*, Cambridge 2006

Цвијић 1987

Јован Цвијић, *Антропогеографски и етнографски списи*, књ. IV, Београд 1987

Čakan, Forkarić 2005

Ivan Čakan, Filip Forkarić, *Alatke i oruđa za oranje: drveni plugovi u muzejima Vojvodine*, у каталогу изложбе "Alatke i oruđa za oranje" Novi Sad, 2005.

Čremošnik, 1956,

Čremošnik Irma, Reljef Silvana i nimfa iz Založja (Bihać), *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu* XI, Sarajevo 1956: 111-126

Čerškov, E. 1969,

Emil Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969

Čerškov, T. 1986.

Toni Čerškov, Mediana-horreum, *Arheološki Pregled* 25, Beograd-Ljubljana 1986: 41-43

Ćirić 1989

Ćirić M., *Pedologija*, Sarajevo 1991

Davies 1989

Roy W. Davies, *Service in the roman army*, Edinburgh 1989.

Димитријевић 1984

Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњевековно утврђење на острву код Старе Паланке, *Старинар* XXXIII-XXXIV, Београд 1984: 29-71

Dorcey 1992

Peter F. Dorcey, *The Cult of Silvanus: a study in Roman folk religion*, New York 1992

Duncan, 1990

Richard Duncan, *Structure and scale in Roman Economy*, Cambridge 1990

Dušanić, 1980

S. Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1-2, Beograd 1980: 7-55

Dušanić 1990

Slobodan Dušanić, The legionis and the fiscal estetes in Moesia Superior: Some epigraphical notes, *Arheološki Vestnik* 41, Ljubljana 1990: 585-595

Erdkamp 2005

Paul Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire*, Cambridge 2005.

Evans, O'Connor 1999

John Evans and Terry O'Connor, *Environmental archaeology: Principles and methods*, Somerset 1999.

Ферјанчић 2002

Снежана Ферјанчић, *Насељавање римских ветерана у балканским провинцијама, од I до III века*, Београд 2002

Ферјанчић, Јеремић, Гојгић 2008

Ферјанчић, Јеремић, Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Чачак 2008

Fink 1947

Fink Robert, The cohorts XX Palmyrenorum, a cohorts Equitata Miliaria, *Transactions and proceedings of the American Philological Association Vol.78*, 159-170

Fink 1958

Robert Fink, Hunt's pridianum: British museum papyrus 2851, *The Journal of Roman Studies Vol.48*, no.1/2, 102-116

Fink 1971

Robert Fink, *Roman Military records on Papyrus*, Cleveland 1971, no.10

Gabričević 1984

M. Gabričević, Prilog poznavanju municipalnog života u Ulpijani, *Glasnik Muzeja Kosova I Metohije XIII-XIV*, Priština 1984: 78-82

Glamočlija 2004

Glamočlija Đorđe, *Posebno ratarstvo: žita i zrnene mahunarke*, Beograd 2004.

Goodman 2003

Martin Goodman, *Roman world 44BC-AD180*, London&New York 2003.

Hekster 2007

Oliver Hekster, The Roman Army and Propaganda, у *A Companion in the Roman Army* (ed. Paul Erdkamp) Malden и др. 2007: 339-359

Herz 2007

Herz 2007, Finances and Cost of the Roman Army, у *A companion in the Roman Army*: (ed. Paul Erdkamp) Malden и др. 2007: 306-322

Holder 2003

Holder Paul, Auxiliary Deployment in the Reign of Hadrian у J.J. Wilkes (ed.) *Documenting the Roman Army*, London 2003: 101-145

Пић-Таравићки 2000

Пић-Таравићки Milica, *Skordisci u vreme rimske dominacije*, Beograd 2000, необјављен магистарски рад

Jevtić i dr. 1986

Stevan Jevtić, Milan Šuput i dr, *Posebno ratarstvo I*, Beograd 1986.

Јевтић и др. 1991

Стеван Јевтић, Мирослав Поповић, Недељко Ненадић и др., *Посебно ратарство са повртарством и крмним биљем*, Београд 1991.

Johns 2002

Catherine Johns, *Sex or Symbol? Erotic Images of Greece and Rome. London*, London 2002.

Јовановић, А. 2003

Јовановић Александар, Два античка налаза из Рама (Lederata), *Гласник Српског археолошког друштва* 19, 305-311

Јовановић, А. 2007

Јовановић Александар, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд 2007

Јовановић, Поп-Лазих, Мркобрад, 1992

Јовановић, Поп-Лазих, Мркобрад, Нови археолошки налази на јужним обронцима
Космаја. *Гласник Српског археолошког друштва* 8, Београд 1992: 135-143

Jovanović, M. 2004

Jovanović Marija, Prehistoric grains in the Danube basin and in the Balkans, *Радови Музеја
Војводине* 46, Нови Сад 2004: 101-127

Јовић 1997

Јовић Видојко, Геолошке и геоморфолошке карактеристике источне Србије, у
Археологија источне Србије, Београд 1997; 21-32

Kehne 2007

Peter Kehne, War – and Peacetime logistics: Supplying Imperial Armies in East and West, у
A Companion to the Roman Army, (ed. Paul Erdkamp), Malden и др. 2007: 323-338

Kessler, Temin 2007

David Kessler and Peter Temin, The organization of the grain trade in the early roman
Empire, *Economic history review* 60, доступно на <http://www.jstor.org/stable/4502066> : 313-332

Кондић, В. 1974

Владимир Кондић, Cantabaza Smorna, Campsa, *Старинар* XXII, Београд 1974: 53-57

Поповић, М. 1999.

Марко Поповић и др., Алати, у *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999: 6-10

Levick 2000

Barbara Levick, *The Government of the Roman Empire. A Sourcebook* (2nd edn.), no.95,
London 2000

Ljubinović, Popović 1964

Ljubinović, Popović 1964, Ćetenište, Kolubarski Leskovac – antička грађевина и гробље из
средњег века, *Археолошки преглед* 6, Београд 1964: 122-124

Марић 1951,

Растислав Марић, Римски млин из Царичиног Града, *Глас Српске Академије Наука*, ССШ, нс.1, Београд 1951: 102-103

Марић 2003 (репринт)

Растислав Марић, *Антички култови у нашој земљи* (репринт 1933), Београд 2003

Marković, J. 1988

Jovan Đ. Marković, *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*; Svjetlost-Sarajevo, Sarajevo 1988.

Марковић, П. 1993

Петар Ј. Марковић, *Пољопривредни атлас Србије*, Београд 1993

Марковић, Павловић 1995

Јован Ђ. Марковић, Мила А. Павловић, *Географске регије Југославије*, Београд 1995.

Medvoć, A. 2008

Medović Aleksandar, Gamzigradski ratari - dva koraka napred jedan korak nazad, *Радови Музеја Војводине* 50, Нови Сад 2008; 151-173

Медовић, П. 1993

Медовић, Предраг, Раоник (Лемеш) рало са Борђоша код Новог Бечеја (Банат), *Радови војвођанских музеја* 35, Нови Сад 1993: 33–40

Metreaux 1998

Guy P.R. Metreaux, Villa rustica alimentaria et annonaria, у *The Roman Villa: Villa Urbana*, Philadelphia 1998.

Михајловић 2001

Михајловић Татјана, Антички локалитети у околини Краљева у *Археолошка налазишта у околини Крушевца*, Крушевац-Београд 2001: 223-237

Mikulčić 1971

Mikulčić I., Teritorija Skupa, *Živa Antika* XXI, Skoplje 1971: 466-484

Mirković 1968

Miroslava Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.

Mirković, Dušanić 1976

M. Mirković, S. Dušanić, Singidunum et le nord-ouest de la province, *Inscriptions de la Mésie Supérieure* Vol.I, Beograd 1976.

Mirković 1986

M. Mirković, Viminacium et Margum, *Inscriptions de la Mésie Supérieure* Vol.II, Beograd 1986.

Мирковић 1988

Мирослава Мирковић, Римски *vicus Vube* код Сингидунума, *Старинар* XXXIX, Београд 1988: 102

Мирковић 1994

Мирослава Мирковић, Римско освајање и организација римске власти, у *Историја српског народа I*, Београд 1994, 66-76

Mócsy 1974

András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London 1974.

Papazoglu 1969

Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969

Parker 1928

H.M.D. Parker, *Roman Legions*, Oxford 1928

Паровић-Пешикан 1989

Маја Паровић-Пешикан, Античка Улпијана, истраживања 1987. године, *Гласник Српског археолошког друштва* 5, Београд 1989: 45-51

Petković 1993

Sofija Petković, A Jug from Pontes Decorated with Solar and Lunar Symbols, *Старинар* XLII/1991, Београд 1993: 97-106

Петровић 1966

Петровић, Нови вотивни натписи из Јужне Србије, *Старинар* XV-XVI, Београд 1966: 245-251

Петровић 1972

Петар Петровић, Нова Трајанова табла у Ђердапу, *Старинар* XXI, Београд 1972: 31-39

Петровић 1976

Петар Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976.

Petrović 1979

P. Petrović, *Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Inscriptions de la Mésie Supérieure* Vol.IV Београд 1979

Петровић 1981

Петровић Петар, О снабдевању римских трупа на ђердапском лимесу, *Старинар* XXXI, Београд 1981: 53-63

Петровић 1991:

Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији, *Старинар* XL-XLI, Београд 1991: 207-216

Петровић 1994

Петар Петровић, *Медијана – резиденција римских царева*, Ниш 1994.

Petrović 1996

Petar Petrović, Konopište - Roman Architectural complex (I-II Century A.D.) у P. Petrović (ed.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Ђердapske sveske, posebna izdanja 2, Београд 1996: 101-103

Petrović, Vasić, 1996

Petar Petrović, Miloje Vasić, The Roman frontier in Upper Moesia: Archeological investigations in the iron gate area - main results. у: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996: 15- 27

Phang 2008,

Sara Elise Phang, *Roman military service*, Cambridge 2008

Piletić 1969

Piletić D., Male i Velike livadice-antička osmatračnica i utvrđenje, *Arheološki pregled* 11, Beograd 1969: 124-125

Пилетић 1984

Драгослав Пилетић, Велике и Мале Ливадице, античка осматрачница и кастел, *Старинар* XXXIII/XXXIV, Београд 1984: 187-191

Pilipović 2005

Pilipović Sanja, *Votive relief from Barovo (Scupi)*, *Старинар* LV, Београд 2005: 81-95

Поповић, И. 1986

Ивана Поповић, Римске справе за орање у средњем Подунављу, *Старинар* XXXVII, Београд 1986: 73-86

Поповић, И. 1988

Ивана Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд 1988

Поповић, В. 1984

Владислав Поповић, Доњи Милановац – Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење, *Старинар* XXXIII-XXXIV, Београд 1984: 265-282

Prodanović, Popović, V. 1966

Lj. Prodanović, V. Popović, Arheološka istraživanja na području Đerdapa, Severni sektor, *Arheološki pregled* 8, Beograd 1966: 74-78

Rusci 1983,

Rusci, *Pottery and trade in the Roman period; Trade in the ancient Economy*, 1983

Рашковић 1998

Рашковић Душан, Рекогносцирање античких локалитета и комуникација на подручју мојсињских и послонских планина, *Гласник Српског археолошког друштва* 14, Београд 1998: 171-195

Рашковић, Ђокић 1997

Душан Рашковић, Ђокић, Резултати рекогносцирања античких налазишта и комуникација на подручју јужног Темнића, *Гласник Српског археолошког друштва* 13, Београд 1997: 135-146

Рашковић 2001

Душан Рашковић, Налази из касноантичког периода на локалитету Конопљара, у *Археолошка налазишта Крушевца и околине*, Крушевац-Београд 2001: 81-107

Рашковић, Берић 2002

Душан Рашковић, Берић, Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник Српског археолошког друштва* 18, Београд 2002: 137-158

Rickman 1971

Rickman, *Roman Granaries and Store buildings*, Cambridge 1971

Rostovtzeff 1926

Rostovtzeff, M, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926

Roth 1999

Jonathan P. Roth, *Logistics of Roman Army 264BC-AD235*, Brill ltd. 1999

Schlüchter, Jörin 2004

Schluchter, Ch, Jorin, U, Alpen ohne Gletscher? Holz-und Torffunde als Klimaindikatoren. *Die Alpen*, 6: 34-47

Симић 1982

Зоран Симић, Локалитет „Катића њиве”, село Соколова, Лазаревац - римско насеље, вила, *Arheološki pregled* 23; Београд 1982: 88-90

Спасић-Ђурић 2008

Драгана Спасић-Ђурић, Фалички мотиви са Виминацијума, *Српског археолошког друштва* 24, Београд 2008: 121-174

Спасић-Ђурић, Јацановић 2007

Драгана Спасић-Ђурић, Драган Јацановић, Траса пута Виминацијум-Ледерата, резултати микрорекогносцирања у 2003-2004 години: *Viminacium* 15, Пожаревац 2007: 123-165

Срејовић 1983

Драгослав Срејовић, Касноантичка житница у Маскару, *Balkanica* XIII-XIV, Београд 1982-1983: 35-43

Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1979

Драгослав Срејовић, Александрина Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979

Шашел 1983

Јарослав Шашел, Речна пловидба и привреда у античком Подунављу, *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, научни скуп САН-у одржан 5. и 6. Јуна 1979: 97-104

Shaffrey 2006

Ruth Shaffrey, Grinding and Milling, A study of Romano-British rotary querns and millstones made from Old Red Sandstone, *BAR British Series* 409, Oxford 2006

Шпехар 2007

Шпехар 2007, *Оруђе од метала са Београдске тврђаве од антике до краја 18.века*, Београд 2007.

Thomas, Stallibrass 2008

Thomas and Stallibrass, For starters: producing and supplaying food to the army in the Roman north-west provinces: у *Feeding the Roman Army the Archaeology of Production and Supply in NW Europe*, 1-12

Tomović, M.D. 1995

Tomović, M.D, Rimsko rudarstvo i metalurgija srebra u Gornjoj Meziji - arheometalурški podaci, Radionice i kovnice srebra. у: *Radionice i kovnice srebra*, Beograd 1995: 197-206

Ризнић 1889

Михаило Ст. Ризнић, Допис из Каменице 10. маја 1889 године, *Старинар*, год.VI, књ.2 Београд 1889, 62-64

Trbuhović 1986

Leposava Trbuhović, Kurvigrad-compte-rendu des fouilles, Đerdapske sveske III, Beograd, Arheološki institut Beograd, ed. Vladimir Kondić

Васић 1984

М. Васић, Чезава- Castrum Novae, *Старинар* XXXIII-XXXIV, Београд 1984: 91-122

Васић, Јовановић 1987

М. Васић-Ђ. Јовановић, Мермерна икона Либере и Либере из околине Понтеса, *Ђерданске свеске IV*, Београд 1987: 127-134

Величковић 1972.

Величковић Миливоје, Римска ситна бронзана пластика у Народном Музеју, *Антика IV*, Београд 1972

Vujović 1997

Miroslav Vujović, Prilog proučavanju antičkog zidnog slikarstva i štuko dekoracije na tlu Singidunuma, *Singidunum* 1, Beograd 1997: 169-179

Приск, ВИЗИНЈ 1955

Византиски извори за историју народа Југославије, Први том, Београд 1955, 7-16 (уредник Георгије Острогорски), обрадили Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић, Лидија Томић

Wilson 2002

Andrew Wilson, Machines, power and the ancient economy, *Journal of Roman Studies* 92, 2002: 1-32

Zamarovsky 1985.

Zamarovsky Vojtech, *Junaci antičkih mitova*, Leksikon grčke i rimske mitologije, Zagreb 1985, Školska knjiga

Zotović, LJ, Petrović, N. 1965

LJ. Zotović, N. Petrović, Gradac na Lepeni, Boljetin, Donji Milanovac – rimski kastrum: *Arheološki pregled* 7, Beograd 1965: 94-97

Зотовић, Љ. 1984

Љубица Зотовић, Бољетин (Smolna), римски и рановизантијски логор, *Старинар* XXXIII/XXXIV, Београд 1984: 211-225

Зотовић, Р. 1996

Радмила Зотовић, Два вотивна жртвеника посвећена Либеру из Ужица, *Гласник Српског археолошког друштва* 12, Београд 1996: 175-177

Зотовић Р. 2004

Зотовић Радмила, Дуги и кратки транзит у касној антици на примеру Муњског брда и Рогатице, *Гласник Српског археолошког друштва* 20, Београд 2004, 85-92

Zotović, R. 2007

Radmila Zotović, *Građa za proučavanje društvene hijerarhije na tlu Srbije u periodu rimske vladavine*, Beograd 2007.

Списак коришћених извора:

- Res Gesteae* Augustus, *Res Gesteae Divi Augusti*, meune taten, Munchen, 1975
- Dio Cass.* Cassius Dio, *Cocceiani Historiarum romanorum quae supersunt*, ed. Ph. Boissevan, vol.II Berolini 1898
- Cato, De agric.* *Marcus Porcius Cato, De agricultura*, Cato&Varro, *De re Rustica*, prevod Hooper/ash, London 1967
- Varro, De re rustica* *Marcus Terentius Varro, De re rustica*, Cato&Varro, *De re Rustica*, prevod Hooper/ash, London 1967
- Columella, De re Rustica* *Lucius Junius Moderatus Columella*, Loeb Classical Library edition: Vol. I (Books 1-4) by H. B. Ash, first published in 1941; Vols. 2 and 3 (Books 5-12 and the *de Arboribus*) by E. S. Forster and E. Heffner, first published in 1954-1955
- Pliny, NH* Pliny the Elder, *The Natural History*
John Bostock, M.D., F.R.S., H.T. Riley, Esq., B.A., Ed
- Vitruv.* Vitruvijevih deset knjiga o arhitekturi, Sarajevo 1951. превод др Matija Lopac
- Cic. In Verrem* Cicero, *In Verrem*
- Caii Julii Solini, De Mirabilibus Mundi,* Текст припремио и обрадио by John White from T.H. Mommsen's edition, Bernolini, 1864: <http://www.thelatinlibrary.com/solinus.html>
- Vegetius, De re Militari,* Vegetius, *De re Militari*.The military Intitutions of the Romans, превод са латинског: Lieutenant John Clarke:
<http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/>
- Petronius* Petronius, *Satiricon. The Satyricon by Petronius.* превод Alfred R. Allinson. (1930)
- Polybius, Histories* Polibius. *Histories*. Polybius, Loeb Classical Library, 6 volumes, *Greek texts and facing English translation*: Harvard University Press, 1922 thru 1927. превод W. R. Paton. Доступно и на:
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/home.html>
- Tacitus, Agricola* The Works of Tacitus превод, Alfred John Church and William

Jackson Brodribb: <http://www.sacred-texts.com/cla/tac/index.htm>

Livy *Ab urbe
condita libri*

This text of Livy Vol. 1 (of 14) was published in the Loeb Classical Library by Harvard UP in 1919, Cambridge, MA.

Cic. *Tusc.*

King, J., *Tusculan Disputations: Introduction*. Loeb Classical Library. (1927): <http://www.fordham.edu/halsall/ancient/asbook.html>

Попис прилога:

Карте:

- Карта 1. Горња Мезија (Map of Upper Moesian Dardania: стр. 23 у Petrović, V, Pre-Roman and Roman Dardania, Balcanica XXXVII, Beograd 2006: 7-23)
- Карта 2. Виминацијум са околином (Mirković, *IMS* Vol. II, Viminacium et Margum, Beograd 1986)
- Карта 3. Сингидунум са околином (Mirković, *IMS* Vol. I, Singidunum, Beograd 1976)
- Карта 4. Житнице у Горњој Мезији (Map of Upper Moesian Dardania: стр. 23 у Petrović, V, Pre-Roman and Roman Dardania, Balcanica XXXVII, Beograd 2006: 7-23)
- Карта 5. *Horreum Margi-Naissus-Remesiana* (према: Petrović, *IMS* Vol.IV, Naissus-Remesiana-Horreum Margi, Beograd 1979)
- Карта 6. *Scupi* и Куманово са околином (Dragojević Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure (IMS)*, vol. VI, Scupi et la région de Kumanovo, Beograd, 1982)
- Карта 7. Руралне области Србије (у Marković Petar, *Poljoprivredni atlas Srbije*, Beograd 1994)
- Карта 8. Педолошка карта Србије (Анђелић, Куртовић, *Школски географски атлас*, Сарајево 1991: 48)
- Карта 9. *Timacum Minus* са околином (у Petrović, P. *Inscriptions de la Mésie Supérieure* III/2, Timacum minus et la Vallée du Timok. Beograd 1995:
- Карта 10. Утврђења на Дунаву
- Карта 11. Области из којих су повучене помоћне јединице како би учествовале у Трајановим ратовима (према: L. Rossi, *Trajan's Column and Dacian Wars*, London 1971: 95)

Илустрације:

Сл.1. – Рељеф из Бузеола (Белгија) (<http://bibliotekker.blogspot.com/2009/12/buzenol-vallus.html>)

Сл.2. – Дрвени плуг (internet)

Сл.3. - Трајанов стуб (детал), војници у жетви (<http://www.superstock.com/stock-photos-images/862-1768>)

Сл.4. – Употреба санки (*tribulum*) у вршидби, фото. Patricia Anderson
http://culturesciences.chimie.ens.fr/dossiers-chimie-societe-article-Collage_Barquins.html

Сл.5. – Принцип рада ручног жрвња (<http://www.thefullwiki.org/Quern-stone>)

Сл. 6. – Један могући положај дршке на жрвњу

Сл.7. - Споменик из Сингидунума (Mirković, Dušanić 1976, *IMS* Vol. I, Singidunum et le Nord-Ouest de la Province, no 16, p. 52-53)

Сл. 8. – Пловидба Дунавом (детал са Трајановог стуба) (Тав. 3 (V/II-III): p.47, у Filippo Coarelli, *La Colonna Traiana*, Roma 1999)

ТАБЛЕ:

Табла I сл.1. – Секира крамп (Бољетин), (Поповић, И. 1988: Т.XLI.1)

Табла I сл.2. – Будак (Лештане) (Поповић, И. 1988: Т.XXXVII.5.)

Табла I сл.3. – Мотика (Губеревац) (Поповић, И. 1988: XXXIX.1.)

Табла II сл.1. – Симетрични раоник (Бољетин) (Поповић, И. 1988: Т.XLVII.4.)

Табла II сл.2. – Срп (Бољетин и Чезава) (Поповић, И. 1988: Т.XLV.2.)

Табла III сл.1. – Табла V сл.1. – Дрвено складиште за житарице

Табла III сл.2. – Реконструкција житнице у Сармизегетусе (Дакија)
(<http://www.aeonbox.com/video/BI-o4RGQRag/Roman-Horreum-Virtual-Reconstruction-Ulpia-Traiana-Sarmisegetuza.html>)

Табла IV сл.1. – Житнице у војном логору – модел
(<https://sites.google.com/site/antiguavalentia/valentia-republicana>)

Табла IV сл.2. – Житница у At Arbitrus (Бугарска) реконструкција *J. Furkov; in T. Ivanov and S. Stoyanov 1985* на (<http://www.athenapub.com/abrit3.htm>)

Табла V сл.1. – Касноантички *horreum* у Медијани (цртеж Г. Милошевић, у Петровић, П., *Медијана, резиденција римских царева*, Београд 1996: стр.42)

Табла VI сл.1 и 2. - Горњи камен жрвња (Виминацијум), фото. Ј. Живановић

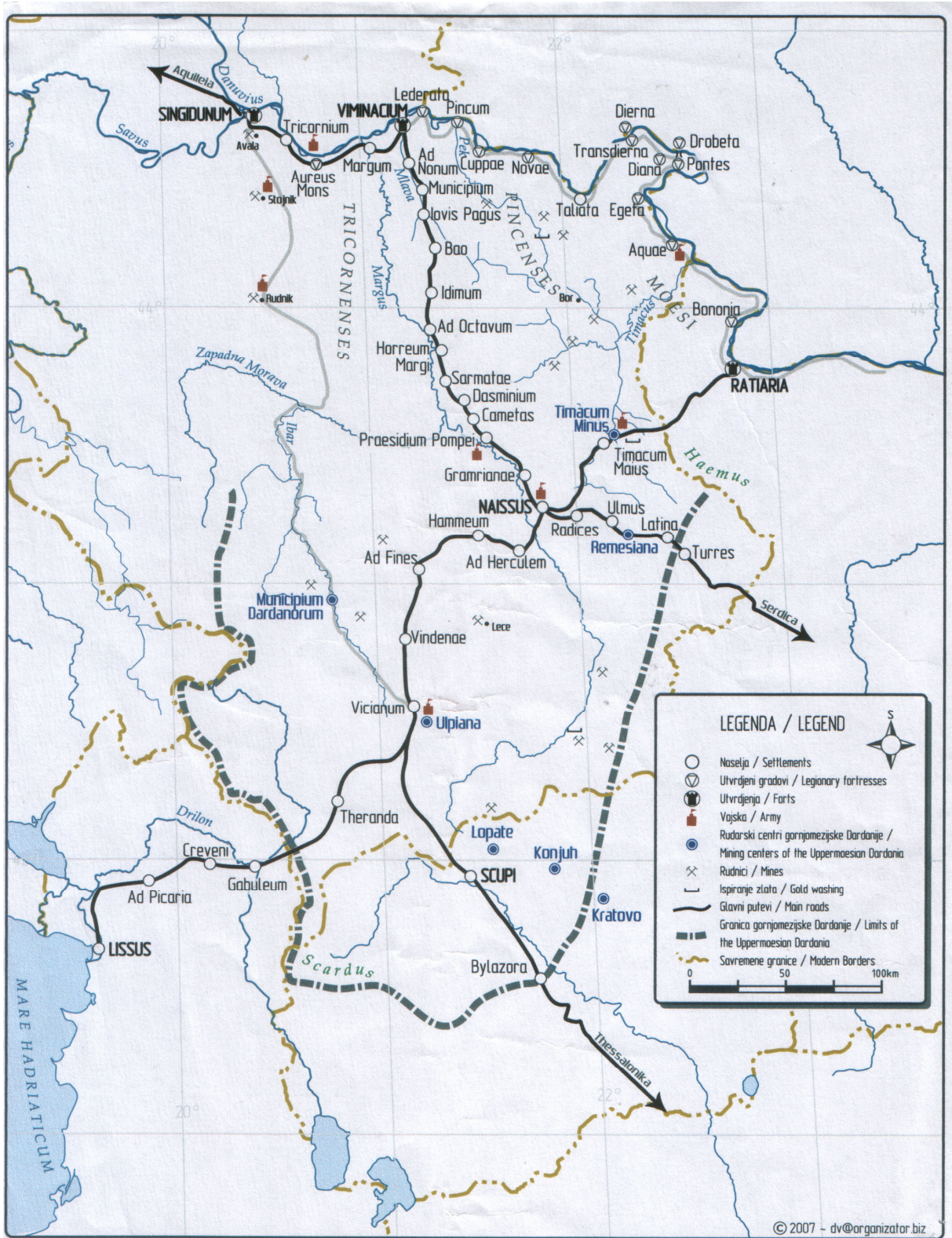
- Табла VII сл.1 и 2. - Горњи камен жрвња (Виминацијум), фото. Ј. Живановић
- Табла VIII сл.1. – Реконструкција млина (Музеј Срема)
- Табла VIII сл.2. – Млин (Музеј Срема)
- Табла IX сл.1. – Амфоре за жито тип XXI (Бјелаяс, *Amfore gornjemezijskog Podunavlja*, Београд 1996: сл. XXV: p.75)
- Табла X сл.1. – Налази амфора типа XX (Бјелаяс, *Amfore gornjemezijskog Podunavlja*, Београд 1996: p. 68)
- Табла X сл.2. – Понтске амфоре тип VII (Бјелаяс, *Amfore gornjemezijskog Podunavlja*, Београд 1996: сл. XIX: p.60)
- Табла XI Табела 3 – Потрошња житарица унутар легије (према J. Roth 1999:22)
- Табла XII Табела 1 – Дужности војника према *pridianum cohors I Hispanorum* (према Fink 1971, no.63)
- Табла XIII сл. 1. – Хореум на Сапаји (Petar Petrović, Miloje Vasić, *The Roman frontier in Upper Moesia: Archeological investigations in the iron gate area - main results. y: Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996: 15- 27)
- Табла XIII сл.2. – Хореум на Бољетину (Petar Petrović, Miloje Vasić, *The Roman frontier in Upper Moesia: Archeological investigations in the iron gate area - main results. y: Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996: 15- 27)
- Табла XIV сл.1. – Хореум на Чезави (Petar Petrović, Miloje Vasić, *The Roman frontier in Upper Moesia: Archeological investigations in the iron gate area - main results. y: Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996: 15- 27)
- Табла XV сл.1. – Хореум у Доњем Милановцу (Petar Petrović, Miloje Vasić, *The Roman frontier in Upper Moesia: Archeological investigations in the iron gate area - main results. y: Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade 1996: 15- 27)
- Табла XVI сл.1. – Утврђење на Чезави
- Табла XVI сл.2. – Утврђење на Бољетину
- Табла XVII сл.1. – Остаци утврђења на ушћу Поречке реке

Табла XVII сл.2. – Утврђење у Доњем Милановцу

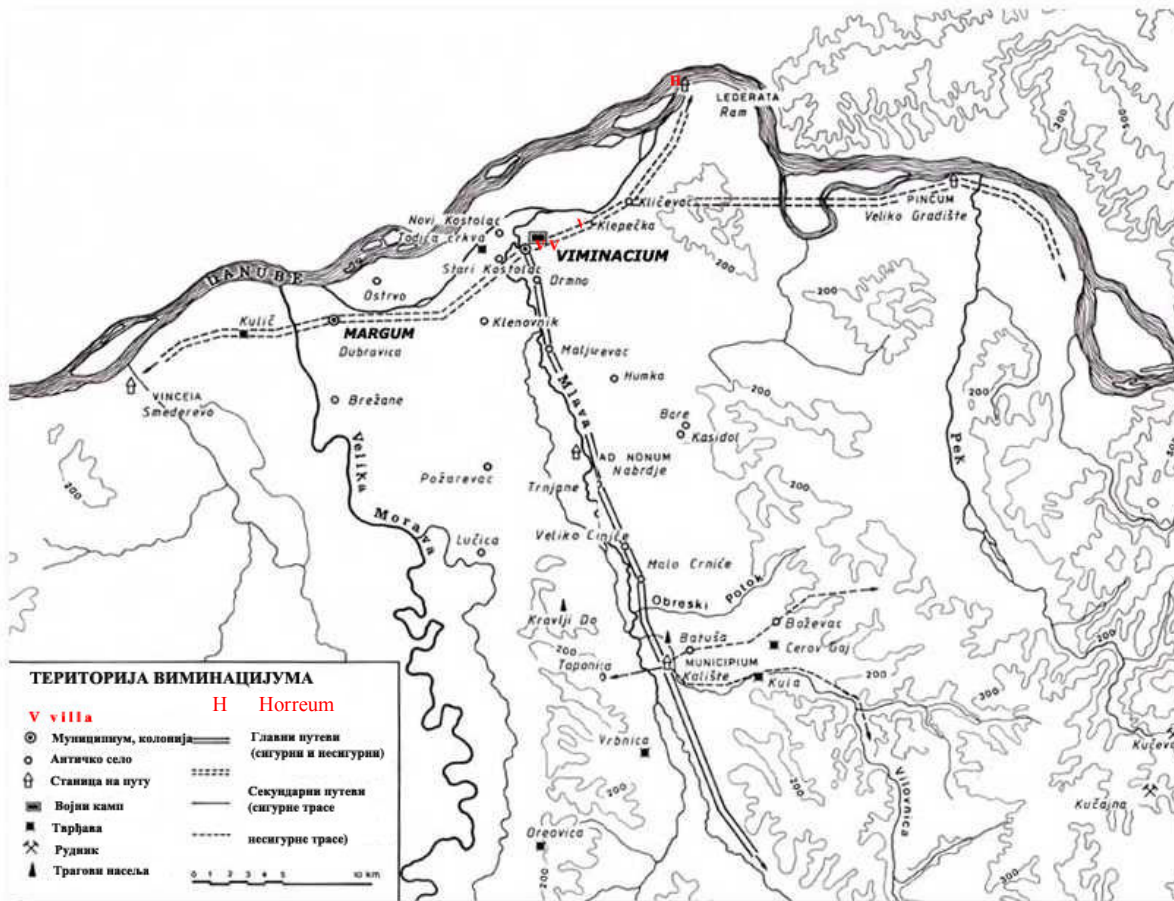
Табла XVIII сл.1. – Утврђење у Равни

Табла XIX Табела 2 – Житнице на Ђердапском лимесу

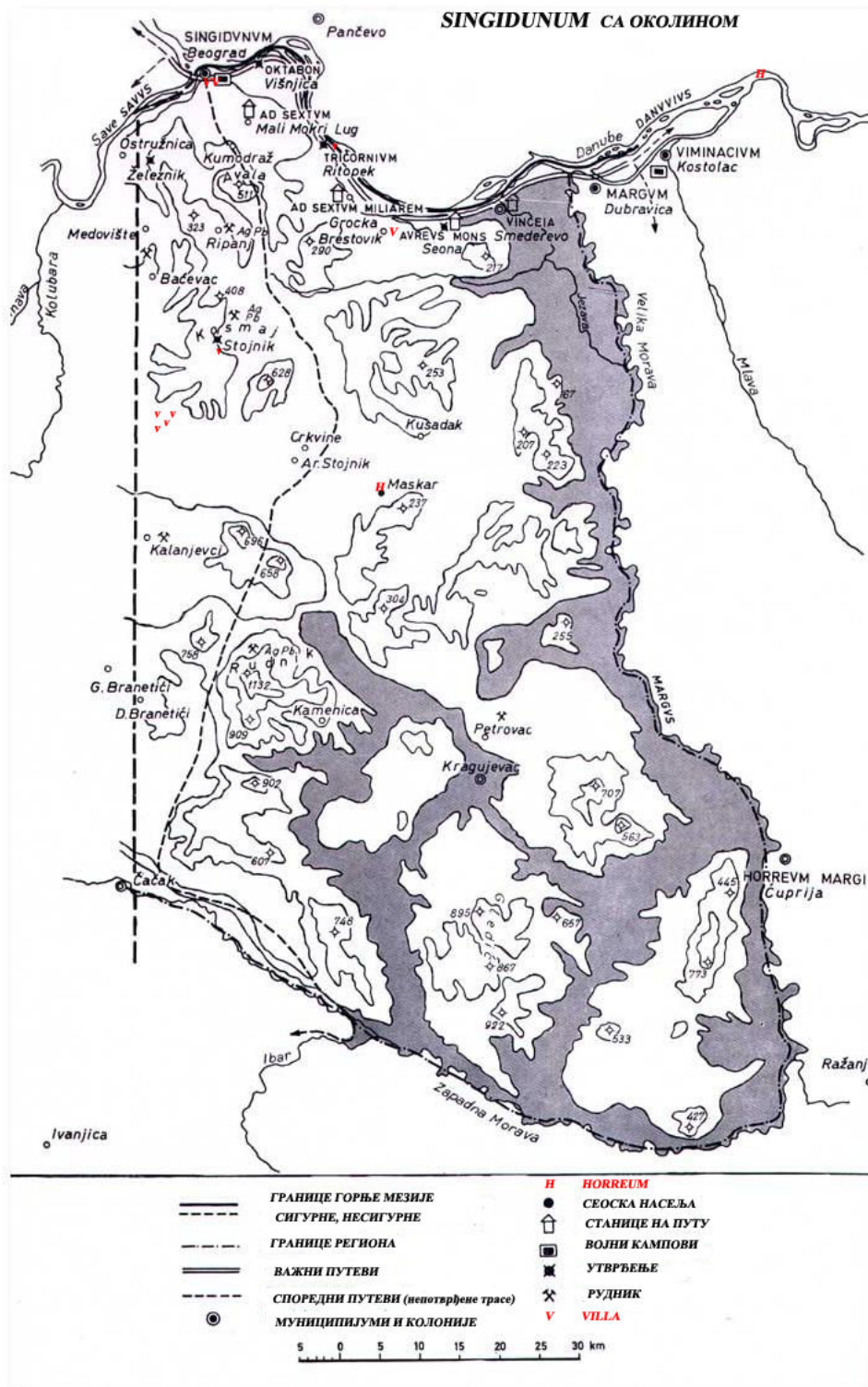
Прилози

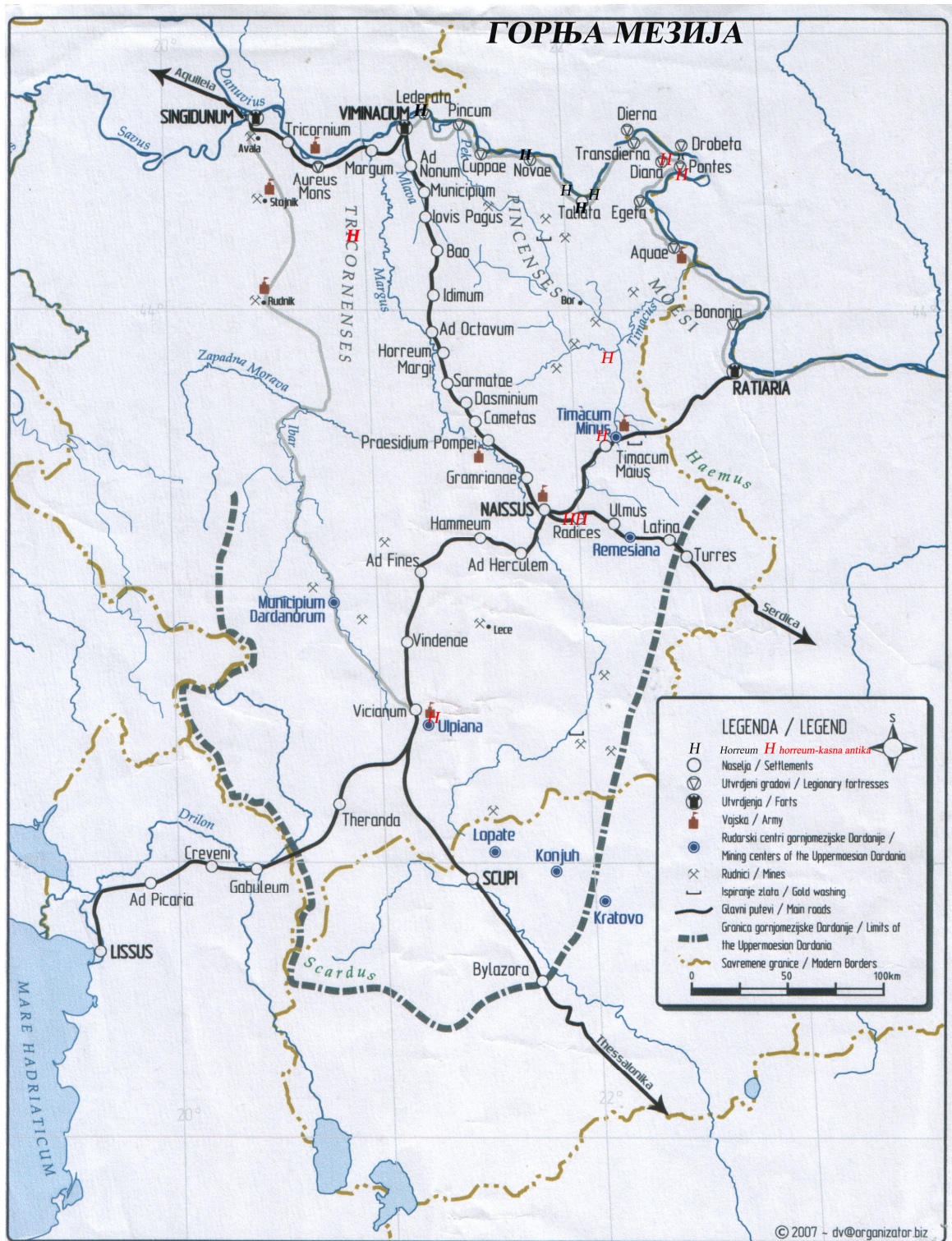
Карта 1. Горња Мезија (Petrović, V. 2006, 23)

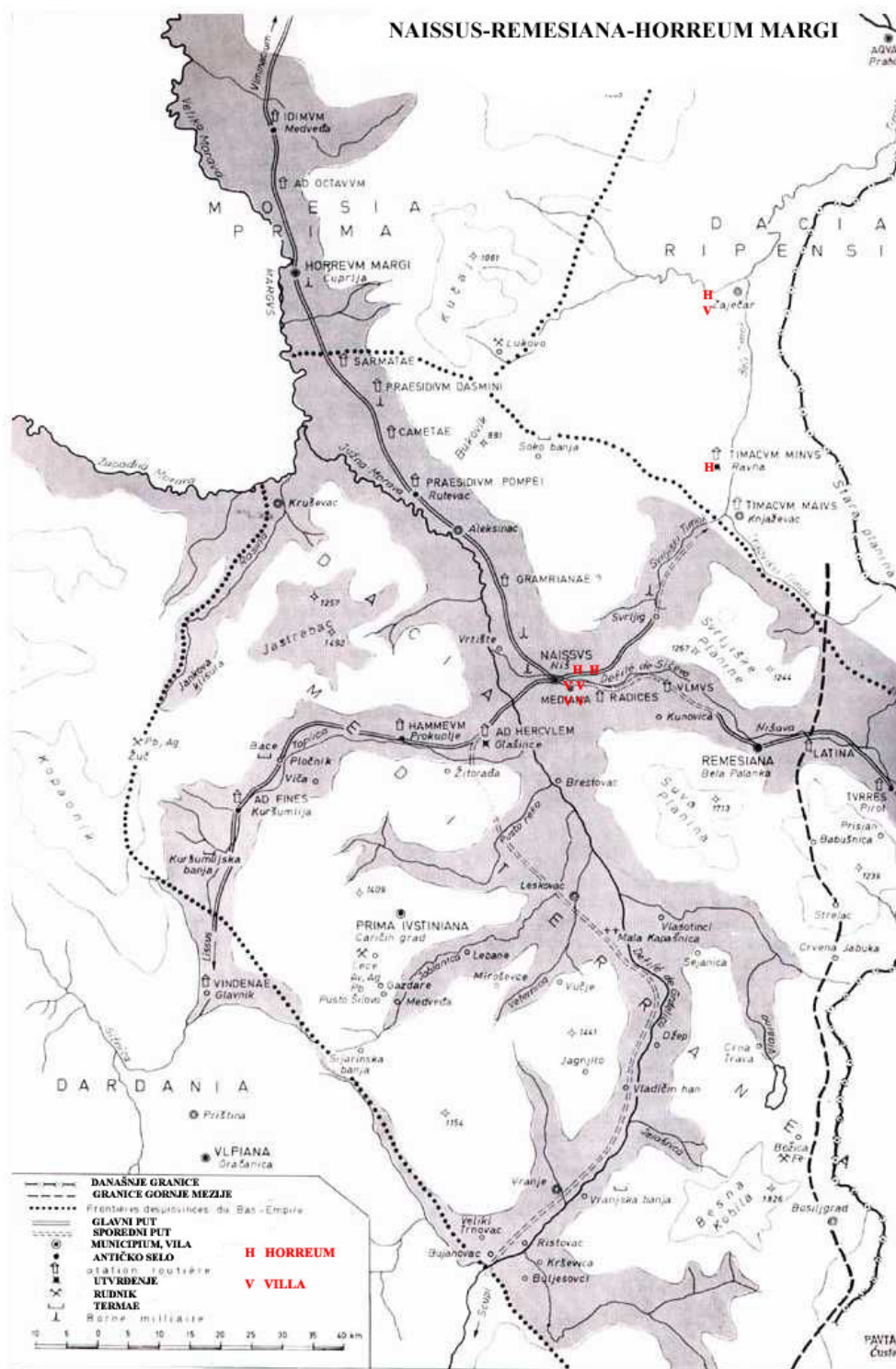
Карта 2. Виминацијум са околином (Mirković 1986, <http://www.moesia-superior.rs/ims/vimmap.html>)

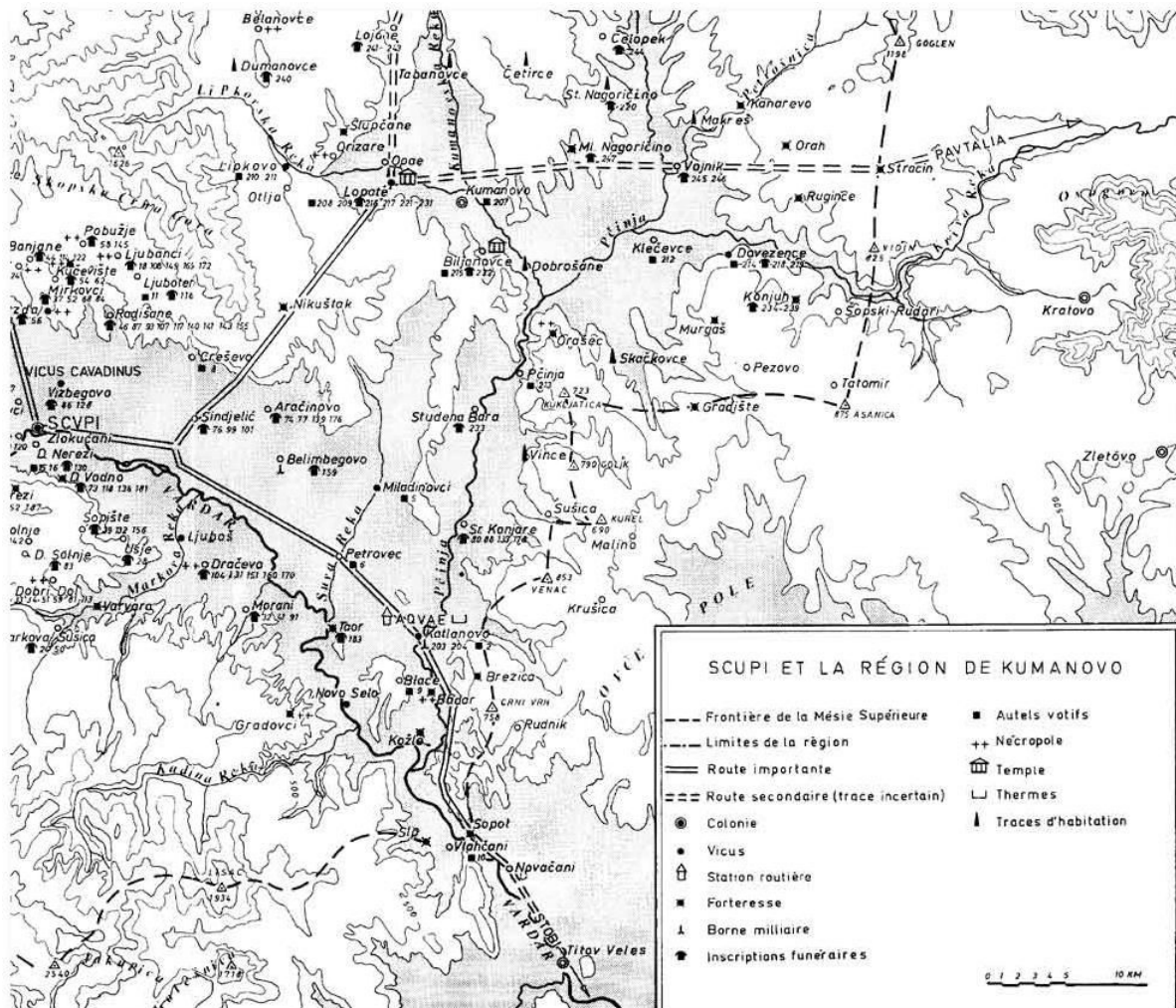
Карта 3. Сингидунум са околином (Mirković 1976, <http://www.moesia-superior.rs/ims/sgdmap.html>)

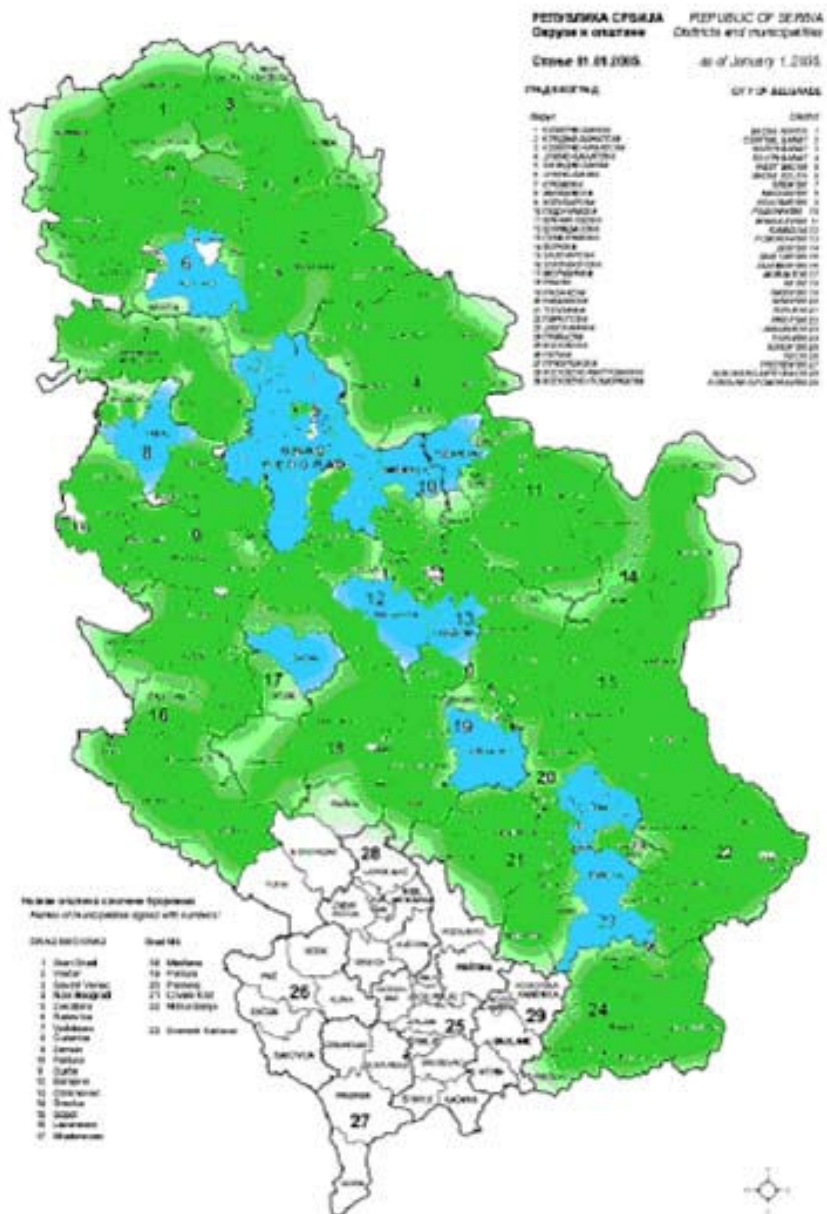
Карта 4. Житнице у Горњој Мезији (Petrović, V. 2006, 23)

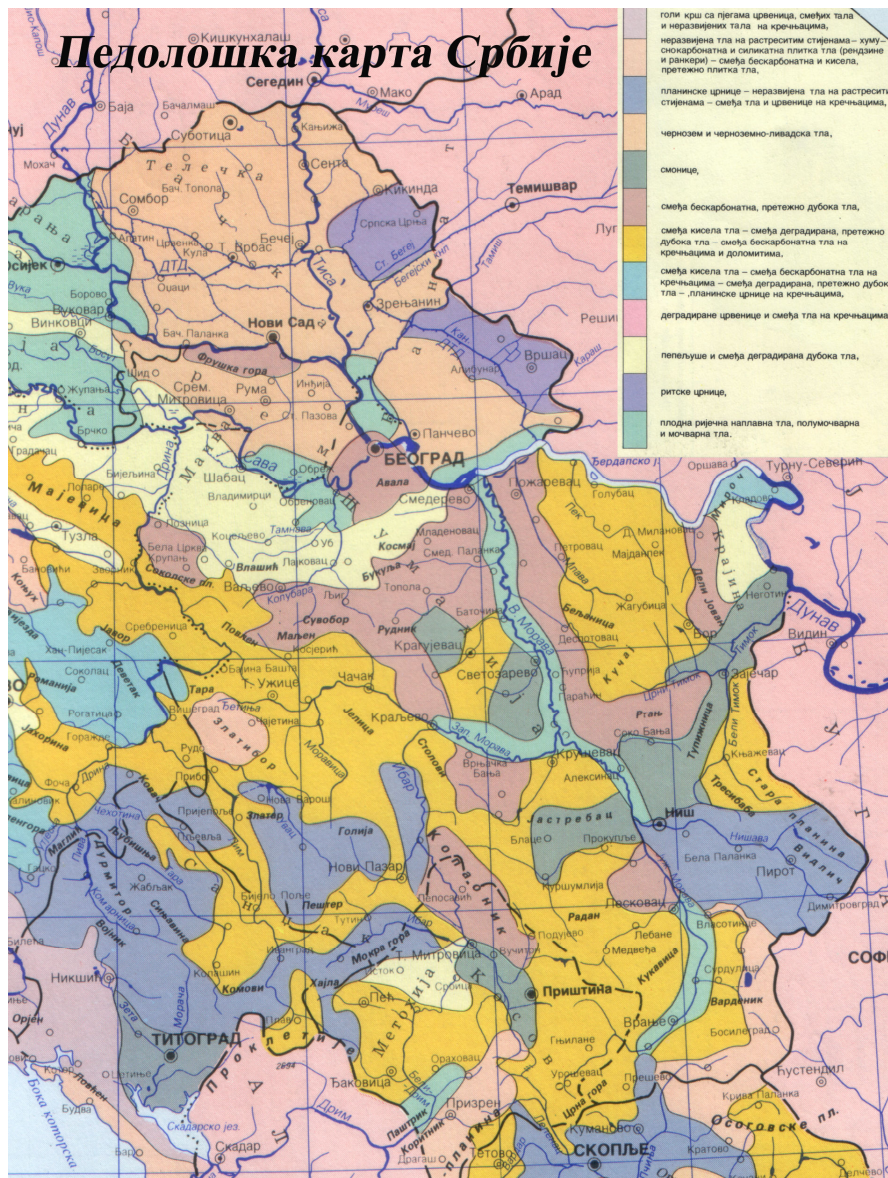
Kapra 5. Horreum Margi – Naissus – Remesia (Petrović, P. 1979 <http://www.moesia-superior.rs/ims/mapiv.html>)

Карта 6. Scupi и Куманово са околином (Dragojević Josifovska, 1982, <http://www.moesia-superior.rs/ims/mapvi.html>)

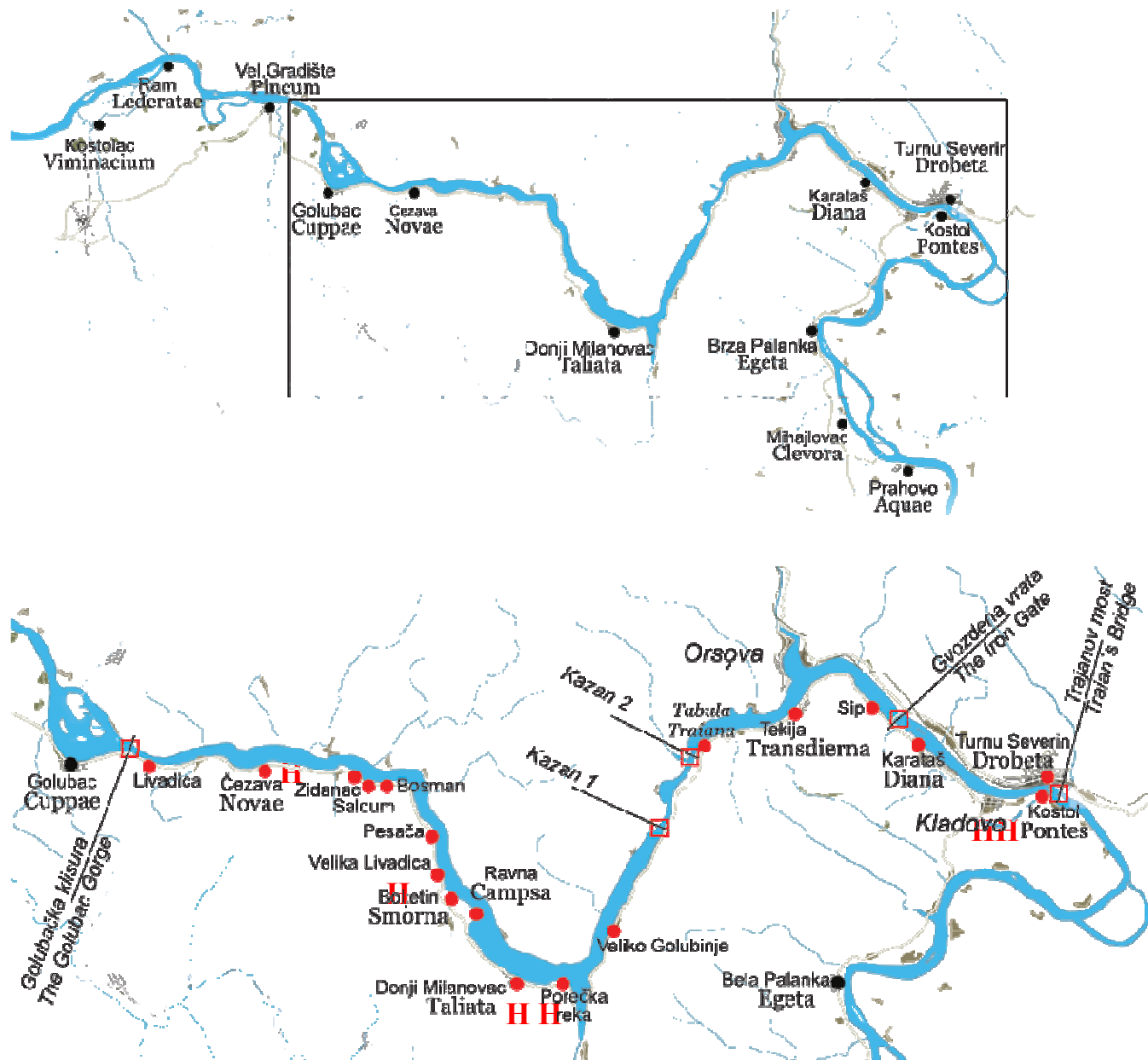
Карта 7. Руралне области Србије (Marković 1994, 56)

Карта 8. Педолошка карта Србије (Анђелић, Куртовић 1991, 48)

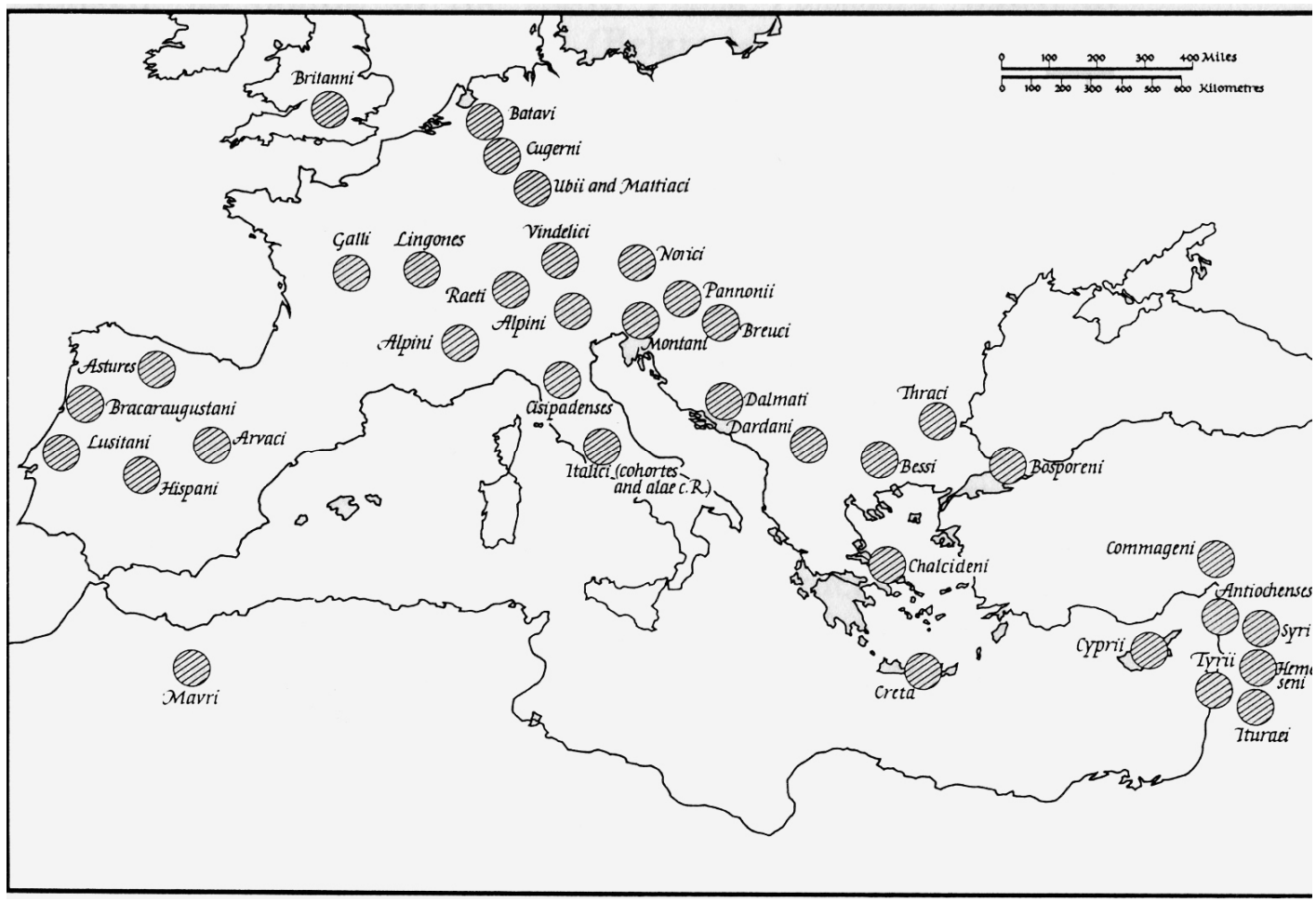

Карта 9. Timacum Minus са околином (Petrović, P 1995, <http://www.moesia-superior.rs/ims/ravmap.html>)

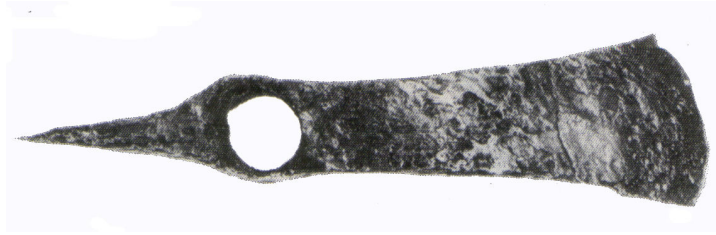
Карта 10. Утврђења на Дунаву (<http://www.itinereri.org/itinereri/granicnik/djerdap/index.html>)

Карта 10. Утврђења на Дунаву (<http://www.itinereri.org/itinereri/granicnik/djerdap/index.html>)

Карта 11. Области из којих су повучене помоћне јединице како би учествовале у Трајановим ратовима (Rossi 1971, 95)

Т. I.

Сл. 1. Секира-крамп (Бољетин) (Поповић, И. 1988: Т.XLI.1)

Сл. 2. Будак (Лештане) (Поповић, И. 1988: Т.XXXVII.5.)

Сл. 3. Мотика (Губеревац) (Поповић, И. 1988: XXXIX.1.)

Пољопривредни алат

Т.П.

Сл. 1. Симетрични раоник (Бољетин) (Поповић, И. 1988: Т. XLVII.4.)

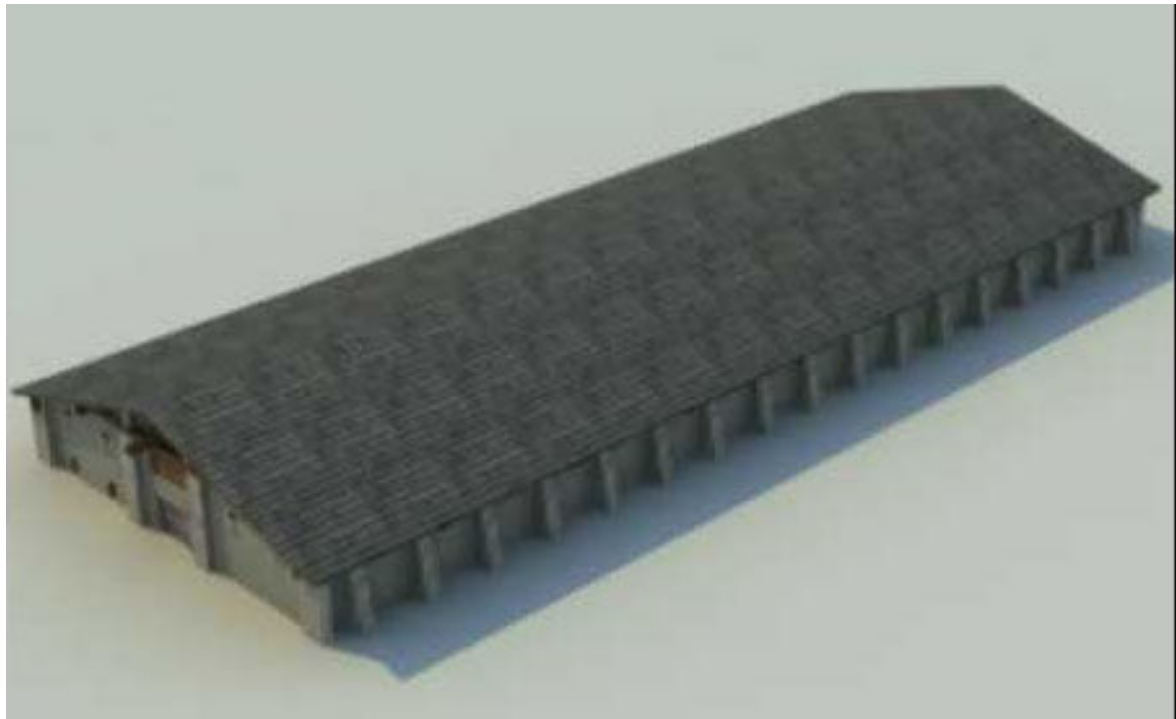
Сл. 2. Срп (Бољетин и Чезава) (Поповић, И. 1988: Т. XLV.2.)

Пољопривредни алат

Т.Ш.

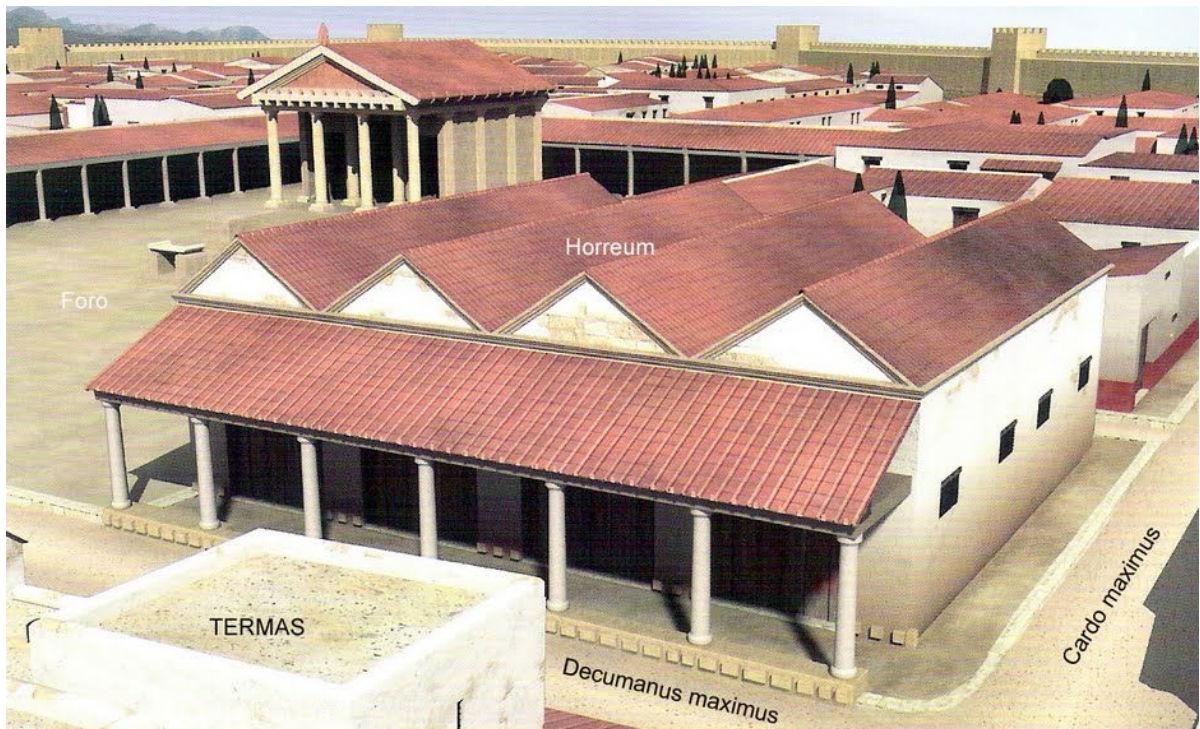
Сл. 1. Дрвено складиште за житарице

Сл. 2. Реконструкција житнице (*horreum*) у Сармизегетруси
(<http://www.aeonbox.com/video/Bl-o4RGQRag/Roman-Horreum-Virtual-Reconstruction-Ulpia-Traiana-Sarmisegetuza.html>)

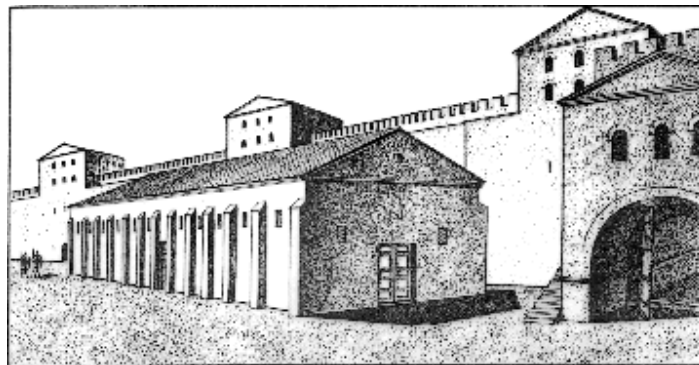
Складишта за житарице

T.IV.

Сл.1. Житница у војном логору (модел)

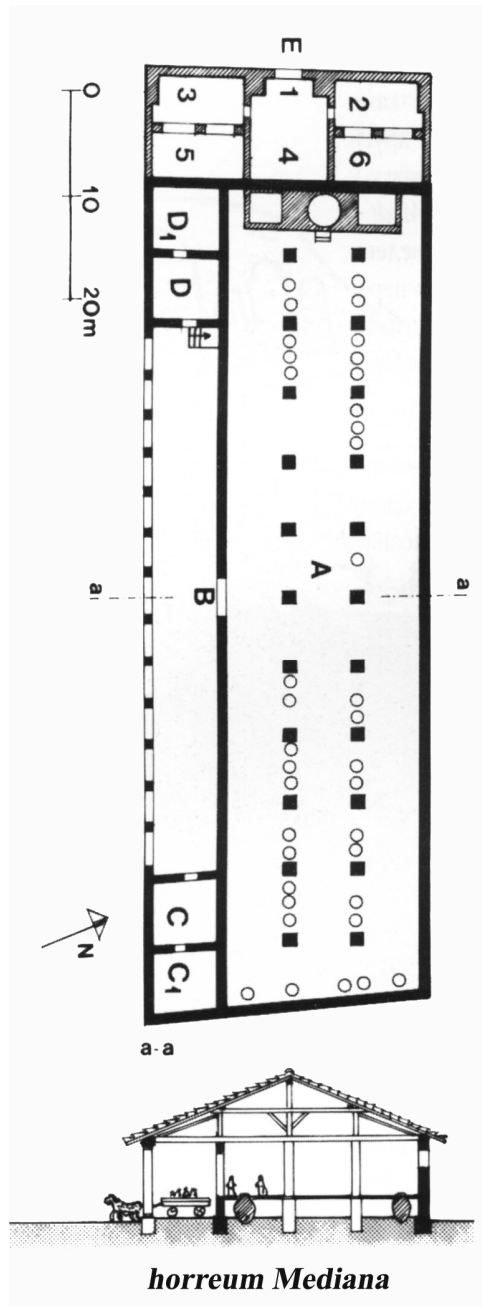
(<https://sites.google.com/site/antiguavalentia/valentia-republicana>)

Сл. 2. Житница, At Abritus – Бугарска, реконструкција *J. Furkov*; in *T. Ivanov and S. Stoyanov 1985* на (<http://www.athenapub.com/abrit3.htm>)

Складишта за житарице

T.V.

Сл. 1. Касноантички *horreum* откривен на Медијани (цртеж Г. Милошевић, у Петровић 1996, 42)

T.VI.

Сл. 1. Горњи камен жрвња (Виминацијум) (фото. Ј. Живановић)

Сл.2. Горњи камен жрвња – Виминацијум (фото. Ј. Живановић)

Т.VII.

Сл.1. Горњи камен жрвња, Виминацијум (фото. Ј. Живановић)

Сл.2. Горњи камен жрвња (фрагмент), Виминацијум (фото. Ј. Живановић)

T.VIII.

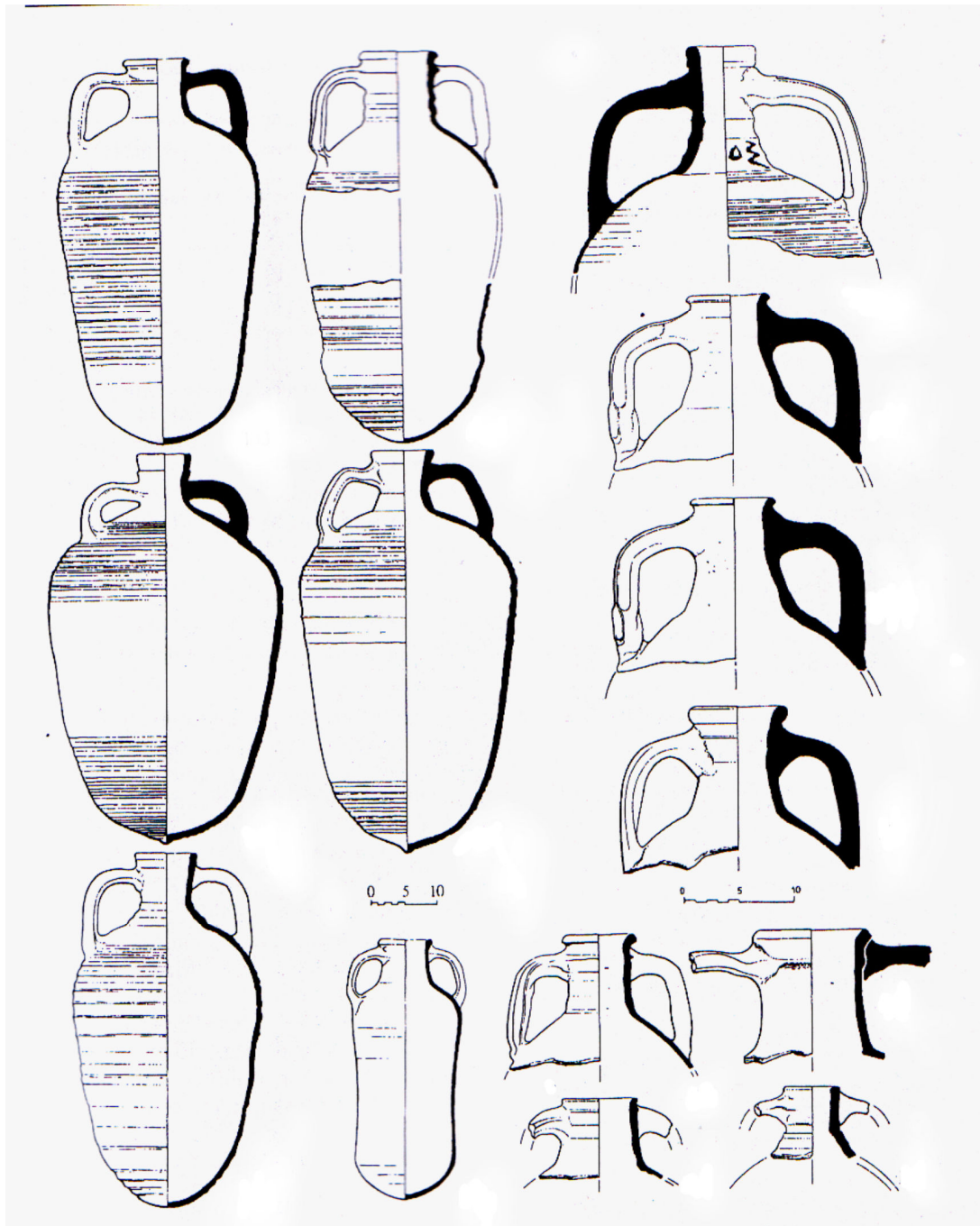

Сл. 1. Реконструкција млина (Музеј Срема)
(фото. Ј. Живановић)

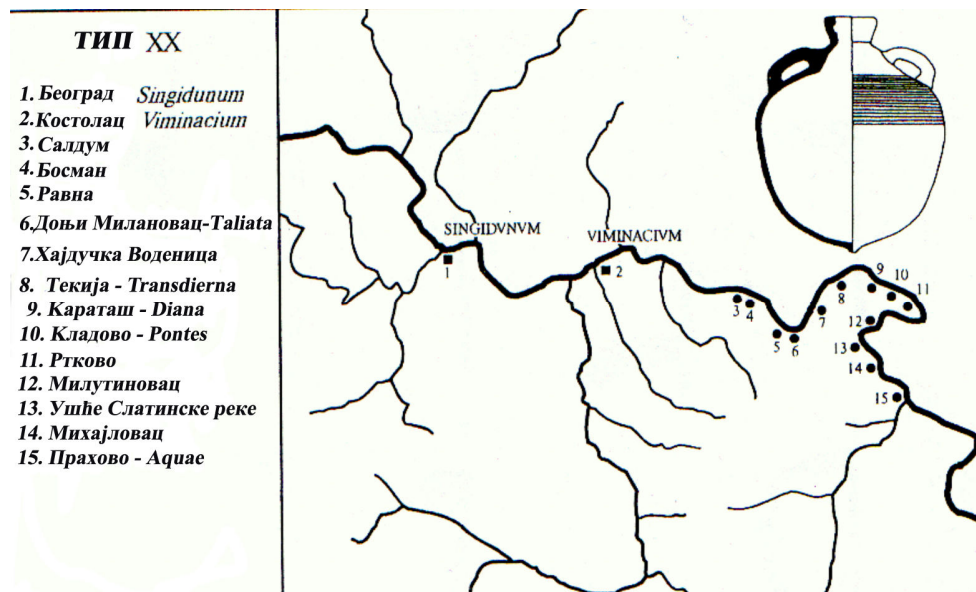
Сл. 2. Млин (Музеј Срема)
(фото. Ј. Живановић)

T.IX.

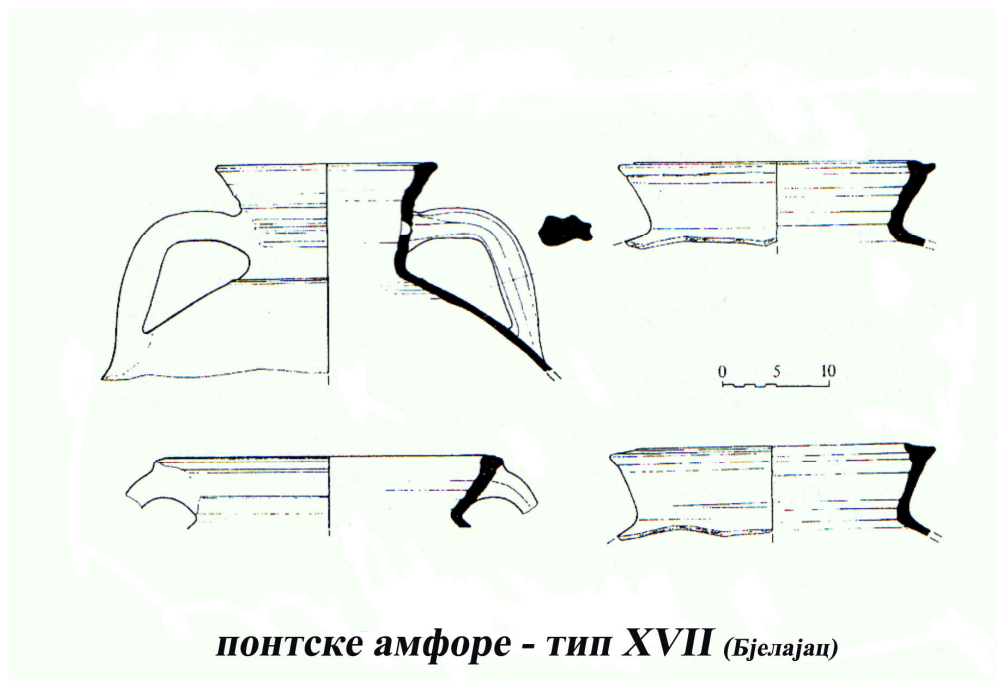

Сл. 1. Амфоре за жито (Вјелажас 1996, р. 75)

T.X.

Сл. 1. Налази амфора Типа XX (Вјелајас 1996, р. 68)

Сл. 2. Амфоре за жито, понтске амфоре – Тип XVII (Вјелајас 1996, р.60)

T.XI.

Табела 3 - Потрошња житарица унутар легије (према J. Roth 1999:22)

	<i>Sextarii</i>	<i>modii</i> <i>1 modius=6.625kg</i>
1 ВОЈНИК	2	1/8 = око 800 g ¹
1 CONTUBERNIUM (8 војника)	16	1 = 6.67 kg
1 ЦЕНТУРИЈА (80 војника)	160	10 = 66.7 kg
1 КОХОРТА (480 војника)	960	60 = 400,2 kg
1 СТАНДАРДНА ЛЕГИЈА (4800 војника)	9600	600 = 4002 kg
ПРВА КОХОРТА (960 војника)	1920	120 = 800.4 kg
ЗА ПРОШИРЕНУ ЛЕГИЈУ² (5760 војника)	10560	660 = 4402.2kg

¹ Рачуница је направљена на основу претпоставке да су војници имали следовање од 800 g житарица

² Уколико прва кохорта има дупло више војника него што је то случај код стандардних легија, као што се некада дешавало, онда се и број војника у легији повећава.

T.XII.

Табела 1: Дужности војника према *pridianum cohors I Hispanorum*:
Септембар 105.године наше ере (према Fink 1971, no.63)

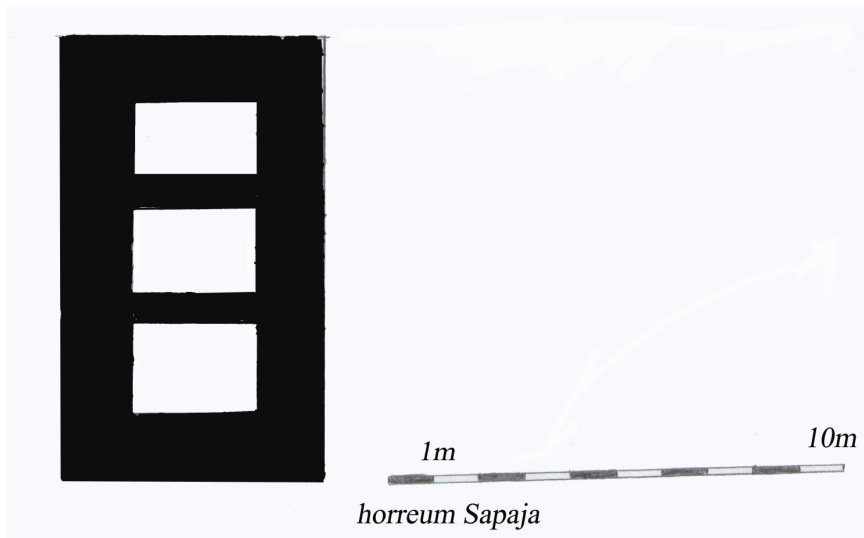
Pridianum cohors I Hispanorum

Привремено одсуство ван Доње Мезије

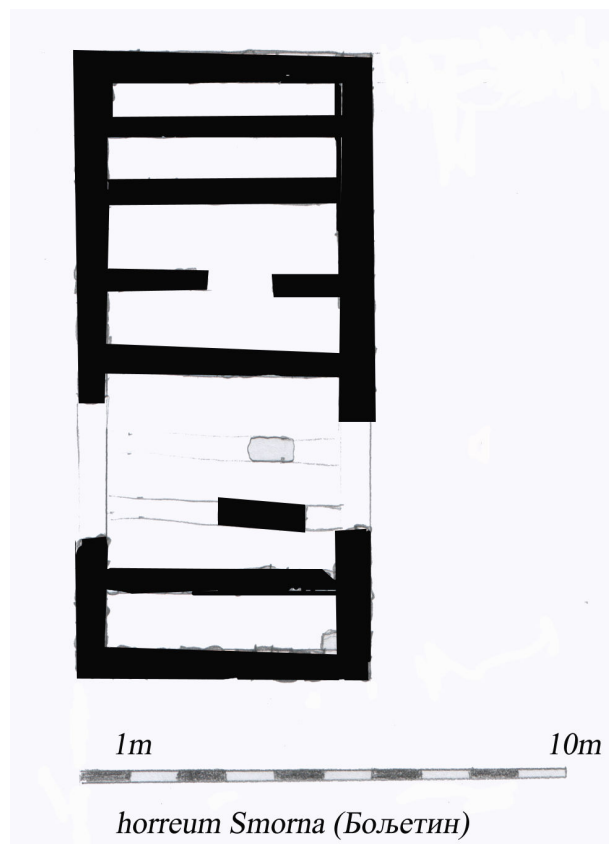
- у Галију ради прикупљања одеће
- у галију ради прикупљања житарица
- преко Ерара ради прикупљања коња
- у *Castra* у гарнизон
- у Дарданију у руднике

Привремено одсуство унутар Доње Мезије

- singulares* (изабран војник) за *Fabius Iustus-a*, управника провинције
- у канцеларији *Latinus-a*, царског прокуратора
- у *Piroboridava-u* у гарнизон
- у *Buridava-u* одред
- преко Дунава у експедицију
- преко Дунава да чува снабдеваче храном
- преко Дунава у извидницу са *A.vinus*, центурионом
- у () на бродове са житарицама
- у провинцијски штаб са службеницима
- у *Naemus* да донесе стоку
- на стражу – чување животиња за вучу
- на стражу – чување мазги (?)

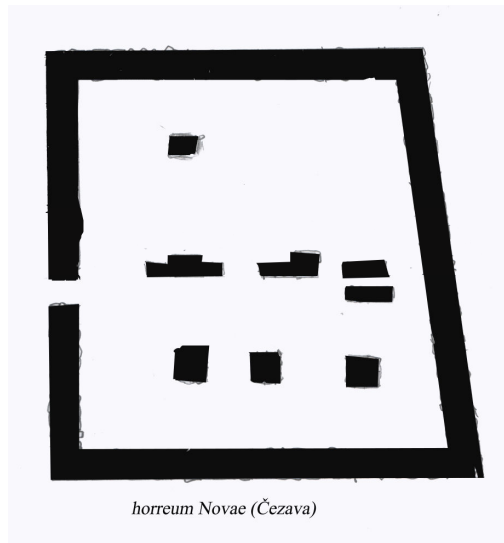
Сл. 1. *Horreum* на Сапаји (Petrović, Vasić 1996, 20)

Сл. 2. *Horreum* на Бољетину (*Smorna*) (Petrović, Vasić 1996, 23)

Horrea на горњемезијском лимесу

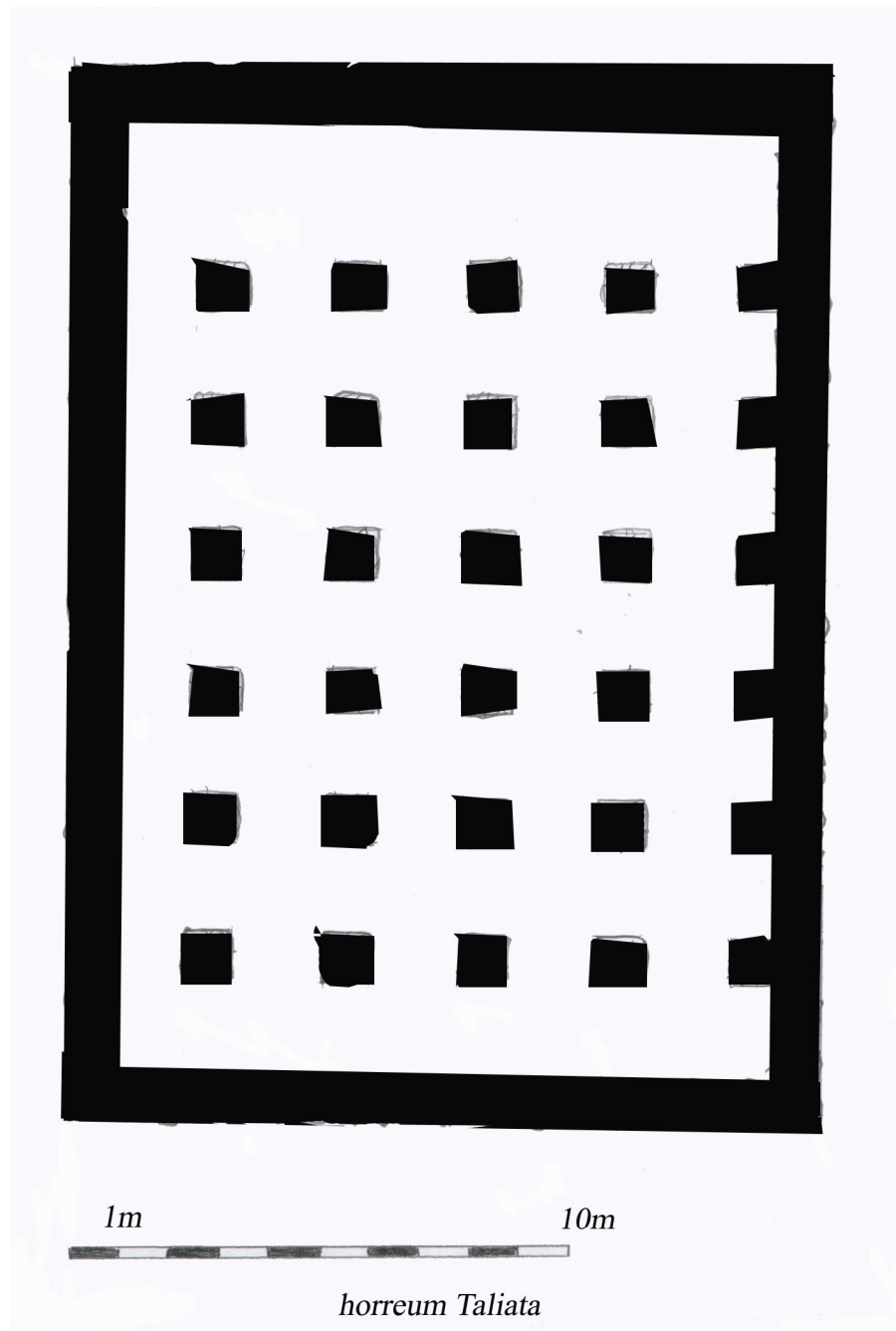
T. XIV.

Сл. 1. *Horreum* на Чезави (*Novae*) (Petrović, Vasić 1996, 23)

Horrea на горњемезијском лимесу

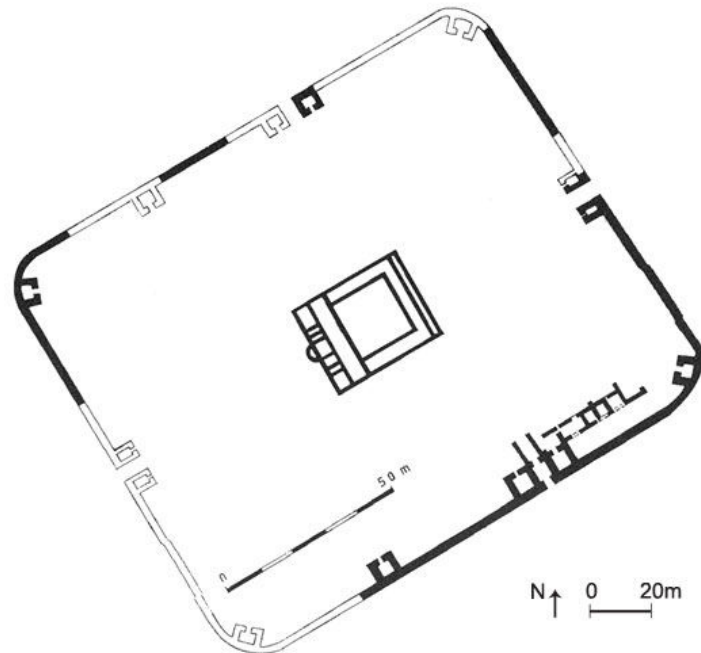
T.XV.

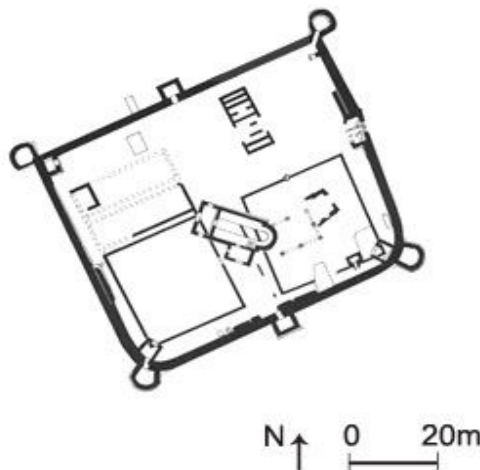
Сл. 1. *Horreum* у Доњем Милановцу (Petrović, Vasić 1996, 24)

Horrea на горњемезијском лимесу

T.XVI.

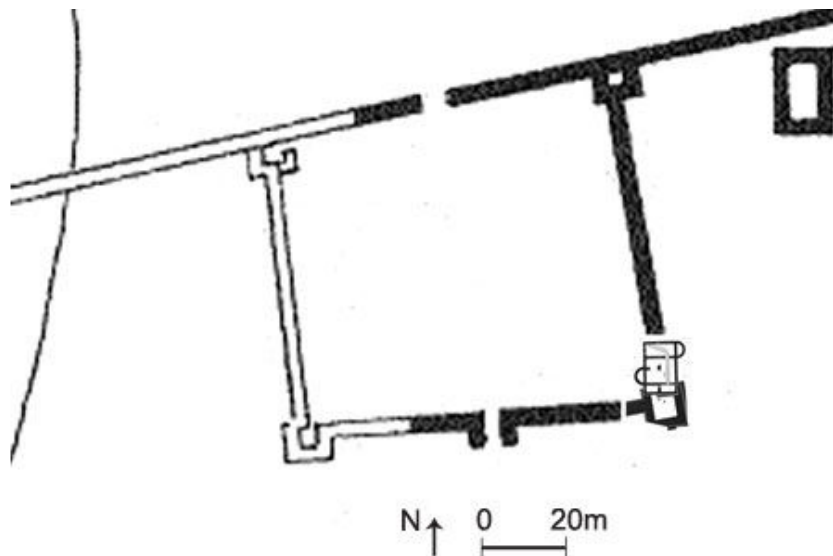
Сл. 1. Утврђење у Чезави - Novaе
(<http://www.itinereri.org/itinereri/granicnik/djerdap/index.html>)

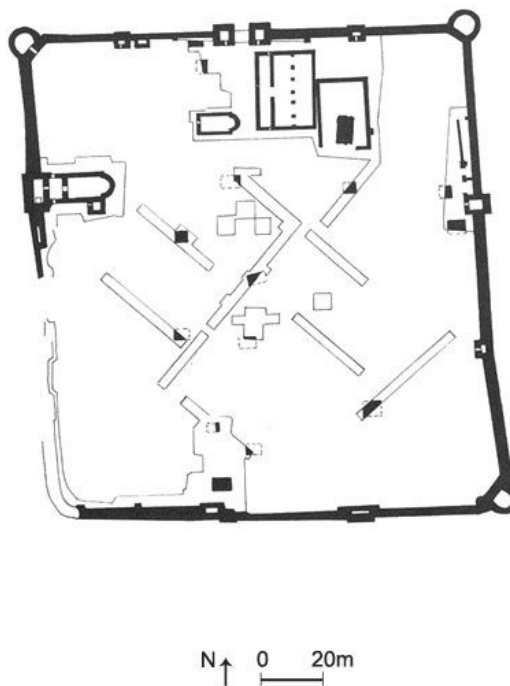
Сл. 2. Утврђење у Бољетину – Smoга
(<http://www.itinereri.org/itinereri/granicnik/djerdap/index.html>)

Тврђаве са житницама у Горњој Мезији

T.XVII.

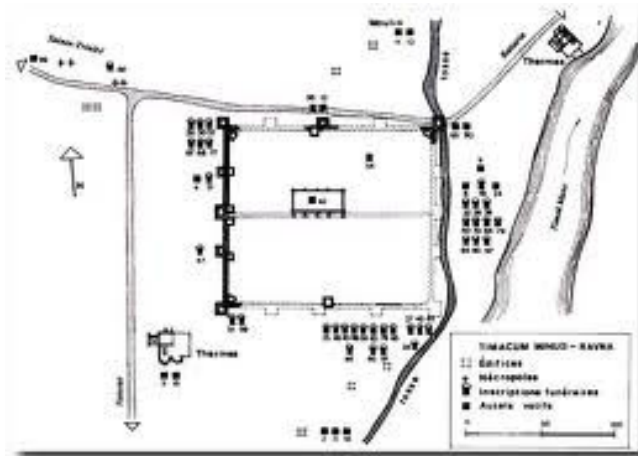
Сл. 1. Остаци утврђења на ушћу Поречке реке
(<http://www.itinereri.org/itinereri/granicnik/djerdap/index.html>)

Сл. 2. Утврђење у Доњем Милановцу – Taliata
(<http://www.itinereri.org/itinereri/granicnik/djerdap/index.html>)

Тврђаве са житницама у Горњој Мезији

T. XVIII.

Сл. 1. Утврђење у Равни - Тимасум Минус
(<http://www.itinereri.org/itinereri/granicnik/djerdap/index.html>)

Тврђаве са житницама у Горњој Мезији

T.XIX.

Табела 2. - житнице (*horrea*) на ђердапском лимесу

УТВРЂЕЊЕ	ДИМЕНЗИЈЕ УТВРЂЕЊА	ДИМЕНЗИЈЕ ЖИТНИЦЕ	КАПАЦИТЕТ ЖИТНИЦЕ	ДАТОВАЊЕ
Острво Сапаја - <i>speculum</i>	/	9,7×5,6m	око 50 тона	I век (или почетак II века)
<i>Castrum Novae</i> (Чезава) – ауксилијарни логор	140×120m	мањих димензија	без ближих података	крај II, почетак III века (време Септимија Севера
<i>Smorna</i> (Бољетин)	11,7×4,8m	50×45m	око 50 тона	I век (или почетак II века)
<i>Taliata</i> (Велики Градац) – ауксилијарни логор	21×x	134×126	око 220 тона	друга половина I века

Биографија

Јелена Градимира Живановић рођена 14. Фебруара 1981. У Постојни. Основну и средњу школу завршила у Београду. На Филозофски факултет Универзитета у Београду, одељење за археологију, уписана 2000. године. Дипломски рад на тему *Анализа животне средине-Палеоботаника* одбранила 25. јануара 2007. На докторске студије уписана у децембру 2007, такође на одељењу за археологију, код ментора др Мирослава Вујовића, пријавивши тему *Производња, увоз и дистрибуција житарица у римском периоду на тлу провинције Горње Мезије*.

Кандидат Јелена Живановић објавила је следеће радове:

1. Ј. Живановић, Кратери и кантароси као мотив на лампама из Музеја града Београда, *Акта са округлог стола античке светилке: хронологија, типологија, орнаментика*, октобар 2011, Београд 2013, 79-89 .

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Живановић Г. Јелена

број уписа _____ 7A070020

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Производња, увоз и дистрибуција житарица у римском периоду на тлу провинције

Горње Мезије

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Јелена Живановић _____

Број уписа
_____ 7A070020 _____

Студијски програм _____ докторске студије

Наслов рада ____ Производња, увоз и дистрибуција житарица у римском периоду
на тлу провинције Горње Мезије _____

Ментор _____ др Мирослав Вујовић _____

Потписани _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Производња, увоз и дистрибуција житарица у римском периоду на тлу

провинције Горње Мезије

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

1. Ауторство - Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.